

ચિત્ત-શુદ્ધિ (ભાગ - ૨)

માનવ સેવા સંઘ પ્રકાશન

વૃંદાવન-૨૮૧૧૨૧ (મથુરા)

ચિત્ત-શુદ્ધિ (ભાગ - ૨)

માનવસેવા સંઘનાં પ્રવર્તક બ્રહ્મલીન સંતપ્રવર
પૂજ્યપાદ સ્વામી શ્રી શરણાનંદજી મહારાજની
અમૃતવાણી

માનવ સેવા સંઘ પ્રકાશન
વૃંદાવન (મથુરા)

ચિત્ત-શુદ્ધિ (ભાગ-૨) (મૂળ હિન્દી પુસ્તકનું ગુજરાતી ભાષાંતર)

પ્રકાશક :

માનવ સેવા સંઘ - વૃંદાવન

સર્વાધિકાર સુરક્ષિત

મૂલ્ય :

મુદ્રણ-સંયોજન :

ભૂમિકા

જ્યારે બહારનો સંઘર્ષ મનુષ્યનાં જીવનમાં જાગૃતિ લાવે છે, ત્યારે તેની વૃત્તિ અંતર્મુખી થાય છે. પોતાનું અંતઃનિરીક્ષણ (Introspection) કરતાં જ તેને બહારથી પણ ભયાવહ સંઘર્ષનું દર્શન અંદર થાય છે, જેને જોઈને તે એકવાર ગભરાય છે. પછી એ સંઘર્ષથી છૂટકારો મેળવવા માટે પોતાનાં પ્રયત્નમાં લાગી જાય છે. માનવતા તરફ ગતિશીલ થવાવાળી વ્યક્તિનાં જીવનનો પહેલો પ્રશ્ન છે — અંતર્દ્વન્દ્વ મટાડવું. સાધનયુક્ત જીવનનું નામ જ માનવ-જીવન છે. આ દૃષ્ટિએ વ્યક્તિ જ્યારે જીવનને સાધનમય બનાવવા જાય છે, તો પહેલી બાધા કહો અથવા પહેલી મંજિલ કહો, ચિત્તની અશુદ્ધિનો પ્રશ્ન તેની સામે આવે છે.

જેમ ખેતરમાં અન્ન ઉપજાવવા માટે તેનાં જાળાં-ઝાંખરાને સમૂળ નષ્ટ કરી ખેતર તૈયાર કરવામાં આવે છે, ત્યારે તેમાં બીજ નાખવાથી છોડવાઓ લહેરાય છે, તેમ જ કોઈ પણ વિધેયાત્મક સાધનને સફળ બનાવવા માટે ચિત્તને શુદ્ધ કરવું આવશ્યક છે, જેનાં વગર કોઈ પણ વિધેયાત્મક સાધનમાં ક્યારેય પણ સફળ નથી થઈ શકતો. આથી માનવનાં જીવનમાં સાધનપથમાં પહેલો પ્રશ્ન છે — ચિત્તને શુદ્ધ કરવું. પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં આ જ વિષયની વિષદ વ્યાખ્યા અનેક રૂપોમાં અનેક ઢંગથી વિભિન્ન યોગ્યતા, વિચાર અને સ્તરના સાધકોનાં ચિત્તની દશા પર દૃષ્ટિ રાખીને કરવામાં આવી છે.

સાધારણતઃ જ્યારે ઈન્દ્રિય-જ્ઞાન અને બુદ્ધિ-જ્ઞાનનો સંઘર્ષ ચાલે છે, તો આપણે ચિત્તનું એક અલગ જ અસ્તિત્વ માની લઈએ છીએ અને તેને પોતાને આધીન કરવાનો વિફળ પ્રયાસ કરીએ છીએ. તેની નિંદા કરીએ છીએ, હાર માનીએ છીએ, સાધનને કઠિન બતાવીએ છીએ અને પોતાની વિવશતા કહીને મન વાળીએ છીએ.

ચિત્ત-શુદ્ધિનાં પ્રસ્તુત વિવેચન દ્વારા એ પ્રકાશ મળે છે કે ચિત્ત કર્તા

નથી, કરણ છે. અશુદ્ધિ તેનો દોષ નથી, પોતાનો દોષ છે. વ્યક્તિએ સ્વયં તેને અશુદ્ધ કર્યું છે અને તે સ્વયં તેને શુદ્ધ પાડી શકે છે.

સમસ્ત સૃષ્ટિમાં જે શક્તિ (Universal Energy) નિરંતર કાર્ય કરી રહી છે, ‘ચિત્ત’ એ જ શક્તિની એક સુંદર અભિવ્યક્તિ છે. તે સ્વરૂપથી અશુદ્ધ નથી.

આ વિવેચનમાં ‘ચિત્ત’ શબ્દનો પ્રયોગ અંતઃકરણના અર્થમાં કરવામાં આવ્યો છે. એ જીવનનાં એક પાસાનાં કાર્યોનું પ્રતીક માત્ર છે. મનોવૈજ્ઞાનિક ભાષામાં જેને **Psychic Apparatus** કહે છે, તેની ક્રિયાઓનાં ફળનો આધાર ચિત્ત છે. ઇન્દ્રિય-જ્ઞાનનો પ્રભાવ આમાં અંકિત થાય છે. પ્રભાવ જ્યાં સુધી અંકિત થતો રહે છે, ત્યાં સુધી ચિત્તનું અસ્તિત્વ ભાસે છે. જ્યારે અંકિત પ્રભાવ મટી જાય છે ત્યારે ચિત્તનો ભાસ થતો નથી.

ચિત્તનું કોઈ સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ નથી. જેનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ છે, જે સ્વયં-પ્રકાશ છે, તેમાં અશુદ્ધિનો પ્રવેશ થઈ શકતો નથી. એટલા માટે જેમાં અશુદ્ધિનો પ્રવેશ છે, તેનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ સિદ્ધ નથી થતું. પછી જેનાં સ્વતંત્ર અસ્તિત્વનો ભાસ જ અશુદ્ધિ પર નિર્ભર છે, તેનાં અસ્તિત્વનો પ્રશ્ન જ કેવી રીતે ઉઠી શકે ? આ દૃષ્ટિએ એ સિદ્ધ થાય છે કે ચિત્તનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ નથી.

સીમિત અહંભાવની સ્વીકૃતિથી કર્તૃત્વનું અભિમાન અને વસ્તુઓનાં સંબંધથી ભોક્તૃત્વની રુચિ ઉત્પન્ન થાય છે. તેનો પ્રભાવ જેમાં અંકિત થાય છે, તેનું નામ છે ‘ચિત્ત’. જેમ **Mind** શબ્દનો **Objective** કોઈ પાસો નથી તેમ જ ‘ચિત્ત’ શબ્દનું કોઈ સ્થૂલ રૂપ નથી. તેની ક્રિયાઓ દ્વારા એનો ભાસ છે.

સાંભળેલાં, માનેલાં, વ્યક્ત-અવ્યક્ત, ભુક્ત-અભુક્ત ઇન્દ્રિય-જનિત સુખનો રાગ અંકિત થવાને કારણે જ્યારે સંકલ્પોની ઉત્પત્તિ, પૂર્તિ અને અપૂર્તિનાં સુખ-દુઃખનો પ્રવાહ ચાલવા લાગે છે, ત્યારે આપણે કહેવા લાગીએ છીએ કે, ‘ચિત્ત દુઃખી છે, ખિન્ન છે, અપ્રસન્ન છે, ચંચળ છે અને દ્વંદ્વથી ભરેલું છે’ વગેરે વગેરે. વ્યક્ત અને અવ્યક્ત રૂપથી ચાલવાવાળા આંતરિક સંઘર્ષને કારણે ‘જીવની-શક્તિ’ (**Libidinal force**) ચિત્તનાં દ્વંદ્વ અને તેનાં દમનમાં વ્યય

થવા લાગે છે, ત્યારે દૈનિક જીવનનાં અભિયોજન (**Adjustment**) તેમજ વિધેયાત્મક સાધન માટે સામર્થ્ય અને અવકાશ નથી રહેતો. સાધક ચિત્તને જેમાં લગાવવા ચાહે છે તેમાં લાગતું નથી અને જ્યાંથી તેને હટાવવા ચાહે છે ત્યાંથી હટતું નથી. ચિત્ત સાધકને આધીન નથી રહેતું પરંતુ સાધક પોતાને પોતાનાં ચિત્તને આધીન જુએ છે. આ જ ચિત્તની સૌથી મોટી અશુદ્ધિ છે.

ચિત્તનાં શુદ્ધ સ્વરૂપનાં સંબંધમાં એ કહેવામાં આવ્યું છે કે ચિત્તનાં અસ્તિત્વનો ભાસ મટી જવો એ જ એની શુદ્ધિ છે. નિર્વિકારતા આવી જાય અને વાસ્તવિક જીવનથી ભિન્નનું અસ્તિત્વ ન રહી જાય — આ જ શુદ્ધ ચિત્તનું સ્વરૂપ છે. ચિત્તનું સ્વરૂપ, તેનું કાર્ય, તેની અશુદ્ધિ અને શુદ્ધિનાં સંબંધમાં ઉપર્યુક્ત નિશ્ચિત ધારણા (**Definite conception**) લઈને અશુદ્ધિનાં કારણો, શુદ્ધિનાં ઉપાયો અને પરિણામનું વિશદ વિવેચન સંપૂર્ણ પુસ્તકમાં કરવામાં આવ્યું છે. ચિત્તની અશુદ્ધિનાં સ્થૂલમાં સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ રૂપનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે, જેમ કે —

- (૧) સામર્થ્યનો દુરુપયોગ ચિત્તની અશુદ્ધિ છે.
- (૨) દોષની વેદનાનું ન હોવું ચિત્તની અશુદ્ધિ છે.
- (૩) કર્તવ્યનું જ્ઞાન ન કરવું, વિશ્રામ ન મેળવવો અને જેને પોતાનાં માન્યા તેમને પ્યાર ન કરવો અસ્વાભાવિકતા છે. એનાંથી ચિત્ત અશુદ્ધ થાય છે.
- (૪) કોઈ પાણ કરેલી, સાંભળેલી અને જોયેલી ભૂતકાળની બૂરાઈનાં આધાર પર પોતાને અથવા બીજાને હંમેશા માટે બૂરો માની લેવો ચિત્તની અશુદ્ધિ છે.
- (૫) વર્તમાનની નીરસતા ચિત્તની અશુદ્ધિનો પરિચાયક છે.
- (૬) વ્યર્થચિંતન ચિત્તને શાંત નથી થવા દેતું.
- (૭) વસ્તુ, અવસ્થા અને પરિસ્થિતિનાં આધારે પોતાનું મૂલ્યાંકન કરવાથી ચિત્ત અશુદ્ધ થાય છે.
- (૮) સંયોગની દાસતા અને વિયોગનો ભય ચિત્તની અશુદ્ધિ છે.

(૯) કરવામાં સાવધાની અને થવામાં પ્રસન્ન નહિ રહેવાથી ચિત્ત અશુદ્ધ થાય છે.

(૧૦) જ્ઞાન અને જીવનમાં ભેદ હોવો ચિત્તની અશુદ્ધિ છે.

(૧૧) સાધક પોતાનાં વ્યક્તિત્વનાં મોહમાં આબદ્ધ થઈને ચિત્તને અશુદ્ધ કરી લે છે.

(૧૨) ચિત્તને દબાવી રાખવું ચિત્તની અશુદ્ધિનું પોષક છે.

(૧૩) સંકલ્પોની ઉત્પત્તિ અને પૂર્તિમાં જ જીવન-બુદ્ધિ ચિત્તની અશુદ્ધિ છે.

(૧૪) અહં-ભાવનું મહત્ત્વ ચિત્તની અશુદ્ધિ છે.

(૧૫) ચિત્ત-શુદ્ધિની સાધનામાં શ્રમ અને કઠિનતાનો અનુભવ એક અસ્વાભાવિકતા છે. એ ચિત્તની અશુદ્ધિ છે.

(૧૬) સીમિત ગુણોનો ભોગ અશુદ્ધિ છે.

(૧૭) સાધન-માર્ગની પ્રાપ્તિ સિદ્ધિઓમાં સંતુષ્ટિ શુદ્ધિમાં બાધા છે.

(૧૮) સીમિત અહં-ભાવનો નાશ ન થવો મૌલિક તેમજ અંતિમ અશુદ્ધિ છે.

સાધક પોતાનાં ચિત્તની વૈજ્ઞાનિક વ્યાખ્યા નથી જાણતો. તે જેવો પોતાની મૌલિક માંગ (જીવન, સામર્થ્ય, રસ) ની પૂર્તિ માટે સાધનમાં પ્રવૃત્ત થવા ચાહે છે, ત્યાં જ ચિત્તની અશુદ્ધિ સાથે તેને મુકભેડ થાય છે અને બિચારો અજાણ્યો સાધક ત્યાં જ ગૂંચવાઈ જાય છે. અમૂલ્ય જીવનનો બહુ મોટો ભાગ ચિત્તને સુલઝાવવામાં જ નીકળી જાય છે. સાધકોની આ દશાને દૃષ્ટિમાં રાખીને જીવનની પ્રત્યક્ષ અનુભૂત અશુદ્ધિઓથી પ્રત્યેક નિબંધનો પ્રારંભ કરવામાં આવ્યો છે અને એ અશુદ્ધિઓનાં કારણો તથા શુદ્ધિનાં અતિ વ્યાવહારિક ઉપાયો બતાવવામાં આવ્યા છે. જો કે ચિત્તની અશુદ્ધિનું મૌલિક કારણ એક જ છે — વસ્તુ, અવસ્થા અને પરિસ્થિતિમાં જીવન-બુદ્ધિની સ્વીકૃતિ. છતાં પણ આ મૌલિક અશુદ્ધિ વિભિન્ન વ્યક્તિઓનાં ચિત્તમાં વિભિન્ન રૂપોમાં વ્યક્ત થાય છે. એટલા માટે સાધકનાં ચિત્તમાં અશુદ્ધિ જે-જે રૂપોમાં વ્યક્ત થાય છે; તેનો ઉલ્લેખ

કરવામાં આવ્યો છે, જેથી સાધકને પુસ્તકની વિષય-વસ્તુ પોતાનાં જીવનની વિષય-વસ્તુ માલૂમ થાય.

શિક્ષણ-વિભાગમાં સાહિત્યનાં પાઠ્ય-ક્રમમાં જે રીતે વર્ણમાળા-પરિચયથી લઈને ભાષા-વિજ્ઞાન (Philology) નો ક્રમ આપવામાં આવે છે અને વિદ્યાર્થી પોતાની વર્તમાન યોગ્યતાનુસાર અધ્યયન આરંભ કરે છે, તેવી જ રીતે પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં વિભિન્ન સ્તરનાં સાધકો માટે કર્મ, ચિંતન તેમજ સ્થિતિકાળની વિભિન્ન અશુદ્ધિઓ તથા તેને મટાડવાનાં ઉપાયોનું વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. આ પુસ્તકમાં પ્રત્યેક સાધકને પોતાનાં ચિત્તનું ચિત્ર જોવા મળી શકે છે અને તે પોતાને યોગ્ય સાધનને અપનાવીને પોતાનું ચિત્ત શુદ્ધ કરી શકે છે.

સૌથી વધારે મહત્ત્વપૂર્ણ વાતો જે આ ચિત્ત-શુદ્ધિનાં વિવેચનમાં મને મળે છે, તે નિમ્નલિખિત છે —

(૧) ચિત્તનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ નથી.

(૨) ચિત્ત ‘કરણ’ છે, ‘કર્તા’ નહિ.

(૩) તેની અશુદ્ધિ પોતાનો બનાવેલો દોષ છે, એટલા માટે પોતાનાં દ્વારા મટાડી શકાય છે.

(૪) જ્યારે ચિત્તનું જ સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ નથી, ત્યારે અશુદ્ધિ સ્થાયી નથી હોઈ શકતી, એટલા માટે અશુદ્ધિનો નાશ અવશ્યંભાવી છે.

(૫) સર્વાંશમાં ચિત્ત કોઈનું અશુદ્ધ નથી.

(૬) વિવેકનાં અનાદરથી અશુદ્ધિ ઉત્પન્ન થઈ છે. આથી વિવેકનાં આદરથી આનો નાશ નિશ્ચિત છે.

(૭) વિવેક પ્રત્યેક માનવને સદાયથી પ્રાપ્ત છે.

(૮) નિજ-વિવેકનાં આદરથી પ્રત્યેક સાધક યુગો-યુગોની અશુદ્ધિને વર્તમાનમાં મટાડવામાં સમર્થ છે.

(૯) અશુદ્ધિ મટતાં જ વાસ્તવિક જીવનની પ્રાપ્તિનું સાધન સુલભ થઈ જાય છે, અર્થાત્ સાધન અને જીવનમાં અભિન્નતા થઈ જાય છે.

(૧૦) ચિત્ત-શુદ્ધિ સાધકનો પહેલો અને અંતિમ પુરુષાર્થ છે.

(૧૧) અશુદ્ધિનાં જ્ઞાનમાં શુદ્ધિનો ઉપાય રહેલો છે.

(૧૨) એકવાર શુદ્ધિ આવી ગયા પછી ફરીથી અશુદ્ધિ નથી આવતી.

ચિત્ત-શુદ્ધિનાં સંબંધમાં નિર્દિષ્ટ ઉપર્યુક્ત પ્રત્યેક તથ્ય સાધકનાં પથને પ્રશસ્ત કરવાવાળું છે. જેમ કોઈ વ્યક્તિ ધૂમ્રપ્રકાશમાં પોતાની વિકૃત પ્રતિછાયાને જોઈને પ્રેતનાં ભયથી આકાંત થઈ ગયો હોય અને જો એ બતાવી દેવામાં આવે કે એ પ્રેત નહિ, પોતાની જ છાયા છે, તો તે નિર્ભય થઈને હસવા લાગશે. એ પ્રમાણે ઉપર્યુક્ત તથ્યો ચિત્તની વિકૃતિ, ચંચળતા અને તેને જીતવાની કઠિનતાનાં ભયથી આકાંત સાધકને ભયમુક્ત કરવાવાળા છે.

સાધકો ચિત્તની અશુદ્ધિથી ગભરાય છે કેમ ? કેમકે તેઓ નથી જાણતા કે અશુદ્ધિ અસ્તિત્વ-વિહીન છે, તેઓ નથી જાણતા કે એ પ્રમાદ-જનિત છે. તેઓને એ વિશ્વાસ નથી રહેતો કે ચિત્ત-શુદ્ધિ વર્તમાન જીવનનો પ્રશ્ન છે. અજાણમાં જ તેઓ વિધેયાત્મક-સાધન અપનાવવાનો વિક્ષણ પ્રયાસ કરે છે, ચિત્તને બળપૂર્વક દબાવે છે, થાકીને સફળતાથી નિરાશ થવા લાગે છે અને પોતાનાં સાધનમાં સંદેહ કરવા લાગે છે; જે સાધકનાં જીવનનો સૌથી કાળો ભાગ છે.

પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં ચિત્ત-શુદ્ધિનું જે વિવેચન આપવામાં આવ્યું છે, તે સાધકોનો ભ્રમ મટાડીને તેનાં સાધનને સજીવ બનાવવાવાળું છે. ચિત્ત-શુદ્ધિ વર્તમાન જીવનનો પ્રશ્ન છે — આ વાત સ્વીકાર કરતાં જ સાધકમાં અદમ્ય ઉત્સાહ ઉત્પન્ન થાય છે અને તે સાધનમાં તક્ષીન થઈ જાય છે.

ચિત્ત-શુદ્ધિનો વિષય માનવ-જાતિનાં માનસિક સ્વાસ્થ્યનાં પાસા પર પ્રકાશ પાડે છે. આધુનિક યુગમાં માનસિક સ્વાસ્થ્યને ઠીક રાખવા માટે મોટાં-મોટાં સિદ્ધાંતો નિર્ધારિત કરવામાં આવી રહ્યા છે, કેમકે આજે મનુષ્યનું આયોજન (Adjustment) અપેક્ષાકૃત કઠિન થઈ ગયું છે. વિચારકો એ વાતને સમજવા લાગ્યા છે કે અસંતુલનનું કારણ બહારની અપેક્ષાએ મનુષ્યની અંદર વધારે છે. માનસિક વિકૃતિઓથી પીડિત ભાઈઓ-બહેનો માટે માનસિક

ચિકિત્સાલયોમાં અપાર ધનરાશિ ખર્ચાઈ રહી છે. કેટલાય પ્રતિભાશાળી સંશોધકો રોગીઓનાં દુઃખથી પીડિત થઈને પોતાનું જીવન રોગોનાં કારણો અને તેનાં નિવારણની શોધમાં લગાવી રહ્યા છે. છતાં પણ સ્વિટ્ઝરલેન્ડનાં વિખ્યાત માનસિક રોગોનાં ચિકિત્સક અને મનોવિજ્ઞાનનાં અધ્યાપક (Psychiatrist and psychology teacher) ડૉ. બોસ (Dr. Boss) નાં વ્યથિત હૃદયથી નિરાશાભરી વાણી નીકળે છે —

“As we study more and more in psychology, we find ourselves hanging in the air. Our finding are baseless. I have come to Indian saints to find something more solid more dependa ble which we can give to our students.”

શબ્દાવલિ મને બરાબર યાદ નથી. પરંતુ સારાંશ એ જ છે કે મનોવિજ્ઞાનનાં ક્ષેત્રમાં તેઓ જેટલું વધારે અધ્યયન કરે છે, તેટલું જ તેમનું જ્ઞાન નિરાધાર માલૂમ પડે છે. તેઓ ચાહે છે કે કંઈક વધારે વિશ્વસનીય તત્ત્વ પ્રાપ્ત થાય. એટલા જ માટે તેઓ ભારતીય સંતો પાસે આવે છે, જેથી પોતાનાં વિદ્યાર્થીઓને કંઈક વધારે વિશ્વસનીય તત્ત્વ આપી શકે. ઠીક છે.

ચિત્ત-શુદ્ધિની પ્રસ્તુત વ્યાખ્યાને વાંચીને મને એમ લાગે છે કે જે વિજ્ઞાનને વિશેષતઃ Psychopathology નો આધાર જ અસ્તિત્વહીન છે, તેમાં કોઈ Dependable તત્ત્વ મળી જ કેવી રીતે શકે ?

આજે ચિત્તનાં વ્યક્ત અને અવ્યક્ત સંઘર્ષને મટાડવાનો પ્રયત્ન કરવાવાળા માનવજાતિનાં હિત-ચિંતકોને જો એ જાણ થઈ જાય કે દ્વંદ્વ-જનિત વિકૃતિનો આધાર જ અસ્તિત્વ-વિહીન છે તો એ સમસ્યાને મટાડવાનો સરળ માર્ગ નીકળી જાય. ત્યારે ફાયડનાં આ શબ્દોને દોહરાવવા નહિ પડે કે — “We can supress the cry that life is not easy.” — આપણે આ રુદનને દબાવી નથી શકતા કે જીવન સહેલું નથી.

આ વાત તો **Psychic Apparatus** ના અસ્તિત્વનો સ્વીકાર કરીને થવાવાળા સંકલ્પોની પૂર્તિ-અપૂર્તિને જીવન માનીને જ કહેવામાં આવે છે. વસ્તુમાં જીવન-બુદ્ધિ રાખ્યા પછી સંઘર્ષ, નિરાશા, ક્ષોભ અને વિકૃતિથી સંરક્ષણ કેમ મળે ? નથી મળી શકતું. અશુદ્ધિ-જનિત પીડાથી સંરક્ષણ તો વાસ્તવિક જીવન સાથે અભિન્ન થવાથી જ સંભવ છે. પ્રસ્તુત વ્યાખ્યા સામાન્ય-અસામાન્ય ચિત્તવાળા (**Normal-Abnormal**) ને ચેતન-અચેતનનાં સંઘર્ષની પીડાથી બચાવવાનો મહામંત્ર છે.

અશુદ્ધિનું મૂળ કારણ છે — દેહ, અવસ્થા, વસ્તુ તેમજ પરિસ્થિતિમાં જીવન-બુદ્ધિ, જે પ્રમાદ-જનિત છે. શુદ્ધિનો મૂળ ઉપાય બતાવવામાં આવ્યો છે —

(૧) આસ્તિક-દૃષ્ટિએ વિશ્વાસપૂર્વક અનંતની અહૈતુકી કૃપાનો આશ્રય લેવો.

(૨) અધ્યાત્મ-દૃષ્ટિએ વિવેકપૂર્વક અચાલ થવું.

(૩) ભૌતિક-દૃષ્ટિએ વર્તમાન કાર્યને પવિત્ર ભાવથી, પૂરી શક્તિ લગાવીને, લક્ષ્ય પર દૃષ્ટિ રાખીને વિધિપૂર્વક સંપાદિત કરવું.

શુદ્ધિનું પરિણામ બતાવવામાં આવ્યું છે — ચિત્તની સ્થિરતા, શાંતિ અને સ્વસ્થતા. શુદ્ધિથી સર્વ-હિતકારી ભાવનાઓ ઉદિત થાય છે, શાંતિથી સામર્થ્ય અને સ્વાધીનતા આવે છે અને ચિત્તની સ્વસ્થ દશામાં ન શાંતિ ભળે થાય છે અને ન અશુદ્ધિ આવે છે. આથી ચિત્તને જેમાં લગાવવું જોઈએ તેમાં લાગી જાય છે અને જ્યાંથી હટાવવું જોઈએ ત્યાંથી હટી જાય છે. પ્રત્યેક દશામાં સાધકની શાંતિ, નિર્ભયતા તેમજ પ્રસન્નતા સુરક્ષિત રહે છે. સાધકનાં સાધન અને જીવનમાં એકતા થઈ જાય છે. આ જ માનવ-જીવનની સાર્થકતા છે, આ જ સાધકની સિદ્ધિ છે.

પ્રસ્તુત પુસ્તકનાં રચયિતા માનવતાનાં પ્રેમી એક સંત છે, જેમણે જીવનની ઘટનાઓથી ચિત્તની અશુદ્ધિઓનું અધ્યયન કર્યું છે અને પોતાનાં અનુભૂત પ્રયોગોનાં આધાર પર ચિત્ત-શુદ્ધિનાં સાધનોનું પ્રતિપાદન કર્યું છે.

તેમનાં વિચારોએ અદ્ભૂત ક્રાંતિ કરી છે. તેમની સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિ જીવનની સમસ્યાઓની ગુહ્યતમ સીમા સુધી પહોંચે છે. એટલા માટે તેમનાં દ્વારા પ્રતિપાદિત સાધન સાધકની સમસ્યાઓનાં મૂળનું ઉચ્છેદન કરવામાં સમર્થ છે. જો આપે માનવ-સેવા-સંઘ દ્વારા પ્રકાશિત ‘સંત-સમાગમ’, ‘માનવ કી માંગ’, ‘જીવન-દર્શન’ વગેરે પુસ્તકો વાંચ્યા હશે, તો આપ એમની શૈલીથી પહેલેથી જ પરિચિત હશો. ‘ચિત્ત-શુદ્ધિ’ પણ એમની જ પવિત્ર વાણી દ્વારા અભિવ્યક્ત વિચારોનો સંગ્રહ છે. સત્ય સાથે કોઈ વ્યક્તિ-વિશેષનું નામ જોડવું એમનાં સિદ્ધાંત મુજબ ઉચિત નથી. આ જ કારણે એમનાં દ્વારા રચિત પુસ્તકોમાં એમનું નામ નથી આપવામાં આવતું. સાધક-સમાજની ગુંચવણોથી વ્યથિત આ મહામાનવને સ્વતઃ જ પ્રકાશ મળ્યો છે, તે આપની આગળ ‘ચિત્ત-શુદ્ધિ’નાં રૂપમાં પ્રસ્તુત છે. આમાં પ્રતિપાદિત ચિત્તની અશુદ્ધિનું મૂળ કારણ, શુદ્ધિનાં મુખ્ય સાધનો અને તેનું પરિણામ મને અત્યંત ઉપયોગી અને આશાજનક માલૂમ પડે છે. આ આપણાં બધા માટે કલ્યાણકારી હો, એ જ સદ્ભાવના સાથે

માનવસેવા સંઘ આશ્રમ

વૃંદાવન

તારીખ : ૬-૩-૫૮

વિનીતા :

દેવકી

વિષય-સૂચિ

ક્રમાંક	વિષય	પાના નં.
(૧)	ગુણ-દોષ-યુક્ત દ્વંદ્વથી મુક્તિ	૧૪
(૨)	સુખનાં પ્રલોભન તથા દુઃખનાં ભયથી મુક્તિ	૨૦
(૩)	કર્તવ્યનું પાલન તેમજ અકર્તવ્યનો ત્યાગ	૨૮
(૪)	જાણવાનાં સામર્થ્યનો સદુપયોગ	૩૫
(૫)	માન્યતાઓથી અતીતનાં જીવનની પ્રાપ્તિ	૪૧
(૬)	પોતાનાં સંબંધમાં વિકલ્પ-રહિત નિર્ણય	૪૭
(૭)	સ્વાભાવિક માંગ તેમજ અસ્વાભાવિક ઇચ્છાઓ	૫૩
(૮)	નિજ-દોષ અને દુઃખનું વાસ્તવિક જ્ઞાન	૫૯
(૯)	ઇન્દ્રિય-જ્ઞાનનો સદુપયોગ તેમજ બુદ્ધિ-જ્ઞાનનો આદર	૬૫
(૧૦)	આસક્તિની નિવૃત્તિ તેમજ પ્રેમની પ્રાપ્તિ	૭૧
(૧૧)	સુખ-ભોગની આશાનો ત્યાગ	૭૯
(૧૨)	માન્યતાઓનો નાશ તેમજ પ્રીતિનો ઉદય	૮૫
(૧૩)	સામૂહિક દુઃખની અનુભૂતિનું મહત્ત્વ	૯૧
(૧૪)	ક્ષમા-પ્રાર્થના તેમજ ક્ષમા-શીલતાનું મહત્ત્વ	૯૭
(૧૫)	પોતાનાંથી ભિન્ન સત્તાની અસ્વીકૃતિ	૧૦૪
(૧૬)	વ્યક્તિ, દૃશ્ય તેમજ દૃષ્ટિઓ	૧૧૦
(૧૭)	રુચિ-અરુચિનાં દ્વંદ્વનો અંત	૧૧૬
(૧૮)	અહં અને વસ્તુનું વિભાજન	૧૨૨
(૧૯)	આસક્તિ અને અનાસક્તિનાં દ્વંદ્વનો અંત	૧૨૮
(૨૦)	પ્રાપ્ત પરિસ્થિતિ દ્વારા સાધન-નિર્માણ	૧૩૪
(૨૧)	પ્રવૃત્તિનો વિલય નિવૃત્તિમાં	૧૪૧
(૨૨)	અશુદ્ધિનાં જ્ઞાનમાં જ શુદ્ધિની અભિવ્યક્તિ	૧૪૮

(૨૩)	અહં-ભાવની નિવૃત્તિ તેમજ ભય-પ્રલોભનથી મુક્તિ	૧૫૫
(૨૪)	અનંતનાં વિધાન — વિવેકનો આદર	૧૬૨
(૨૫)	વસ્તુઓનાં અસ્તિત્વની અસ્વીકૃતિ	૧૬૯
(૨૬)	કર્તવ્યનિષ્ઠમાં જ ઉદારતાની અભિવ્યક્તિ	૧૭૬
(૨૭)	સંકલ્પ ઉત્પત્તિ-પૂર્તિથી અતીતનું જીવન	૧૮૪
(૨૮)	કરવામાં સાવધાન અને થવામાં પ્રસન્ન	૧૯૨

ગુણ-દોષ-યુક્ત દ્વંદ્વથી મુક્તિ

મારા નિજ સ્વરૂપ પરમપ્રિય !

ગુણ-દોષ-યુક્ત અવસ્થામાં આસક્ત થવાથી જ ચિત્ત અશુદ્ધ થઈ જાય છે, કારણ કે દ્વંદ્વાત્મક સ્થિતિમાં ગુણનું અભિમાન અને દોષની ઉત્પત્તિ સ્વતઃ થાય છે. જો કે ગુણનું અભિમાન પણ દોષ જ છે પરંતુ તેનું બાહ્ય રૂપ દોષ નથી પ્રતીત થતું, પણ ગુણ જ ભાસે છે. એ નિયમ છે કે પ્રતીતિનું મૂળ સીમિત અહંભાવ છે, જે સ્વયં દોષ છે. જ્યારે પ્રાણી દોષની ઉપર ગુણનો લેપ કરી લે છે, ત્યારે ગુણ-દોષ-યુક્ત દ્વંદ્વ ઉત્પન્ન થઈ જાય છે, જે તેને અપરાધી-ભાવ અથવા મિથ્યા અભિમાનમાં આબદ્ધ કરી દે છે. અપરાધી-ભાવ-જનિત દુઃખને દબાવવા માટે મિથ્યા અભિમાનની ઉત્પત્તિ થાય છે અને મિથ્યા અભિમાન દોષને જન્મ આપે છે. દોષની ઉત્પત્તિ પ્રાણીમાં અપરાધી-ભાવ દૃઢ કરી દે છે. અપરાધી-ભાવ દૃઢ થતાં જ પ્રાણી પોતાની દૃષ્ટિમાં પોતાને આદરને યોગ્ય નથી પામતો. તેનું પરિણામ એ થાય છે કે તેનાં જીવનમાં ઉત્કૃષ્ટતા તરફ અગ્રેસર થવા માટે ઉત્કંઠા તથા ઉત્સાહ નથી રહેતો, જેનાં ન રહેવાથી નીરસતા ઉત્તરોત્તર વધતી રહે છે, જે ક્ષોભ તથા ક્રોધને ઉત્પન્ન કરી પ્રાણીને કર્તવ્યથી ચ્યુત કરી દે છે.

એ નિયમ છે કે આસક્તિ તેની જ સાથે થાય છે, જેનાંથી કોઈ ને કોઈ પ્રકારની ભિન્નતા હોય. જેની સાથે સ્વરૂપની એકતા હોય છે, તેની આસક્તિ નથી થતી, કેમકે ભેદથી આસક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે, અભેદમાં નહિ. જ્યારે સાધકનાં જીવનમાં અને ગુણોમાં એકતા નથી થતી, ત્યારે જ ગુણોની આસક્તિ તથા તેનું અભિમાન ઉત્પન્ન થાય છે, જે સમસ્ત દોષોનું મૂળ છે. દોષ-જનિત સુખ-ભોગ જ પ્રાણીમાં દોષોની આસક્તિ ઉત્પન્ન કરે છે. એવો કોઈ દોષ છે જ નહિ, જેની સાથે પ્રાણીની વાસ્તવિક એકતા થઈ જાય. દરેક દોષ ઉત્પત્તિ-વિનાશયુક્ત છે. જે વસ્તુ ઉત્પત્તિ-વિનાશયુક્ત હોય છે, તેની સ્વરૂપમાં સ્થિતિ નથી થતી.

ઉત્પત્તિ વિનાશનો જે ક્રમ છે, એ જ સ્થિતિ જેવો પ્રતીત થાય છે. આ દૃષ્ટિએ કોઈ પણ દોષની સ્થાયી સ્થિતિ સિદ્ધ નથી. આ જ કારણે એવો કોઈ દોષી છે જ નહિ, જે સર્વદા દોષી હોય અને દરેક માટે દોષી હોય. એટલું જ નહિ, દોષમાં સત્તા સીમિત ગુણની હોય છે, દોષની નહિ. જો દોષનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ હોત, તો તેની નિવૃત્તિનો પ્રશ્ન જ ઉપસ્થિત ન થાત. દોષ-જનિત સુખનાં પ્રલોભનથી ભલે જ દોષની પુનરાવૃત્તિ થાય, પરંતુ દોષની નિવૃત્તિની લાલસા કોઈ ને કોઈ અંશમાં પ્રત્યેક દોષીમાં સદૈવ રહે છે. પરંતુ જ્યારે દોષ-નિવૃત્તિની લાલસા સર્વાંશમાં જાગ્રત થઈ જાય છે, ત્યારે બધા જ દોષો સ્વતઃ નિર્જીવ થઈ જાય છે, અથવા એમ કહો કે નિર્દોષતા આવી જાય છે.

આ દૃષ્ટિએ ગુણ-દોષ-યુક્ત અવસ્થા વાસ્તવિક નથી, પરંતુ ગુણનું સીમિત રૂપ જ દોષ છે, અથવા એમ કહો કે ગુણથી વિપરીત જે કાંઈ છે, એ જ દોષ છે. ગુણનું સીમિત હોવું ગુણનું અભિમાન અને ગુણથી વિપરીત હોવું દોષ, આનો ભાસ થવો જ ગુણ-દોષ-યુક્ત દ્વંદ્વ છે, જે ચિત્તને અશુદ્ધ કરી દે છે. જેમ-જેમ ગુણનું અભિમાન ગળતું જાય છે, તેમ-તેમ દોષો પણ મટતા જાય છે. સર્વાંશમાં ગુણોનું અભિમાન ગળી જવાથી દોષો સ્વતઃ મટી જાય છે. જે પ્રમાણે વગર ભૂમિએ કોઈ પણ છોડ ન તો ઉગે છે અને ન વૃદ્ધિ જ પામે છે, એ જ પ્રમાણે ગુણોનાં અભિમાન વિના ન કોઈ દોષની ઉત્પત્તિ જ થાય છે અને ન વૃદ્ધિ જ. આ દૃષ્ટિએ ગુણોનું અભિમાન જ વાસ્તવિક દોષ છે. એટલું જ નહિ, ગુણનું અભિમાન દોષ-જનિત સુખની આસક્તિનો નાશ નથી થવા દેતું અને ન દોષની ઉત્પત્તિની વેદના જ જાગ્રત થવા દે છે. એ નિયમ છે કે દોષોની ઉત્પત્તિની વેદના દોષ-જનિત સુખની આસક્તિને બાઈને નિર્દોષતા પ્રદાન કરવામાં સમર્થ છે.

ગુણ અને જીવનની ભિન્નતાએ જ ગુણોનું મિથ્યા અભિમાન ઉત્પન્ન કર્યું અને ગુણોનાં અભિમાનથી જ સમસ્ત દોષોની ઉત્પત્તિ થઈ. જો સાધક ગુણ અને જીવનનો ભેદ મટાડી દે, તો બહુ સુગમતાપૂર્વક ગુણ-દોષ-યુક્ત અવસ્થાનો અંત થઈ શકે છે, જેનાં થતાં જ ચિત્ત શુદ્ધ થઈ જાય છે.

સમસ્ત ગુણો સ્વાભાવિક છે, અને સમસ્ત દોષો ઉત્પત્તિ-વિનાશ-

યુક્ત, અર્થાત્ અસ્વાભાવિક છે. સ્વાભાવિકતામાં અસ્વાભાવિકતાની સ્થાપના જો ન કરવામાં આવે, તો અસ્વાભાવિકતા સ્વતઃ મટી જાય છે, અને પછી જીવન તથા ગુણોમાં ભેદ નથી રહેતો. આ દૃષ્ટિએ પ્રત્યેક દોષ એ જ સમય સુધી જીવિત છે, જ્યાં સુધી તેની સાથે સંબંધ સ્વીકાર કરેલો છે; અર્થાત્ ભૂતકાળની ઘટનાને વર્તમાનમાં સ્વીકાર કરવો જ દોષને જીવિત રાખવા છે, જે વાસ્તવમાં ચિત્તની અશુદ્ધિ છે. દોષનું જ્ઞાન જે જ્ઞાનમાં વિદ્યમાન છે, જો તેનો અનાદર ન કરવામાં આવે તો કોઈ પણ દોષની ઉત્પત્તિ જ સંભવ નથી. જ્ઞાન સ્વાભાવિક અને તેનો આદર પણ સ્વાભાવિક છે. એ સ્વાભાવિકતામાં જો અસ્વાભાવિકતાની સ્થાપના ન કરવામાં આવે, તો દોષ જેવી વસ્તુ સિદ્ધ જ નથી થઈ શકતી. આથી પ્રત્યેક દોષની સિદ્ધિ જ્ઞાનનાં અનાદરમાં નિહિત છે. જ્ઞાનનો અનાદર ક્યારથી થયો છે, તેનું જ્ઞાન સંભવ નથી, પણ તેનો આદર વર્તમાનમાં સંભવ છે, જેને કરતાં જ જ્ઞાનનો અનાદર અને તેનું પરિણામ — દોષોની ઉત્પત્તિ, અર્થાત્ દોષ અને તેનું કારણ હંમેશા માટે મટી જાય છે. આથી જાણેલાંનાં અનાદરે જ ગુણ અને જીવનમાં ભિન્નતા ઉત્પન્ન કરી દીધી છે, જે તમામ દોષોનું મૂળ છે.

સમસ્ત દોષોમાં આસક્તિ દોષ-જનિત સુખનાં ભોગમાં નિહિત છે. જો દોષ-જનિત સુખનો ભોગ ન કરવામાં આવે તો દોષોમાં અનાસક્તિ આપોઆપ થઈ જાય છે, જેનાં થતાં જ નિર્દોષતા સ્વતઃ આવી જાય છે. આપોઆપ એ જ આવે છે જે વાસ્તવમાં છે. એ નિર્દોષતાને જ્યારે સાધક અસાવધાનીને કારણે સીમિત અહંમાં સ્થાપિત કરી લે છે, ત્યારે ગુણોનું અભિમાન ઉત્પન્ન થઈ જાય છે. જેનાં થતાં જ દોષોની પુનરાવૃત્તિ થવા લાગે છે. દોષની આસક્તિ ભોગમાં, અર્થાત્ ઇન્દ્રિય અને વિષયમાં સંબંધ જોડે છે, અને ગુણની આસક્તિ સીમિત અહંભાવની પૂજામાં આબદ્ધ કરે છે. અહંભાવની પૂજા સાધકનાં જીવનમાં દંભ ઉત્પન્ન કરે છે, અને ઇન્દ્રિય તથા વિષયોનો સંબંધ સાધકને પરાધીન બનાવે છે, જેથી ચિત્ત અશુદ્ધ થઈ જાય છે. ભોગ્ય વસ્તુઓની કામના અને વ્યક્તિત્વનાં આદરની દાસતા ગુણ-દોષ-યુક્ત અવસ્થાની આસક્તિમાં જ નિહિત છે. જો કે વ્યક્તિત્વનો આદર અધિકાર-લાલસાનાં ત્યાગમાં તથા બીજાઓનાં અધિકારની

રક્ષામાં નિહિત છે અને ભોગ્ય વસ્તુઓની પ્રાપ્તિ પ્રાકૃતિક ન્યાયથી થાય છે, પરંતુ સાધક અસાવધાનીથી ભોગ્ય વસ્તુઓ અને વ્યક્તિત્વનો આદર બળપૂર્વક બીજાઓને ભય તથા પ્રલોભન આપીને પ્રાપ્ત કરવા ચાહે છે, જે વાસ્તવમાં સંભવ નથી. **બળનાં સદ્વપયોગથી નિર્બળોમાં નિર્ભયતા અને સબળ તથા નિર્બળની વચ્ચે એકતા આવે છે.** સબળ અને નિર્બળની વચ્ચે ભિન્નતા અને પારસ્પરિક ભય બળનાં દુરુપયોગથી જ થાય છે, જેનું કારણ એકમાત્ર ચિત્તની અશુદ્ધિ છે.

જે પ્રમાણે પ્રત્યેક લહેરમાં જળ સાગરનું છે, લહેરનું નહિ, એ જ પ્રમાણે પ્રત્યેક વ્યક્તિમાં બળ એ અનંતનું છે, વ્યક્તિનું નહિ. જ્યારે વ્યક્તિ અનંતનાં બળને પોતાનું બળ માની લે છે, ત્યારે તેમાં મિથ્યા અભિમાન ઉત્પન્ન થાય છે, જે સબળ અને નિર્બળની વચ્ચે ભેદ ઉત્પન્ન કરી દે છે, જેનાંથી અનેક પ્રકારનાં સંઘર્ષો ઉત્પન્ન થઈ જાય છે. તેનું પરિણામ એ થાય છે કે સબળ નિર્બળ અને નિર્બળ સબળ થતો રહે છે. એ નિયમ છે કે જે બળનો ભાસ કોઈની નિર્બળતા પર નિર્ભર છે, તે વાસ્તવમાં બળનાં વેષમાં નિર્બળતા જ છે, બળ નહિ; કેમકે જો બળ હોત તો બીજાઓની નિર્બળતાને દૂર કરવાને કામ આવેત. જેનાંથી બીજાઓમાં નિર્બળતાની વૃદ્ધિ થાય છે, તેને બળ માની લેવું પ્રમાદથી વધીને બીજું કાંઈ નથી. **વાસ્તવિક બળ એ જ છે જે સબળ અને નિર્બળમાં એકતા ઉત્પન્ન કરી દે.** એ ત્યારે જ સંભવ થશે જ્યારે પ્રાપ્ત બળને નિર્બળોની ધરોહર માની લેવામાં આવે, પોતાની ભોગ-સામગ્રી નહિ. **બળને નિર્બળને સમર્પિત કરતાં જ બળનું અભિમાન ગળી જાય છે, જેનાં ગળતાં જ ચિત્ત શુદ્ધ થઈ જાય છે.**

પ્રત્યેક વ્યક્તિ પ્રત્યેક દશામાં કર્તવ્યનિષ્ઠ થઈ શકે છે, કેમકે કર્તવ્યનું જ્ઞાન અને તેનાં પાલનનું સામર્થ્ય પ્રાકૃતિક વિધાનને અનુરૂપ સૌમાં વિદ્યમાન છે. વિદ્યમાન જ્ઞાન તથા સામર્થ્યનાં સદ્વપયોગમાં જ કર્તવ્યપરાયણતાની પરાકાષ્ઠા છે. આ દૃષ્ટિએ કર્તવ્ય-પાલનમાં અસમર્થતા નથી. વ્યક્તિ કોઈ પણ પરિસ્થિતિમાં કેમ ન હોય, કર્તવ્યથી ચ્યુત થવું અસાવધાની છે, વાસ્તવિકતા નહિ. પરિસ્થિતિ અનુસાર કર્તવ્ય-પાલનથી કોઈનો અનાદર નથી થતો, પણ તેનું જીવન વિધાન બની જાય છે. વિધાન અને જીવનમાં જે એકતા છે, એ જ

ચિત્તની શુદ્ધિ છે અને વિધાન અને જીવનમાં જે ભેદ છે, એ જ ચિત્તની ચિત્તની અશુદ્ધિ છે. કર્તવ્યનું વિધાન કર્તામાં હયાત છે. પરંતુ એ બિચારો અસાવધાનીને કારણે તેનો આદર નથી કરતો અને જે નથી જાણતો, તેને જાણવા માટે અને જે નથી કરી શકતો, તેને કરવા માટે વ્યર્થ જ ચિન્તિત રહે છે. તેનું પરિણામ એ થાય છે કે જે જાણકારી હતી, તે આચ્છાદિત લાગે છે, અને જે સામર્થ્ય હતું તેનો દૂસ થવા લાગે છે. આથી જે નથી જાણતાં તેને જાણવા માટે અને જે નથી કરી શકતા તેને કરવા માટે ક્યારેય ચિન્તિત નહિ થવું જોઈએ; પરંતુ જે જાણીએ છીએ અને જે કરી શકીએ છીએ તેને આગસ તથા અસાવધાની રહિત થઈને કરવા માટે સતત ઉદ્યત રહેવું જોઈએ.

હવે જો કોઈ એમ કહે કે જે નથી જાણતાં તેને જાણવાની ચિંતા ન કરવાથી તો જાણકારીમાં વૃદ્ધિ નહિ થાય, તો કહેવું પડશે કે જાણકારીમાં વૃદ્ધિ જાણકારીનાં આદરથી થાય છે, તેની ચિંતા કરવાથી નહિ. પ્રાકૃતિક નિયમ અનુસાર જ્ઞાન અને જીવનમાં એકતા થવાથી આવશ્યક જ્ઞાન અને સામર્થ્ય આપોઆપ સ્વતઃ પ્રાપ્ત થાય છે, તેનાં માટે ચિંતા નથી કરવી પડતી. જ્ઞાન તથા અપ્રાપ્ત જ્ઞાન તથા સામર્થ્ય માટે એ જ પ્રાણીઓ ચિન્તિત રહે છે, જે પ્રાપ્ત જ્ઞાન તથા સામર્થ્યનો સદુપયોગ નથી કરતા. પ્રાણી પર દાચિત્વ અપ્રાપ્ત સામર્થ્ય તથા જ્ઞાનનાં સંપાદનનું નથી, પરંતુ પ્રાપ્ત સામર્થ્ય તથા જ્ઞાનનાં સદુપયોગનું છે. કર્તવ્ય-પાલન માટે આવશ્યક સામર્થ્ય, યોગ્યતા અને વસ્તુ સ્વતઃ પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રાણી એ પ્રાપ્ત સામર્થ્ય તથા વસ્તુને પોતાની માનીને વ્યર્થ જ દીનતા અને અભિમાનમાં આબદ્ધ થઈ જાય છે.

પ્રાણી દીનતામાં આબદ્ધ થવાથી અપ્રાપ્ત સામર્થ્ય અને જ્ઞાન માટે ચિંતા કરે છે અને અભિમાનમાં આબદ્ધ થવાથી પ્રાપ્ત સામર્થ્ય, યોગ્યતા તથા વસ્તુનો દુરુપયોગ કરે છે. કર્તવ્યનિષ્ઠ પ્રાણીનાં જીવનમાં દીનતા તથા અભિમાનનું કોઈ સ્થાન જ નથી, કેમકે અભિમાન તો ત્યારે કરવામાં આવે કે જ્યારે સામર્થ્ય, યોગ્યતા અને વસ્તુ પોતાની હોય અને દીન ત્યારે બનવામાં આવે કે જ્યારે તે કરવું પડે જે નથી કરી શકતા અને એ જ્ઞાનની અપેક્ષા હોય જે પ્રાપ્ત નથી. કોઈ પણ

વિધાન અનુસાર એ કર્તવ્ય હોઈ જ નથી શકતું, જેનાં પાલનનું સામર્થ્ય તથા જ્ઞાન કર્તામાં ન હોય. જેવી રીતે જેની પાસે કોઈ પ્રકારનો સંગ્રહ નથી, તેનાં પર કોઈ પ્રકારનો કર નથી લાગતો અને ન કોઈ કોઈ પ્રકારની આશા કરે છે. સામર્થ્ય, યોગ્યતા અને વસ્તુઓનાં સંગ્રહમાં જ કર્તવ્યનો પ્રશ્ન છે અને સંગ્રહ અનુસાર કરવામાં કોઈ કઠિનતા નથી. આથી કર્તવ્ય-પાલન સ્વાભાવિક છે, તેમાં જે અસ્વાભાવિકતા છે, અથવા જે કઠિનતા પ્રતીત થાય છે, તે કેવળ કર્તાની પોતાની જ અસાવધાની છે, બીજું કંઈ નહિ.

ગુણ-દોષ-યુક્ત અવસ્થાની આસક્તિ કર્તવ્યનિષ્ઠ થવાથી સ્વતઃ મટી જાય છે. પરંતુ કર્તવ્ય-પાલન ત્યારે સંભવ થાય છે, જ્યારે વ્યક્તિ પોતાની વાસ્તવિકતાને છૂપાવવાનો પ્રયાસ ન કરે; પ્રત્યુત્ જે સત્ય છે તેને નિર્ભયતાપૂર્વક પ્રકાશિત કરવામાં સમર્થ હોય અને એ પરિસ્થિતિ અનુસાર જે કર્તવ્ય છે, તેનાં પાલનમાં દૃઢ હોય. સત્ય-પ્રકાશનથી કોઈનું અહિત નથી અને પરિસ્થિતિ અનુસાર સાધન કરવાથી અનાદર આદરમાં સ્વતઃ બદલાઈ જાય છે. પરંતુ પ્રાણી વર્તમાનનાં દુઃખથી ભયભીત થઈને કર્તવ્ય-પાલનમાં તત્પર નથી થતો અને સત્યને છૂપાવીને મિથ્યા આદર પામવા માટે વ્યર્થ જ ચેષ્ટા કરે છે. તેનું પરિણામ એ થાય છે કે જે સામર્થ્ય કર્તવ્ય-પાલન માટે હતું, તેનો દુર્વ્યય થઈ જાય છે.

પ્રાકૃતિક નિયમ અનુસાર જેની અવનતિ થઈ છે, તેની ઉન્નતિ થઈ શકે છે અને જે અશુદ્ધિ છે તે શુદ્ધિમાં બદલાઈ શકે છે. અકર્તવ્ય, કર્તવ્યથી મટી શકે છે. વર્તમાનમાં કેટલીયે અસમર્થતા તથા ભય કેમ ન હોય, પરંતુ એ સ્થિતિમાં જે કરવું જોઈએ તેને કરવાથી આવશ્યક સામર્થ્ય તથા નિર્ભયતા આપોઆપ આવી જાય છે. નિર્ભયતા આવવાથી સામર્થ્યનો સદ્વ્યય થવા લાગે છે. આથી પ્રાપ્ત સામર્થ્યનાં સદ્વ્યયથી ગુણ-દોષ-યુક્ત અવસ્થાની આસક્તિ મટી જાય છે, જેનાં મટતાં જ ચિત્ત શુદ્ધ થઈ જાય છે. પ્રાકૃતિક નિયમ અનુસાર ચિત્તમાં જ સમસ્ત વિકાસ નિહિત છે.

તા. ૨૯-૦૫-૧૯૫૬

સુખનાં પ્રલોભન તથા દુઃખનાં ભયથી મુક્તિ

મારા નિજ સ્વરૂપ પરમપ્રિય !

સુખને સુરક્ષિત રાખવાનાં પ્રલોભન અને દુઃખનાં ભયે ચિત્તને અશુદ્ધ કરી દીધું છે. જો કે સુખનાં આદિ અને અંતમાં દુઃખ સ્વાભાવિક છે, પરંતુ પ્રાણી દુઃખ ઉપર દૃષ્ટિ ન રાખીને સુખની દાસતામાં પોતાને આબદ્ધ કરી લે છે. તેનું પરિણામ એ થાય છે કે સુખ પાણ સુરક્ષિત નથી રહેતું અને દુઃખથી પાણ બચી નથી શકતો, અર્થાત્ ન તો સુખનાં ભોગની જ સિદ્ધિ થાય છે અને ન દુઃખનાં ભયથી જ છૂટકારો મળે છે, જેનાં ન મળવાથી ચિત્ત અશુદ્ધ થઈ જાય છે.

સુખ શું છે ? તેમાં આટલી પ્રિયતા શા માટે ? જો આનાં ઉપર વિચાર કરવામાં આવે તો એ સ્પષ્ટ વિદિત થાય છે કે સુખ સંકલ્પપૂર્તિ સિવાય બીજું કંઈ નથી. સંકલ્પ-નિવૃત્તિનાં વાસ્તવિક મહત્ત્વને ન જાણવાથી અને સંકલ્પ-અપૂર્તિનાં દુઃખને સહન ન કરવાથી સંકલ્પ-પૂર્તિનાં સુખમાં પ્રિયતા માલૂમ થાય છે. જો કે પ્રત્યેક સંકલ્પની પૂર્તિ નવીન સંકલ્પની જનની છે, પરંતુ અસાવધાનીને કારણે પ્રાણી આ તથ્ય પર ધ્યાન નથી આપતો અને સંકલ્પ-પૂર્તિ-અપૂર્તિનાં સુખ-દુઃખમાં જ જીવન-બુદ્ધિ સ્વીકાર કરી ચિત્તને અશુદ્ધ કરી લે છે.

પ્રાકૃતિક નિયમ અનુસાર પ્રત્યેક પરિસ્થિતિમાં સંકલ્પ-પૂર્તિ-અપૂર્તિનું દ્વંદ્વ છે. આથી કોઈ પાણ પરિસ્થિતિથી એ આશા કરવી કે સંકલ્પ-અપૂર્તિનું ચિત્ર અર્થાત્ દુઃખ નહિ આવે અને સંકલ્પ-પૂર્તિનાં સુખનું સ્વપ્ન સુરક્ષિત બન્યું રહેશે, અસંભવમાં સંભવ-બુદ્ધિ સ્વીકાર કરવી છે, જે અવિવેક સિદ્ધ છે. આ દૃષ્ટિએ પ્રત્યેક પરિસ્થિતિ સમાન જ અર્થ રાખે છે, તો પછી અપ્રાપ્ત પરિસ્થિતિનો સંકલ્પ કરવો નિરર્થક જ સિદ્ધ થાય છે અને પરિસ્થિતિને જ જીવન માનવું સુખ-દુઃખમાં આબદ્ધ થવું જ છે બીજું કંઈ નહિ, જે ચિત્તની અશુદ્ધિ છે.

સુખ-દુઃખ આપોઆપ આવવા-જવાવાળી વસ્તુ છે. તેનાં સદુપયોગમાં

જ પ્રાણીનો પુરુષાર્થ નિહિત છે. સુખ-દુઃખનો સદુપયોગ સુખ-દુઃખથી અતીતનાં જીવન સાથે સંબંધ જોડવામાં અથવા તેની સાથે અભિન્ન કરવામાં સમર્થ છે. એટલું જ નહિ, સુખ-દુઃખનો સદુપયોગ સુખ-દુઃખમાં સમાનતાનાં દર્શન કરાવે છે, જેથી સુખની દાસતા અને દુઃખનો ભય મટી જાય છે, જેનાં મટતાં જ ચિત્ત શુદ્ધ થઈ જાય છે. સુખ-દુઃખનાં સદુપયોગનાં મહત્ત્વને સારી રીતે જાણી લેવાથી કોઈ અપ્રાપ્ત પરિસ્થિતિની કામના નથી રહેતી અને પ્રાપ્ત પરિસ્થિતિ સાધન-સામગ્રી સિવાય બીજું કંઈ નથી પ્રતીત થતી; અથવા એમ કહો કે પરિસ્થિતિઓમાં જીવન-બુદ્ધિ નથી રહેતી, જેનાં ન રહેવાથી સંકલ્પ-પૂર્તિની દાસતા મટી જાય છે અને સંકલ્પ-નિવૃત્તિનું મહત્ત્વ ચિત્તમાં અંકિત થઈ જાય છે. જેમ-જેમ સંકલ્પ-નિવૃત્તિનું મહત્ત્વ સબળ તેમજ સ્થાયી થતું જાય છે, તેમ-તેમ સંકલ્પ-અપૂર્તિનું દુઃખ અને પૂર્તિનું સુખ સ્વતઃ મટી જાય છે.

કામના-પૂર્તિનું પ્રલોભન પ્રાણીને સર્વાશમાં સત્યનું અનુસરણ નથી કરવા દેતું, અર્થાત્ ન તો અસત્યને જાણીને તેનાંથી વિમુખ જ થવા દેતું અને ન અસત્યને પ્રગટ કરવાનું સાહસ જ રહેવા દે છે. તેનું પરિણામ એ થાય છે કે વ્યક્તિ સત્યની તો ચર્ચા કરે છે અને અસત્યમાં રમાણ કરે છે, જે વાસ્તવમાં ચિત્તની અશુદ્ધિ છે. કામના-પૂર્તિની દાસતા પ્રાણીનાં મૂલ્યનું અપહરણ કરી લે છે, જેનાં થતાં જ સાધક વસ્તુ, વ્યક્તિ વગેરેને આધીન થઈ જાય છે. વસ્તુને આધીન થવાથી લોભ અને વ્યક્તિને આધીન થવાથી મોહની ઉત્પત્તિ થાય છે, જે ચિત્તને અશુદ્ધ કરી દે છે.

સર્વાશમાં સત્યનું અનુસરણ કર્યા વિના નિજ જ્ઞાન અને જીવનમાં જે ભિન્નતા થઈ ગઈ છે, તેનો નાશ નથી થઈ શકતો અને તેનાં વિના સત્ય સાથે અભિન્નતા નથી થઈ શકતી, જે વાસ્તવિક જીવન છે. આ દૃષ્ટિએ કામના-પૂર્તિનાં પ્રલોભનને ત્યાગી, સત્યનું અનુસરણ કરવું અનિવાર્ય છે.

કામના-પૂર્તિએ જ અસત્ સાથે સંબંધ સ્થાપિત કરી દીધો છે. જો કે અસત્ને જાણવું સ્વાભાવિક છે, પરંતુ તેનાથી વિમુખતા દુર્લભ થઈ ગઈ છે, કેમકે અસત્ સાથે સંબંધ સ્વીકાર કરવાથી જ કામનાની ઉત્પત્તિ અને પૂર્તિ થાય છે.

કામનાની ઉત્પત્તિ અને પૂર્તિનું દ્વંદ્વ સત્યની જિજ્ઞાસા જાગ્રત નથી થવા દેતું. સત્યની જિજ્ઞાસા વિના અસત્યનાં ત્યાગનું સામર્થ્ય નથી આવતું. એ નિયમ છે કે સત્ અસત્નું પ્રકાશક છે, નાશક નહિ, પણ સત્ની જિજ્ઞાસા અસત્ને ખાઈને સત્ સાથે અભિન્ન કરવામાં સમર્થ છે. આથી સત્ની જિજ્ઞાસા વિના અસત્થી વિમુખતા સંભવ નથી અને કામના-પૂર્તિનાં પ્રલોભનનો ત્યાગ ન કર્યે સત્ની જિજ્ઞાસા જાગ્રત થઈ જ નથી શકતી. આ દૃષ્ટિએ સત્ય સાથે અભિન્ન થવા માટે કામનાઓનો ત્યાગ અનિવાર્ય છે.

સમસ્ત દોષોનું મૂળ કામના-પૂર્તિનું પ્રલોભન છે. પોતાનાં જાણેલાં દોષને બનાવી રાખવાની રુચિમાં પણ કામના-પૂર્તિનું સુખ જ હેતુ છે. એ નિયમ છે કે જાણેલાં દોષને અપનાવી લેવાથી વ્યક્તિ પોતાની દૃષ્ટિમાં પણ પોતાને આદરને યોગ્ય નથી પામતો. જે પોતાની દૃષ્ટિમાં આદરને યોગ્ય નથી રહી જાતો, એ જ બીજાઓ પાસેથી આદર પામવાની મિથ્યા આશા કરે છે અને તેનાં માટે પોતાનાં દોષને છૂપાવે છે. જો કે દોષ છૂપાવી નથી શકાતો, પરંતુ અનાદરનાં ભયથી ભયભીત થઈને એક દોષને છૂપાવવા માટે અનેક દોષો કરવા લાગે છે. જેમ-જેમ દોષો કરતો જાય છે, તેમ-તેમ અનાદરનો ભય સ્વતઃ વધતો જાય છે. જેમ-જેમ અનાદરનો ભય વધતો જાય છે, તેમ-તેમ અસત્ને અસત્ જાણીને પણ તેને પ્રકાશિત નથી કરી શકતો. તેનું પરિણામ એ થાય છે કે પારસ્પરિક અવિશ્વાસ ઉત્પન્ન થઈ જાય છે, જેથી એકતા મટી જાય છે, જેનાં મટતાં જ સંઘર્ષ ઉત્પન્ન થાય છે, જે વિનાશનું મૂળ છે.

જો પોતાનાં દોષને સ્પષ્ટ જાણી લેવામાં આવે, તેને પ્રકાશિત કરી દેવામાં આવે તથા તેને ન દોહરાવવામાં આવે, તો બહુ જ સુગમતાપૂર્વક અનાદર તથા હાનિનો ભય મટી શકે છે, જેનાં મટતાં જ ચિત્ત-શુદ્ધ થવા લાગે છે. એટલું જ નહિ, નિર્દોષતા આવી જાય છે, જેનાં આવતાં જ પ્રાણી પોતાની તથા બીજાઓની દૃષ્ટિમાં આદર તેમજ પ્યાર પામવાને યોગ્ય થઈ જાય છે. આ દૃષ્ટિએ પોતાની ભૂલ છૂપાવવા માટે અસત્યનો આશ્રય લેવો અથવા એમ કહો કે સત્યનું પ્રકાશન ન કરવું સર્વથા ત્યાજ્ય છે. સર્વાંશમાં સત્યનું અનુસરણ અને અસત્થી

વિમુખતા તેમજ સત્યને પ્રગટ કરવાનું સાહસ ત્યારે જ સંભવ છે, જ્યારે સાધક કામના-પૂર્તિનાં પ્રલોભનથી રહિત થઈ જાય, કેમકે તેનાં વિના સફળતા સંભવ નથી.

વર્તમાન વસ્તુસ્થિતિનો વાસ્તવિક પરિચય પ્રાપ્ત કર્યા વિના કોઈ પણ સાધક ઉત્કૃષ્ટતા તરફ અગ્રેસર નથી થઈ શકતો, કેમકે જ્યાં સુધી પ્રાણી પોતાની વસ્તુસ્થિતિથી અપરિચિત છે, ત્યાં સુધી સાચી વેદના જાગ્રત નથી થતી. તેનાં વિના સંકલ્પ-પૂર્તિનાં સુખનો રાગ નિવૃત્ત નથી થતો અને રાગ-નિવૃત્તિ વિના દોષયુક્ત પ્રવૃત્તિઓથી અરુચિ નથી થતી.

કોઈ ભય તથા પ્રલોભનથી પ્રેરિત થઈને દોષ-યુક્ત પ્રવૃત્તિમાં પ્રવૃત્ત ન થવું કોઈ મહત્વની વાત નથી, કેમકે દોષ ન કરવા માત્રથી જ દોષ-જનિત સુખની રુચિ નષ્ટ નથી થતી અને તેનાં નષ્ટ થયા વિના દોષનો ત્યાગ સંભવ નથી, કેમકે દોષ-યુક્ત પ્રવૃત્તિ ન થવા છતાં પણ તેનો રાગ ચિત્તમાં અંકિત રહે છે, જે ક્યારેક પણ ઉપરથી સ્થાપિત કરેલી નિર્દોષતાનો અંત કરી શકે છે, અર્થાત્ ભયમાં શિથિલતા આવી જવાથી અને સુખનું પ્રલોભન ઉત્પન્ન થવાથી ક્યારેક પણ ત્યાગેલો દોષ દોહરાવી શકાય છે. આ કારણે દોષ-જનિત સુખથી અરુચિ જેટલી સબળ થાય છે, એટલી જ સબળ દોષ-જનિત સુખનાં રાગની નિવૃત્તિ થાય છે, જે નિર્દોષતા પ્રદાન કરવામાં સમર્થ છે. નિર્દોષતા વિના અસત્નો ત્યાગ અને સત્ સાથે અભિન્નતા સંભવ નથી.

પોતાની નિર્બળતાનો યથેષ્ટ અને યથાર્થ પરિચય જ વસ્તુ-સ્થિતિનો પરિચય છે. પોતાનાં કોઈ સીમિત ગુણનો ભાસ માત્ર વસ્તુ-સ્થિતિનો વાસ્તવિક પરિચય નથી, કેમકે ગુણનો ભાસ તો મિથ્યા અભિમાન જ ઉત્પન્ન કરે છે; તેનાંથી સાધકમાં કાંતિ નથી આવતી, પરંતુ કોઈ - ને - કોઈ અંશમાં શિથિલતા જ આવે છે. આથી પોતાની નિર્બળતાઓનું જ્ઞાન જ વસ્તુ-સ્થિતિનું વાસ્તવિક જ્ઞાન છે. નિર્બળતાનાં જ્ઞાનમાં તેને મટાડવાની લાલસા નિહિત છે; કેમકે પ્રાકૃતિક નિયમ અનુસાર કોઈ પણ પ્રાણીને પોતાનાંમાં નિર્બળતા બનાવી રાખવી અભીષ્ટ નથી. આ દૃષ્ટિએ જેટલો સ્પષ્ટ પોતાની નિર્બળતાઓનો પરિચય થાય છે,

એટલી જ તીવ્રતા સાથે તેને મટાડવાની લાલસા જાગ્રત થાય છે. એ નિયમ છે કે નિર્બળતા મટાડવાની લાલસા નિર્બળતા-જનિત સુખની ઇચ્છાઓને ખાઈ લે છે, જેથી નિર્બળતાઓને પુનઃ ન દોહરાવવાનું સામર્થ્ય આવી જાય છે, જે ચિત્તને શુદ્ધ કરવામાં હેતુ છે.

નિર્બળતા-જનિત વેદનાને દબાવવાનો પ્રયાસ નિર્બળતાઓને આવાહન કરવું છે. પોતાનો ગુણ અને બીજાનો દોષ જોવા માત્રથી જ નિર્બળતા-જનિત વેદનામાં શિથિલતા આવી જાય છે, જેથી બિચારો પ્રાણી નિર્બળતાઓમાં આબદ્ધ થઈ જાય છે, જેથી ચિત્ત અશુદ્ધ થઈ જાય છે.

ચિત્ત-શુદ્ધિ માટે દોષ-જનિત દુઃખનું તીવ્ર થવું આવશ્યક છે, કેમકે દુઃખથી જ સુખનો રાગ મટી શકે છે. પણ કોઈ પણ સ્થિતિમાં સાધકે નિર્દોષતાથી નિરાશ નથી થવાનું; કેમકે નિર્દોષતા સાથે પ્રાણીની જાતીય તથા સ્વરૂપની એકતા છે. જેની સાથે વાસ્તવિક એકતા છે, તેની પ્રાપ્તિ સંભવ છે અને જે દોષો સાથે પ્રમાદવશ એકતા સ્વીકાર કરી લીધી છે, તેની નિવૃત્તિ થઈ શકે છે. દોષોથી ઉત્પન્ન થયેલી પરિસ્થિતિનાં પરિવર્તનમાં ભલે ને કાળ અપેક્ષિત હોય, પરંતુ દોષ-રહિત થવા માટે તો દોષને ન દોહરાવવાનું દૃઢ વ્રત જ પર્યાપ્ત છે, જે વર્તમાનમાં થઈ શકે છે. **પ્રાણી નિર્દોષ કહેવરાવવામાં ભલે ને પરતંત્ર હોય, પણ નિર્દોષ થવામાં સર્વદા સ્વતંત્ર છે.**

એ પ્રાકૃતિક નિયમ છે કે નિર્દોષ થવાથી નિર્દોષતાનો પ્રાદુર્ભાવ તેનાં બાહ્ય જીવનમાં સ્વતઃ થવા લાગે છે. એટલું જ નહિ, કાળાંતરે તેનું જીવન વિધાન બની જાય છે. **નિર્દોષ કહેવરાવવાની કામના તો એક દોષ જ છે. તેનાથી તો સદૈવ સજાગ રહેવું જોઈએ, કેમકે નિર્દોષ કહેવરાવવાની રુચિ સીમિત અહંભાવને પુષ્ટ કરે છે, જે સમસ્ત દોષોનું મૂળ છે.** આ દૃષ્ટિએ દોષથી પણ ક્યાંય અધિક દોષ છે — પોતાને નિર્દોષ કહેવરાવવાની કામનામાં આબદ્ધ રાખવા. એટલું જ નહિ, **નિર્દોષ કહેવરાવવાની કામના ત્યાં સુધી જીવિત રહે છે, જ્યાં સુધી સાધક સર્વાશમાં નિર્દોષ નથી થઈ જતો.**

હવે જો કોઈ એમ કહે કે શું સર્વાશમાં નિર્દોષતા સંભવ છે ? તો કહેવું

પડશે કે આંશિક નિર્દોષતા તો પ્રત્યેક દોષીમાં રહે છે, કેમકે સર્વાશમાં કોઈ દોષી હોઈ જ નથી શકતું, કેમકે એવો કોઈ વ્યક્તિ છે જ નહિ, જે સૌનું સર્વદા ખરાબ ઇચ્છે. ખરાબમાં ખરાબ વ્યક્તિમાં પણ કોઈ - ને - કોઈ અંશમાં કોઈ - ને - કોઈનાં પ્રત્યે ભલાઈની ભાવના અવશ્ય રહે છે. એ નિયમ છે કે ભાવનાને અનુરૂપ જ પ્રવૃત્તિ થાય છે. આથી એ નિર્વિવાદ સત્ય છે કે સર્વાશમાં સૌનાં માટે કોઈ દોષી નથી હોતું, પરંતુ નિર્દોષતા સર્વાશમાં જ હોય છે. જો સર્વાશમાં કોઈ દોષી હોત, તો તેને પોતાનાં દોષનું જ્ઞાન જ ન હોત. દોષનું જ્ઞાન એ સિદ્ધ કરે છે કે જીવનમાં કોઈ - ને - કોઈ અંશમાં નિર્દોષતા છે.

સંકલ્પ-પૂર્તિનાં સુખનું પ્રલોભન અને અપૂર્તિનાં દુઃખનો ભય ચિત્તને અશુદ્ધ કરે છે. જો સંકલ્પની ઉત્પત્તિ જ ન થાય, તો ચિત્તનાં અશુદ્ધ થવાનો પ્રશ્ન જ ન ઉત્પન્ન થાત. આ દૃષ્ટિએ **સંકલ્પ-ઉત્પત્તિ જ ચિત્તની અશુદ્ધિનું મૂળ કારણ છે.** હવે વિચાર એ કરવાનો છે કે સંકલ્પનું સ્વરૂપ શું છે અને તેની ઉત્પત્તિ જ શા માટે થાય છે ? **પ્રત્યેક સંકલ્પની ઉત્પત્તિનું કારણ એકમાત્ર પોતાનાં દેહ-ભાવ સ્વીકાર કરવો છે, જે અવિવેક-સિદ્ધ છે.** અવિવેક વિવેકનાં આદર-માત્રથી જ મટી શકે છે. દેહ વગેરે વસ્તુઓનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ સ્વીકાર કરવું જ સંકલ્પનું સ્વરૂપ છે.

હવે જો કોઈ એમ કહે કે જે વસ્તુઓ પ્રત્યક્ષ પ્રતીત થઈ રહી છે, તેનાં અસ્તિત્વને શા માટે ન સ્વીકાર કરવામાં આવે ? તો કહેવું પડશે કે શું કોઈ એવી વસ્તુ છે કે જેમાં સતત પરિવર્તન ન થઈ રહ્યું હોય ? અથવા જેનું અદર્શન ન થાય અથવા જેનો વિયોગ ન થાય ? ઇન્દ્રિય-જ્ઞાનથી જે વસ્તુઓ પ્રત્યક્ષ થાય છે, તેમાં જ બુદ્ધિજ્ઞાનથી સતત પરિવર્તન ભાસિત થાય છે, અથવા એમ કહો કે કોઈ પણ વસ્તુ, અવસ્થા, પરિસ્થિતિ એવી નથી જે ઉત્પત્તિ-વિનાશ-યુક્ત ન હોય. એટલું જ નહિ, ઉત્પત્તિ-વિનાશનાં ક્રમમાં જ સ્થિતિ ભાસમાત્ર છે, વાસ્તવિક નહિ. જેની સ્થિતિ જ સિદ્ધ નથી, જે કેવળ પ્રતીતિ-માત્ર છે, તેનાં સ્વતંત્ર અસ્તિત્વને સ્વીકાર કરવું પ્રમાદ સિવાય બીજું હોઈ જ શું શકે છે ?

વસ્તુઓનાં અસ્તિત્વને સ્વીકાર કરવા-માત્રથી બિચારો સાધક

સંકલ્પની ઉત્પત્તિ અને પૂર્તિમાં આબદ્ધ થઈ ગયો છે અને જે દરેક વસ્તુઓથી અતીત વાસ્તવિક જીવન છે, તેનાંથી વિમુખ થઈ ગયો છે. જો કે જે વસ્તુઓ પ્રતીત થઈ રહી છે, તેની પ્રાપ્તિ ક્યારેય સંભવ નથી અને જે વાસ્તવિક જીવન પ્રતીત નથી થઈ રહ્યું, તેની જ પ્રાપ્તિ સંભવ છે, પરંતુ બિચારો સાધક આ રહસ્યને વગર જાણે જ પ્રતીતિ-માત્રને પ્રાપ્તિ અને જેની પ્રતીતિ નથી, પણ પ્રાપ્ત છે, તેની અપ્રાપ્તિ માની લે છે. આ માન્યતા વાસ્તવિકતાથી વંચિત કરે છે. પ્રતીતિ પ્રાપ્તિનું ચિહ્ન નથી, પરંતુ કોઈ - ને - કોઈ પ્રકારની દૂરતા તથા ભેદ સિદ્ધ કરે છે, અથવા એમ કહો કે પ્રતીતિમાં અલ્પજ્ઞાનનો પ્રભાવ છે, જેથી અપ્રાપ્ત પણ પ્રાપ્તની સમાન ભાસિત થાય છે. એ નિયમ છે કે ભોગ, મોહ અને આસક્તિની ઉત્પત્તિ ત્યારે થાય છે, જ્યારે પ્રતીતિમાં પ્રાપ્ત-બુદ્ધિ કરી લેવામાં આવે. આ સ્વીકૃતિથી જ ચિત્ત અશુદ્ધ થાય છે. જેની પ્રતીતિ ઇન્દ્રિય અને બુદ્ધિ-જ્ઞાનથી સંભવ નથી, પણ જેનાં પ્રકાશથી ઇન્દ્રિય તથા બુદ્ધિ પ્રકાશિત છે, તેમની અપ્રાપ્તિ તથા તેમનાથી ભેદ તેમજ દૂરતા સ્વીકાર કરવી એ જ પ્રકારની ભૂલ છે, જે પ્રકારે પ્રતીતિને પ્રાપ્તિ સ્વીકાર કરવી છે.

જો સાધક પ્રતીતિથી વિમુખ થઈને શ્રમરહિત થઈ જાય, તો જે નિત્ય-પ્રાપ્ત છે તેમાં પ્રીતિ, તેની સાથે નિત્યયોગ તેમજ તેનો બોધ સ્વતઃ થઈ શકે છે, જેનાં થતાં જ ચિત્ત હંમેશા માટે શુદ્ધ થઈ જાય છે. યોગ, બોધ અને પ્રેમ પ્રાપ્તમાં અને ભોગ, મોહ અને આસક્તિ અપ્રાપ્તમાં પ્રવૃત્ત કરાવે છે. અપ્રાપ્તની પ્રવૃત્તિ શ્રમ છે, બીજું કંઈ નહિ, જેનાંથી પ્રાપ્ત શક્તિનો ડ્રાસ જ થાય છે, જે પ્રાણીને શક્તિહીનતા, જડતા અને પરાધીનતામાં આબદ્ધ કરે છે અને જેનાંથી ચિત્ત અશુદ્ધ થઈ જાય છે. જે કાળમાં જડતા, પરાધીનતા અને શક્તિહીનતાની વેદના જાગ્રત થાય છે, એ જ કાળમાં પ્રતીતિથી વિમુખતા ઉદય થાય છે, જેનાં થતાં જ પ્રાપ્ત સાથે યોગ અને તેનો બોધ તેમજ તેની સાથે પ્રેમ સ્વતઃ થઈ જાય છે, જે વાસ્તવિક જીવન છે. આથી સંકલ્પ-પૂર્તિ-અપૂર્તિનાં સુખ-દુઃખનાં પ્રલોભન તથા ભયથી રહિત થવામાં જ ચિત્તની શુદ્ધિ નિહિત છે. ચિત્તની શુદ્ધિમાં જ યોગ, બોધ તથા પ્રેમની પ્રાપ્તિ છે, જે વાસ્તવિક જીવન સાથે અભિન્ન કરી દે છે.

તા. ૩૦-૦૫-૧૯૫૬

કર્તવ્યનું પાલન તેમજ અકર્તવ્યનો ત્યાગ

મારા નિજ સ્વરૂપ પરમપ્રિય !

પ્રાકૃતિક નિયમાનુસાર પ્રત્યેક સાધકમાં કર્તવ્યનું જ્ઞાન તથા તેનાં પાલનનું સામર્થ્ય વિદ્યમાન છે, કેમકે વર્તમાન જીવન સાધનનિષ્ઠ થવા માટે જ મળ્યું છે, પરંતુ અસાવધાનીને કારણે અકર્તવ્ય જાણીને તેનો ત્યાગ ન કરવો અને કર્તવ્યને કર્તવ્ય જાણીને કર્તવ્યનિષ્ઠ ન થવું ચિત્તને અશુદ્ધ કરવું છે. કર્તવ્ય-પાલનમાં જ ચિત્તની શુદ્ધિ નિહિત છે અને અકર્તવ્યનાં ત્યાગથી જ કર્તવ્ય-પાલનનું સામર્થ્ય ઉદ્ધિત થાય છે. આ દૃષ્ટિએ ચિત્ત-શુદ્ધિ માટે સર્વપ્રથમ અકર્તવ્યનો ત્યાગ અનિવાર્ય છે. સાધનનાં બે અંગો છે — એક તે જે નિષેધાત્મક છે, અર્થાત્ ન કરવાવાળું અને બીજી વિધિ વિધ્યાત્મક છે, અર્થાત્ કરવાવાળી વાત. નિષેધાત્મક સાધનને અપનાવી લેવામાં સાધક અસમર્થ નથી. એ નિયમ છે કે નિષેધાત્મક સાધનાનાં સિદ્ધ થવાથી વિધ્યાત્મક સાધના સ્વતઃ થવા લાગે છે, જેનાં થતાં જ ચિત્ત શુદ્ધ થઈ જાય છે.

નિષેધાત્મક સાધનાની સિદ્ધિ વર્તમાનમાં જ થઈ શકે છે, કેમકે તેનાં માટે કોઈ પરિસ્થિતિ-વિશેષની અપેક્ષા નથી, અને ન તે શ્રમ-સાધ્ય છે. તેની સિદ્ધિ માટે સાધકનું કેવળ દૃઢવ્રતી થવું છે; અથવા એમ કહો કે અકર્તવ્ય-જનિત સુખ-લોલુપતાનો ત્યાગ કરવાનો છે. એ નિયમ છે કે સુખની આશાનાં ત્યાગથી સ્વાર્થ-ભાવ સ્વતઃ ગળી જાય છે, જેનાં ગળતાં જ સમસ્ત દિવ્ય ગુણો આપોઆપ ઉદ્ધિત થાય છે, જે વિધ્યાત્મક સાધનાને સિદ્ધ કરવામાં સમર્થ છે. આ દૃષ્ટિએ પ્રત્યેક સાધક સુગમતાપૂર્વક કર્તવ્યનિષ્ઠ થઈ શકે છે.

કર્તવ્ય-પાલન વર્તમાનની વસ્તુ છે. તેનો સંબંધ પ્રાપ્ત પરિસ્થિતિ સાથે છે. તેનાં માટે આગળ-પાછળનું ચિંતન અપેક્ષિત નથી અને ન કોઈ અપ્રાપ્ત પરિસ્થિતિની જ આવશ્યકતા છે, પરંતુ પ્રાપ્ત પરિસ્થિતિ દ્વારા જ પ્રાણી

કર્તવ્યનિષ્ઠ થઈ શકે છે, કેમકે પ્રત્યેક પરિસ્થિતિમાં વ્યક્તિનું કર્તવ્ય નિહિત છે અને તેનાં જ પાલનમાં ઉદ્દેશની પૂર્તિ છે. કર્તવ્યની સાર્થકતા બીજાઓનાં અધિકારની રક્ષા અને પોતાનાં અધિકારનાં ત્યાગમાં છે. આ કારણે કર્તવ્યનિષ્ઠ પ્રાણીથી કોઈનું અહિત નથી થતું અને ન તેનાંમાં પરાધીનતા રહે છે. જે પ્રવૃત્તિથી કોઈનું અહિત થાય અને કર્તામાં પરાધીનતાનો જન્મ થાય, એ પ્રવૃત્તિ અકર્તવ્ય છે, કર્તવ્ય નહિ.

કર્તવ્યનો મૂળ મંત્ર છે — બળનો સદ્દુપયોગ અને વિવેકનો આદર. બળનાં સદ્દુપયોગથી બીજાઓનાં અધિકારની રક્ષા થાય છે અને વિવેકનાં આદરથી પોતાનાં અધિકારનાં ત્યાગનું સામર્થ્ય આવે છે. બીજાઓનાં અધિકારની રક્ષાથી પરસ્પરમાં એકતા થાય છે અને સંઘર્ષનો નાશ થઈ જાય છે. જેટલી ભિન્નતાઓ ઉત્પન્ન થાય છે તેનાં મૂળમાં બળનો દુરુપયોગ, અર્થાત્ બીજાઓનાં અધિકારોનું અપહરણ છે. એ નિયમ છે કે ભિન્નતામાં જ સમસ્ત દોષોની ઉત્પત્તિ થાય છે. આ દૃષ્ટિએ કર્તવ્યનિષ્ઠ પ્રાણીઓ બળનો દુરુપયોગ નથી કરતા. બળનાં સદ્દુપયોગનું સામર્થ્ય વિવેકનાં આદરમાં નિહિત છે, કેમકે વિવેકનો આદર કર્યા વિના બળનો સદ્દુપયોગ સંભવ નથી. વિવેકમાં જ કર્તવ્યનું જ્ઞાન અને અકર્તવ્યનાં ત્યાગનું સામર્થ્ય નિહિત છે, કેમકે વિવેકનાં પ્રકાશમાં જ કર્તવ્ય અને અકર્તવ્યનો ભેદ સ્પષ્ટ થાય છે. એટલું જ નહિ, વિવેકનો આદર કરવાથી સાધક બહુ જ સુગમતાપૂર્વક કામ-રહિત થઈ જાય છે; કેમકે વિવેક સત્ અને અસત્નું વિભાજન કરવામાં સમર્થ છે. કામનો અંત થતાં જ ચિત્ત સ્વતઃ શુદ્ધ થઈ જાય છે.

જો કોઈ સાધક પોતાને બળ અને વિવેકથી રહિત માનતો હોય તો તે પણ કર્તવ્યનિષ્ઠ થઈ શકે છે. પ્રાકૃતિક નિયમ અનુસાર નિર્બળમાં નિર્ભર થવાની શક્તિ આવી જાય છે અને જે કાંઈ નથી જાણતો તેનાંમાં વિકલ્પ-રહિત વિશ્વાસ ઉદ્ધિત થાય છે. નિર્ભરતા સાધકને અભિમાન-રહિત કરી દે છે, જેનાં થતાં જ ભિન્નતા તથા ભેદ ગળી જાય છે અને નિર્ભયતા આવી જાય છે. ભિન્નતા ગળતાં જ પ્રેમનો ઉદય થાય છે અને ભેદ મટતાં જ યથાર્થનો બોધ થઈ જાય છે. પ્રેમમાં અગાધ અનંત રસ તથા બોધમાં જીવન નિહિત છે. આ દૃષ્ટિએ નિર્બળ સાધક

પણ કર્તવ્યનિષ્ઠ થઈ શકે છે. બળનાં સદુપયોગથી પણ પરસ્પરમાં એકતા આવે છે અને નિર્ભર થવાથી પણ ભેદ તથા ભિન્નતાનો નાશ થઈ જાય છે. આથી નિર્બળ અને સબળ બન્નેય કર્તવ્યનિષ્ઠ થઈને એક જ લક્ષ્યને પ્રાપ્ત કરી શકે છે અને બન્નેયનું ચિત્ત શુદ્ધ થઈ શકે છે.

ચિત્તની અશુદ્ધિ તો એકમાત્ર બળનાં દુરુપયોગ તથા વિવેકનાં અનાદરમાં નિહિત છે, જે વાસ્તવમાં અકર્તવ્ય છે. કર્તવ્ય અને અકર્તવ્યથી ભિન્ન કોઈ ત્રીજી સ્થિતિ હોઈ જ નથી શકતી. હા, એ અવશ્ય છે કે આંશિક કર્તવ્ય અને આંશિક અકર્તવ્ય અપનાવી લેવાને કારણે કર્તવ્ય-અકર્તવ્યનું દ્વંદ્વ ઉત્પન્ન થઈ જાય. કર્તવ્ય-અકર્તવ્યનું દ્વંદ્વ અકર્તવ્યથી પણ ક્યાંય અધિક નિંદનીય છે; કેમકે કેવળ અકર્તવ્યનું અસ્તિત્વ જ સિદ્ધ નથી થતું અને કર્તવ્યનિષ્ઠ થવાથી દ્વંદ્વાતીત જીવન સાથે અભિન્નતા થઈ જાય છે, જેમાં કોઈ પ્રકારનું વૈષમ્ય તથા અભાવ નથી. આથી જીવનમાં જે વિષમતા અને અભાવનું દર્શન થાય છે, તેનું કારણ એકમાત્ર કર્તવ્ય-અકર્તવ્યનું દ્વંદ્વ છે. આંશિક કર્તવ્ય વાસ્તવમાં અકર્તવ્યનું જ એક રૂપ છે, કેમકે આંશિક કર્તવ્યમાં અકર્તવ્યનો આશ્રય રહે છે. એ નિયમ છે કે અકર્તવ્ય ચિત્તને અશુદ્ધ જ કરે છે, કેમકે અકર્તવ્ય રહેતાં વાસ્તવિક કર્તવ્ય-પરાયાણતા સંભવ નથી અને તેનાં વિના ચિત્ત શુદ્ધ નથી થઈ શકતું. આથી અકર્તવ્યને ત્યાગીને જ, કર્તવ્ય-પરાયાણતાથી ચિત્ત શુદ્ધ થઈ શકે છે.

જો કે કોઈ - ને - કોઈ અંશમાં બળ તથા વિવેક પ્રત્યેક સાધકમાં વિદ્યમાન છે, પરંતુ જો કોઈ પોતાને વિવેક-રહિત માને છે, તો તે પણ વિકલ્પ-રહિત વિશ્વાસનાં આધારે કર્તવ્યનિષ્ઠ થઈ શકે છે. વિકલ્પ-રહિત વિશ્વાસ કોઈ વસ્તુ વગેરે પર નથી થઈ શકતો, કેમકે જેનાં સંબંધમાં અધૂરી જાણકારી હોય છે, તેનાં સંબંધમાં સંદેહ હોય છે, વિશ્વાસ નહિ. વિશ્વાસ તેનાં પર જ થાય છે, જેનાં સંબંધમાં કાંઈ નથી જાણતા. જેનાં સંબંધમાં કાંઈ નથી જાણતા તે દરેક વસ્તુઓથી અતીત હોઈ શકે છે, કેમકે વસ્તુઓનાં સંબંધમાં તો કાંઈ - ને - કાંઈ જાણીએ જ છીએ.

જે વસ્તુઓથી અતીત છે તેનાં પર વિકલ્પ-રહિત વિશ્વાસ થવાથી પણ

સાધક કર્તવ્યનિષ્ઠ થઈ શકે છે, કેમકે વિશ્વાસમાં સંબંધ જોડવાનું સામર્થ્ય સ્વતઃસિદ્ધ છે. જેનાં પર વિશ્વાસ થાય છે, તેની સાથે મમતા થઈ જ જાય છે. એ નિયમ છે કે મમતા પ્રિયતાને જાગ્રત કરે છે. પ્રિયતા આત્મીયતા અને આત્મીયતા અભિન્નતા પ્રદાન કરે છે. અભિન્નતા ભેદને ખાઈને અભય કરવામાં સમર્થ છે. ભયનો અંત થતાં જ ચિત્ત સ્વતઃ શુદ્ધ થઈ જાય છે. વિકલ્પ-રહિત વિશ્વાસ દ્વારા સાધક બહુ જ સુગમતાપૂર્વક વસ્તુઓથી અતીત, જે છે, તેની સાથે નિત્યસંબંધ સ્વીકાર કરી તેમનો પ્રેમ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. આ દૃષ્ટિએ જે સાધક એમ માને છે કે હું કાંઈ જાણતો નથી, તે પણ વિકલ્પ-રહિત વિશ્વાસનાં આધારે સાધનનિષ્ઠ, અર્થાત્ કર્તવ્ય-પરાયાણ થઈ શકે છે.

સમસ્ત સાધકો બે શ્રેણીઓમાં જ વિભાજિત થઈ શકે છે. એક તો તેઓ, જે એમ માને છે કે અમે કંઈક જાણીએ છીએ અને કંઈક નથી જાણતાં અને બીજા તેઓ, જે માને છે અને જાણતાં નથી. જે સાધકો અધૂરી જાણકારીને સ્વીકાર કરે છે, તેઓ જિજ્ઞાસુ થઈને કર્તવ્યનિષ્ઠ થઈ જાય છે, કેમકે અધૂરી જાણકારીમાં જ સંદેહની ઉત્પત્તિ થાય છે અને સંદેહની ભૂમિમાં જ જિજ્ઞાસા ઉદિત થાય છે, જે જિજ્ઞાસુને વાસ્તવિકતા સાથે અભિન્ન કરી દે છે. જે સાધકો કેવળ માને છે, જાણતાં કાંઈ નથી, તેઓ પોતાની માન્યતાને અનુરૂપ જેને માને છે તેનાં પર વિશ્વાસ કરીને તેમની સાથે નિત્ય-સંબંધ સ્વીકાર કરી તેમની પ્રીતિ થઈને તેમની સાથે અભિન્ન થઈ જાય છે. જિજ્ઞાસુ, જિજ્ઞાસા થઈને વાસ્તવિકતા સાથે અભિન્ન થાય છે અને વિશ્વાસી પોતાનાં વિશ્વાસપાત્રની પ્રીતિ થઈને વાસ્તવિકતા સાથે અભિન્ન થાય છે. એ નિયમ છે કે સમસ્ત કામનાઓ જિજ્ઞાસાની અગ્નિમાં ભસ્મીભૂત થઈ જાય છે, જેનાં થતાં જ જિજ્ઞાસુ, જિજ્ઞાસા અને વાસ્તવિકતામાં કોઈ ભેદ નથી રહેતો, અર્થાત્ ત્રિપુટી મટી જાય છે. વિશ્વાસી, વિશ્વાસ અને વિશ્વાસપાત્ર — આ ત્રણેયમાં પણ એકતા થઈ જાય છે, કેમકે વિશ્વાસી પોતાનાં વિશ્વાસપાત્રની પ્રીતિ થઈને તેમની સાથે અભિન્ન થઈ જાય છે; કારણ કે પ્રીતિ ભેદ તથા દૂરતાને રહેવા નથી દેતી. સાધનનો આરંભ ચાહે સંદેહથી થાય અથવા વિશ્વાસથી, સાધક સાધન થઈને સાધ્ય સાથે અભિન્ન થઈ જ જાય છે, અથવા

એમ કહો કે પ્રત્યેક કર્તા કર્તવ્ય થઈને પોતાનાં લક્ષ્ય સાથે અભિન્ન થઈ જાય છે. કર્તાનું અસ્તિત્વ કર્તવ્યથી અલગ કાંઈ નથી રહેતું.

સમસ્ત કર્તવ્યો બે ભાગોમાં વિભાજિત છે — એક તો કર્તવ્યનો એ ભાગ, જે કર્તાનાં દોષોનો અંત કરી તેને નિર્દોષતા પ્રદાન કરે છે અને બીજો કર્તવ્યનો એ ભાગ, જે કર્તાને પ્રેમ પ્રદાન કરી પ્રેમાસ્પદ સાથે અભિન્ન કરે છે. નિર્દોષતા અને પ્રેમ એક જ સિક્કની બે બાજુઓ છે. પ્રેમમાં નિર્દોષતા અને નિર્દોષતામાં પ્રેમ ઓત-પ્રોત છે, અર્થાત્ પ્રેમ અને નિર્દોષતામાં વિભાજન નથી થઈ શકતું. નિર્દોષતા કોઈ બીજામાં હોય અને પ્રેમ કોઈ બીજામાં, એ સર્વદા અસંભવ છે. જેનામાં વાસ્તવિક નિર્દોષતા છે, તેમાં જ અવિચલ પ્રેમ છે. એટલું જ નહિ, નિર્દોષતા અને પ્રેમ એ બન્નેમાં સ્વરૂપની એકતા છે — નિર્દોષતા જીવન છે, તો પ્રેમ રસ. રસવિહીન જીવન અને જીવનરહિત રસ કોઈને પણ અભીષ્ટ નથી. આથી પ્રેમ અને નિર્દોષતા એ બન્ને કોઈ એકની જ વિભૂતિઓ છે, જે સૌનાં સર્વ કાંઈ છે.

નિર્દોષતા અને પ્રેમ યોગની ભૂમિમાં જ નિહિત છે. યોગ કર્તવ્યનિષ્ઠ પ્રાણીને સ્વતઃ પ્રાપ્ત થાય છે, કારણ કે કર્તવ્ય-પાલન કર્તાને રાગ-રહિત કરી દે છે. રાગ-રહિત થતાં જ ભોગ યોગમાં સ્વતઃ બદલાઈ જાય છે, જે જીવન તથા પ્રેમ પ્રદાન કરવામાં સમર્થ છે.

યોગ સાધનનું એ સ્તર છે, જેમાં કોઈ પ્રકારનો શ્રમ તથા અસ્વાભાવિકતા નથી, અથવા એમ કહો કે વિશ્રામ તથા સ્વાભાવિકતાથી યુક્ત છે. વિશ્રામ તથા સ્વાભાવિકતામાં કર્તૃત્વનાં અભિમાનની ગંધ પણ નથી રહેતી. એ નિયમ છે કે કર્તૃત્વનું અભિમાન ગળી જવાથી સીમિત અહંભાવ શેષ નથી રહેતો; એવું થવાથી નિરભિમાનતા, અભેદ અને અભિન્નતા સ્વતઃ આવી જાય છે, જેમાં યોગ, બોધ તથા પ્રેમ સ્વતઃસિદ્ધ છે.

સંદેહ રહેતાં જિજ્ઞાસાની જાગૃતિનું ન થવું અને વિશ્વાસ થવાથી વિશ્વાસપાત્ર સાથે વિશ્વાસીનાં નિત્ય-સંબંધની સ્વીકૃતિનું દૃઢ ન થવું જ અસાધન અથવા અકર્તવ્ય છે. અસાધન અને અકર્તવ્યનાં ત્યાગમાં જ સાધનમાં નિષ્ઠા અને

કર્તવ્યપરાયણતા સ્વતઃ સિદ્ધ છે, કેમકે અસાધન અને અકર્તવ્યનાં ત્યાગમાત્રથી જ ચિત્ત શુદ્ધ થઈ જાય છે, જેનાં થતાં જ સાધન અને જીવનમાં ભેદ નથી રહેતો, અર્થાત્ સાધન જીવન અને જીવન સાધન થઈ જાય છે. સાધન સાધ્યનો સ્વભાવ અને સાધકનું જીવન છે.

પ્રાકૃતિક નિયમ અનુસાર કર્તવ્ય ભાવ-રૂપ છે અને અકર્તવ્ય અભાવ-રૂપ છે. જે ભાવ-રૂપ છે તે અવિનાશી છે અને જે અભાવ-રૂપ છે, તેનો નાશ થાય છે. આ જ કારણે કર્તવ્યની પ્રાપ્તિ અને અકર્તવ્યની નિવૃત્તિ થાય છે. કર્તવ્ય-અકર્તવ્ય-યુક્ત જે દ્વંદ્વાત્મક સ્થિતિ પ્રતીત થાય છે, એ જ સાધકને કર્તવ્ય-અકર્તવ્યનાં અભિમાનમાં આબદ્ધ કરે છે, જેનાં થતાં જ ચિત્ત અશુદ્ધ થઈ જાય છે. જે પ્રમાણે અંધકારની પ્રતીતિ પ્રકાશથી સિદ્ધ છે — કારણ કે પ્રકાશનાં અભાવમાં કોઈએ અંધકારને જોયો નથી — એ જ પ્રમાણે આંશિક કર્તવ્યમાં જ અકર્તવ્યની સ્થિતિ પ્રતીત થાય છે. જો સાધક સર્વાંશમાં કર્તવ્યને અપનાવી લે, તો અકર્તવ્ય સદાય માટે સ્વતઃ મટી જાય છે, જેનાં મટતાં જ કર્તવ્ય-અકર્તવ્યનું દ્વંદ્વ નથી રહેતું અને ચિત્ત શુદ્ધ થઈ જાય છે. કર્તવ્ય-કાળમાં અકર્તવ્ય અને અકર્તવ્ય-કાળમાં કર્તવ્ય પ્રતીત નથી થતું, અર્થાત્ એક કાળમાં એકનો જ ભાસ થાય છે, પરંતુ કર્તવ્ય-અકર્તવ્યની સ્મૃતિ ચિત્તમાં અંકિત થઈ જાય છે, જેમાં વ્યક્તિ ક્યારેક તો ભૂતકાલિન ઘટનાઓનાં આધારે પોતાનો મહિમા ગાય છે અને ક્યારેક નિંદા કરે છે. તદનુસાર પોતાને દોષી અને નિર્દોષ, ઊંચો અને નીચો, ભલો અને બુરો માનીને સુખી-દુઃખી થાય છે.

પરિવર્તનશીલ જીવનની પ્રત્યેક ઘટના કાંઈ - ને - કાંઈ અર્થ રાખે છે. કર્તવ્યનિષ્ઠ પ્રાણી અર્થને અપનાવીને ઘટનાઓને ભૂલી જાય છે અને ઘટનાઓથી પ્રાપ્ત પ્રકાશથી વર્તમાનમાં પોતાને કર્તવ્યનિષ્ઠ બનાવવા માટે અથાગ પ્રયત્નશીલ રહે છે. ઘટનાઓનું ચિંતન કર્તવ્યનિષ્ઠ થવામાં વિઘ્ન છે અને તેનો વાસ્તવિક અર્થ અપનાવી લેવો કર્તવ્ય-પાલનમાં સહાયક છે.

કર્તવ્ય-પરાયણતા વર્તમાનની વસ્તુ છે, જેને અપનાવતાં જ ચિત્ત શુદ્ધ થઈ જાય છે. ચિત્ત શુદ્ધ થતાં જ ચિત્તમાં અંકિત સ્મૃતિ સ્વપ્નવત્ નિર્જીવ થઈ

જાય છે, અથવા મટી જાય છે, જેનાં મટવાથી ગુણ-દોષનું અભિમાન ગળી જાય છે અને તેનાં ગળતાં જ નિર્દોષતા તથા પ્રેમ સ્વતઃ પ્રાપ્ત થાય છે. આથી પ્રાપ્ત પરિસ્થિતિને અનુરૂપ કર્તવ્યનિષ્ઠ થઈને ચિત્ત શુદ્ધ કરવું અનિવાર્ય છે.

તા. ૩૧-૦૫-૧૯૫૬

જાણવાનાં સામર્થ્યનો સદુપયોગ

મારા નિજ સ્વરૂપ પરમપ્રિય !

જાણવાનાં સામર્થ્યનો ઉપયોગ પ્રાણી પોતાનાં વ્યક્તિગત જીવન પર ન કરીને જ્યારે બીજાઓ પર કરવા લાગે છે, ત્યારે તેનું ચિત્ત અશુદ્ધ થઈ જાય છે. કારણ કે જાણવાનાં સામર્થ્યથી જ દોષનું દર્શન થાય છે. જો તેનો ઉપયોગ પોતાની વસ્તુસ્થિતિ પર કરવામાં આવે, તો બહુ જ સુગમતાપૂર્વક ચિત્ત શુદ્ધ થઈ જાય છે, કેમકે પોતાનાં દોષનું દર્શન પોતાને નિર્દોષ બનાવવામાં સમર્થ છે, અને પર-દોષ-દર્શન પોતાને દોષી બનાવવામાં હેતુ છે.

પ્રાકૃતિક નિયમ અનુસાર કોઈ પણ દોષનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ નથી, અથવા એમ કહો કે પ્રત્યેક દોષ ઉત્પત્તિ-વિનાશયુક્ત છે, તેની વાસ્તવિક સ્થિતિ સિદ્ધ નથી થતી, પણ ઉત્પત્તિ-વિનાશનો જે ક્રમ છે, તેમાં જ સ્થિતિ ભાસિત થાય છે. જેની સ્થિતિ જ સિદ્ધ નથી થતી તેનાં અસ્તિત્વને સ્વીકાર કરવું ચિત્તને અશુદ્ધ કરવું છે, બીજું કાંઈ નહિ.

દોષની ઉત્પત્તિ પૂર્વે અને દોષ ન દોહરાવવાથી નિર્દોષતા સ્વતઃ સિદ્ધ છે. દોષની સત્તા તો કેવળ દોષનાં ઉત્પત્તિ-કાળમાં જ છે. **સમસ્ત દોષોની ભૂમિ ગુણનું અભિમાન છે.** પર-દોષદર્શનથી તેમાં નિત્ય-નવી વૃદ્ધિ થાય છે અને વ્યક્તિગત દોષનાં દર્શનથી ગુણનું અભિમાન ગળી જાય છે. આ દૃષ્ટિએ દોષ-દર્શનનાં સામર્થ્યનો સદુપયોગ ત્યારે જ થઈ શકે છે, જ્યારે તે પોતાનાં વ્યક્તિગત જીવન પર કરવામાં આવે. સામર્થ્ય સ્વયં ન ગુણ હોય છે અને ન દોષ. તેનો યથાવત્ ઉપયોગ સાધન છે અને તેની વિપરીત કરવું અસાધન છે. સાધનથી ચિત્ત શુદ્ધ થાય છે અને અસાધનથી અશુદ્ધ થાય છે. આથી જાણવાનાં સામર્થ્યનો ઉપયોગ વ્યક્તિગત જીવન પર જ કરવો હિતકર સિદ્ધ થાય છે.

પ્રકાશ અંધકારનો નાશક છે અને વસ્તુસ્થિતિનો પ્રકાશક છે, અર્થાત્

પ્રકાશમાં જે વસ્તુઓ જેવી છે, તે તેવી જ દેખાય છે, પણ જે અંધકારે તે વસ્તુઓને આચ્છાદિત કરી રાખી હતી, તે અંધકાર પ્રકાશ થવા-માત્રથી મટી જાય છે. એ જ પ્રમાણે જાણવાનાં સામર્થ્યથી વ્યક્તિગત જીવનની વસ્તુસ્થિતિનો ઠીક પરિચય થઈ જાય છે અને જે અજ્ઞાને વસ્તુસ્થિતિને ઢાંકી દીધી હતી તે મટી જાય છે.

વસ્તુસ્થિતિનાં પરિચયમાં ક્રાંતિ સ્વતઃસિદ્ધ છે, કેમકે જાણેલો દોષ અસહ્ય થઈ જાય છે. એ નિયમ છે કે જેનું થવું અસહ્ય થાય છે તે મટી જાય છે અને જેનું ન થવું અસહ્ય થાય છે તે પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. આથી વસ્તુસ્થિતિનાં જ્ઞાનમાં દોષની નિવૃત્તિ અને નિર્દોષતાની પ્રાપ્તિ સ્વતઃસિદ્ધ છે. પણ એ ત્યારે સંભવ થશે જ્યારે જાણવાનાં સામર્થ્યનો ઉપયોગ બીજાઓ પર ન કરવાનો સ્વભાવ બનાવી લેવામાં આવે.

જાણવાનું સામર્થ્ય કોઈ વ્યક્તિની વ્યક્તિગત વસ્તુ નથી અને ન ઉત્પત્તિ-વિનાશ-યુક્ત છે, પણ એમની દેણ છે, જેમનામાં અનંત જ્ઞાન છે. એ અનંત જ્ઞાનથી જે જ્ઞાન મળ્યું છે, તેમાં જ સાધન-નિર્માણનું સામર્થ્ય નિહિત છે. પણ તેની અનુભૂતિ ત્યારે થાય છે, જ્યારે પ્રાપ્ત જ્ઞાનનું અધ્યયન કરવામાં આવે. જાણવાનાં સામર્થ્યનું અધ્યયન બહુ જ મહત્વની વસ્તુ છે; કેમકે એ જ્ઞાનમાં જ પોતાનાં દોષનું જ્ઞાન, એ દોષને મટાડવાનો ઉપાય તથા નિર્દોષતાનું પણ જ્ઞાન છે. જાણવાનાં સામર્થ્યથી જ પ્રાણી પોતાની વસ્તુસ્થિતિને જાણે છે. અને તેનાથી જ પોતાનાં લક્ષ્યને પણ જાણે છે. લક્ષ્ય સુધી પહોંચવા માટે જે સાધન-પ્રણાલીની અપેક્ષા છે, તેનું જ્ઞાન પણ જાણવાનાં સામર્થ્યમાં નિહિત છે. આ દૃષ્ટિએ જાણવાનો દોષ કોઈ પણ સાધકનાં જીવનમાં સ્વભાવથી નથી.

જાણેલાંનાં અનાદરથી જ જાણવાનો દોષ સાધકને પોતાનાંમાં ભાસિત થવા લાગે છે. જો જાણવાનાં સામર્થ્યનો યથેષ્ટ આદર કરવામાં આવે, તો ન જાણવાનો દોષ પ્રતીત નહિ થાય. સમસ્ત સાધનોનું નિર્માણ જાણવાનાં સામર્થ્યમાં જ નિહિત છે. જાણવાનાં સામર્થ્યનું પ્રકાશન ઇન્દ્રિય દ્વારા પણ થાય છે તથા બુદ્ધિ દ્વારા પણ અને આ બન્નેથી રહિત પણ જાણવાનું સામર્થ્ય પોતાને

પ્રકાશિત કરે છે.

ઇન્દ્રિયોનાં સ્તર પર જાણવાનું સામર્થ્ય વિષયોને, અર્થાત્ શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ગંધને પ્રકાશિત કરે છે. વિષયોની પ્રતીતિમાં સત્યતા, અર્થાત્ અપરિવર્તન સ્વીકાર કરવું ઇન્દ્રિયોનાં જ્ઞાનનો પ્રભાવ છે. પરંતુ એ જ વિષયોને જો બુદ્ધિનાં સ્તરથી જાણવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવે, તો કોઈ પણ ભોગ્ય-વસ્તુમાં અપરિવર્તનનું દર્શન નહિ થાય, પરંતુ સતત પરિવર્તનની અનુભૂતિ થશે. જ્યારે સાધક બુદ્ધિનાં સ્તરથી પ્રકાશિત જાણવાનાં સામર્થ્યનો આદર કરવા લાગે છે, ત્યારે વિષયોથી અરુચિ સ્વતઃ જાગ્રત થાય છે, અથવા એમ કહો કે ભોગ્ય વસ્તુઓ પર સંદેહ થવા લાગે છે. એ જ સંદેહની ભૂમિમાં જિજ્ઞાસા જાગ્રત થાય છે. ઇન્દ્રિયોનાં સ્તરથી પ્રકાશિત જાણવાનાં સામર્થ્ય જે કામનાઓને અર્થાત્ વિષયાસક્તિને જન્મ આપ્યો હતો, જિજ્ઞાસાની જાગૃતિ એ કામનાઓનો નાશ કરે છે અને વિષયાસક્તિ વિરક્તિમાં બદલાઈ જાય છે, જેનાં બદલતાં જ સાધક રાગ-રહિત થઈ જાય છે. રાગ-રહિત થતાં જ ભોગ યોગમાં સ્વતઃ બદલાઈ જાય છે અને પછી બુદ્ધિનાં સ્તરથી અતીત જાણવાનાં સામર્થ્યમાં પ્રવેશ થઈ જાય છે, જે નિસ્સંદેહતા પ્રદાન કરવામાં સમર્થ છે.

સંદેહમાં જે નિસ્સંદેહતાની માન્યતા છે, તેણે જ ચિત્તને અશુદ્ધ કર્યું છે અને ચિત્તની અશુદ્ધિથી જ સંદેહ સહન થતો રહે છે, અર્થાત્ સંદેહની વેદના જાગ્રત નથી થતી. સંદેહની વેદનાનું જાગ્રત ન થવું ચિત્તની અશુદ્ધિને દૃઢ કરવી છે. ચિત્તની શુદ્ધિ માટે એ અનિવાર્ય છે કે સંદેહમાં જે નિસ્સંદેહતાની સ્થાપના કરી લેવામાં આવી છે તેનો અભાવ કરવો પડશે, ત્યારે જ સંદેહની વેદનાનો ઉદય થશે, અર્થાત્ ઇન્દ્રિયજ્ઞાન વાસ્તવિક જ્ઞાન નથી — આ સ્વીકાર કરવું પડશે. આ સ્વીકૃતિ જ સંદેહમાં જે નિસ્સંદેહતાની સ્થાપના છે, તેનો અભાવ કરી દેશે.

ઇન્દ્રિયોનાં સ્તરમાં જાણવાનું સામર્થ્ય વિધાન નથી, પરંતુ શક્તિ છે. એ નિયમ છે કે શક્તિમાં સ્વભાવથી જ જડતા હોય છે. જેમાં જડતા હોય છે તેનો ઉપયોગ કોઈ વિધાનને આધીન થવો જોઈએ, ત્યારે જ તેનો સદુપયોગ થઈ શકે છે. વિધાન-શૂન્ય શક્તિનો ઉપયોગ હાસનું મૂળ છે અને તેનાંથી જ ચિત્ત અશુદ્ધ

થાય છે. ઇન્દ્રિયોનાં સ્તરનું જાણવાનું સામર્થ્ય ભોગની પ્રવૃત્તિમાં ભલેને સમર્થ હોય, પરંતુ ભોગ-સામગ્રીની વાસ્તવિકતાને જાણવામાં સર્વથા અસમર્થ છે. સીમિત સામર્થ્યને સર્વદા અસમર્થતા જ માનવી જોઈએ, સામર્થ્યનો અભાવ નહિ. આથી ઇન્દ્રિયોનાં સ્તરનાં જાણવાનાં સામર્થ્યને જાણવાનો અભાવ ન માનીને અલ્પજ્ઞાન માનવું જોઈએ. અધૂરી જાણકારી જિજ્ઞાસા-જાગૃતિમાં સાધનરૂપ છે. આ દૃષ્ટિએ પ્રત્યેક સ્તરનું જ્ઞાન આદરણીય છે, પરંતુ પ્રત્યેક સ્તરનું જ્ઞાન વાસ્તવિક જ્ઞાન નથી. વાસ્તવિક જ્ઞાન તો દરેક સ્તરોનાં જ્ઞાનથી અતીત છે.

પ્રત્યેક સ્તરનાં જ્ઞાનનો સાધન-બુદ્ધિથી ઉપયોગ કરી શકાય છે. ઇન્દ્રિયોનાં જ્ઞાનનો ઉપયોગ નિર્બળોની સેવામાં અને બુદ્ધિનાં જ્ઞાનનો ઉપયોગ રાગ-રહિત થવામાં, અથવા વસ્તુઓની સત્યતા અને સુંદરતાનાં અપહરણમાં નિહિત છે. જેમ-જેમ ઇન્દ્રિય-જ્ઞાનનો સદુપયોગ થવા લાગે છે, તેમ-તેમ ચિત્ત પર બુદ્ધિનાં જ્ઞાનનો પ્રભાવ સ્થાયી થવા લાગે છે, જેનાં થતાં જ ભોગની રુચિ યોગની લાલસામાં બદલાઈ જાય છે. જે કાળમાં યોગની લાલસા ભોગની રુચિનો અંત કરી દે છે, એ જ કાળમાં યોગ સ્વતઃ થઈ જાય છે, જેનાં થતાં જ બુદ્ધિનાં સ્તરથી અતીત જાણવાનું જે સામર્થ્ય છે, તેની સાથે અભિન્નતા થઈ જાય છે.

બુદ્ધિનાં સ્તરથી અતીત જે જ્ઞાન છે, તેમાં કર્તવ્ય-વિજ્ઞાન, યોગ-વિજ્ઞાન, અધ્યાત્મ-વિજ્ઞાન વગેરે બધું વિદ્યમાન છે. કર્તવ્ય-વિજ્ઞાનને અપનાવી લેવાથી સાધકનાં ચિત્તમાંથી વિદ્યમાન રાગની નિવૃત્તિ થઈ જાય છે અને તેનું બાહ્ય પરિણામ એ થાય છે કે વ્યક્તિ અને સમાજમાં એકતા થઈ જાય છે, અથવા એમ કહો કે સુંદર સમાજનું નિર્માણ થઈ જાય છે, કેમકે કર્તવ્ય-વિજ્ઞાન બીજાઓનાં અધિકારની રક્ષાની પ્રેરણા આપે છે અને તેમાં પ્રવૃત્ત કરે છે. કર્તવ્ય-વિજ્ઞાનને અનુરૂપ જ્યારે સાધક કર્તવ્યનિષ્ઠ થઈ જાય છે, ત્યારે તે સ્વતઃ યોગ-વિજ્ઞાનનો અધિકારી થઈ જાય છે. યોગ-વિજ્ઞાન નવીન રાગને ઉત્પન્ન નથી થવા દેતો, જેનાં ન થવાથી ચિત્ત ચિર-શાંતિમાં નિવાસ કરવા લાગે છે, જેથી જડતા, પરાધીનતા અને શક્તિહીનતા આપોઆપ મટવા લાગે છે, અથવા એમ કહો કે ચિન્મયતા અને સ્વાધીનતા સાથે અભિન્ન થવાનું સામર્થ્ય આવી જાય છે.

યોગ-વિજ્ઞાનની પરાવધિમાં અધ્યાત્મ-વિજ્ઞાનનો ઉદય થાય છે, જેનાં થતાં જ બધા પ્રકારનાં ભેદ મટી જાય છે. ભેદનો અંત થવાથી સીમિત અહં-ભાવ ગળી જાય છે, જેનાં ગળતાં જ અનંત સાથે અભિન્નતા થઈ જાય છે, અર્થાત્ અનંતનાં પ્રેમની પ્રાપ્તિ થાય છે.

જાણવાનું સામર્થ્ય, જે અનંતની દેણ છે, તેનો સદુપયોગ પોતાની વર્તમાન વસ્તુસ્થિતિ પર જ કરવો ઉચિત છે, કેમકે પોતાનાં કર્તવ્યને જાણવાનું છે અને બીજાઓનાં અધિકારને પણ. કોઈનાં કર્તવ્યમાં જ કોઈનો અધિકાર નિહિત છે, કારણ કે એવું કોઈ કર્તવ્ય હોઈ જ નથી શકતું જેનાંથી કોઈનાં અધિકારની રક્ષા ન થાય, અથવા એમ કહો કે બીજાઓનાં અધિકારનાં જ્ઞાનમાં જ પોતાનું કર્તવ્ય નિહિત છે. કર્તવ્ય-પાલન પરાધીનતાનો અંત કરે છે અને પરસ્પરમાં એકતાની સ્થાપના કરે છે, પરંતુ જ્યારે વ્યક્તિ જાણવાનાં સામર્થ્યનો ઉપયોગ પોતાનાં અધિકાર અને બીજાઓનાં કર્તવ્યમાં કરવા લાગે છે, ત્યારે બિચારો પરાધીન થઈ જાય છે, કેમકે તેની પ્રસન્નતા બીજાઓની ઉદારતા પર જ નિર્ભર થઈ જાય છે. જો અધિકારની પૂર્તિ થઈ ગઈ, તો રાગમાં આબદ્ધ થઈ જાય છે અને પૂર્તિ ન થઈ તો ક્ષુભિત તથા કોપિત થઈ જાય છે, જેથી ચિત્ત અશુદ્ધ થઈ જાય છે. આથી જાણવાનાં સામર્થ્યનો ઉપયોગ બીજાઓનાં અધિકાર અને પોતાનાં કર્તવ્યને જાણવામાં કરવો જોઈએ.

અકર્તવ્યનો નાશ કર્તવ્યને જાણવામાં છે અને કર્તવ્યનું જ્ઞાન બીજાઓનાં અધિકારની પૂર્તિમાં છે. અકર્તવ્યનાં નાશમાં કર્તવ્ય-પરાયાણતા અને બીજાઓનાં અધિકારની પૂર્તિમાં વસ્તુ વગેરેથી સંબંધ-વિચ્છેદ થઈ જાય છે. વસ્તુ વગેરેનાં સંબંધ-વિચ્છેદમાં ચિરશાંતિ, નિત્ય-યોગ, નિસ્સંદેહતા તેમજ પ્રેમ નિહિત છે. વસ્તુ, વ્યક્તિ વગેરેનાં સંબંધથી જ ચિત્ત અશુદ્ધ થઈ ગયું છે અને વસ્તુ, વ્યક્તિ વગેરેનો સંબંધ કર્તવ્યથી ચ્યુત થવાથી જ દૃઢ થાય છે. આ દૃષ્ટિએ કર્તવ્ય-પરાયાણતા વસ્તુઓ સાથે સંબંધ-વિચ્છેદ કરાવવામાં સમર્થ છે. પોતાનાં વ્યક્તિગત જીવન પર જાણવાનાં સામર્થ્યનો સદુપયોગ કરવામાં જ કર્તવ્યનું જ્ઞાન નિહિત છે.

વસ્તુસ્થિતિનો પરિચય થવાથી સાધકને પોતાનાંમાં અભાવનું જ્ઞાન થાય છે, કેમકે પ્રત્યેક પરિસ્થિતિ અપૂર્ણ છે, પરિવર્તનશીલ છે અને પર-પ્રકાશ્ય છે. અભાવનું જ્ઞાન અભાવનો અભાવ કરવાની પ્રેરણા આપે છે, અથવા એમ કહો કે અભાવનાં જ્ઞાનમાં લક્ષ્યનું જ્ઞાન નિહિત છે. અભાવનાં જ્ઞાનથી પ્રાપ્ત પરિસ્થિતિથી અસંગતાની રુચિ ઉદિત થાય છે અને પરિસ્થિતિથી અસંગ થવાથી અભાવનો અભાવ થઈ જાય છે. પરંતુ ક્યારે ? જ્યારે કોઈ અપ્રાપ્ત પરિસ્થિતિનું આવાહન ન થાય. અપ્રાપ્ત પરિસ્થિતિનું આવાહન પરિસ્થિતિનાં સ્વરૂપને ન જાણવાથી થાય છે. જ્યારે ઇન્દ્રિય-જ્ઞાનનો પ્રભાવ ચિત્તમાં અંકિત નથી રહેતો, ત્યારે પરિસ્થિતિનાં સ્વરૂપનું જ્ઞાન થઈ જાય છે. ઇન્દ્રિયોનાં જ્ઞાનનો પ્રભાવ એ જ સમય સુધી જીવિત રહે છે, જ્યાં સુધી બુદ્ધિનાં સ્તર પર જાણવાનું જે સામર્થ્ય છે, તેનો આદર ન કરવામાં આવે, અથવા તેનો સદુપયોગ ન થાય. બુદ્ધિનાં જ્ઞાનનો સદુપયોગ વિધાન છે. તેને અનુરૂપ ઇન્દ્રિયોનો વ્યાપાર થવાથી ચિત્ત સ્વતઃ શુદ્ધ થઈ જાય છે. આથી જાણવાનાં સામર્થ્યનો સદુપયોગ પોતાનાં કર્તવ્ય તથા લક્ષ્યનાં જ્ઞાનમાં છે અને કર્તવ્ય-પરાયણતા વર્તમાન જીવનની વસ્તુ છે. આ દૃષ્ટિએ **વર્તમાનનાં સદુપયોગ-માત્રથી જ ચિત્ત શુદ્ધ થઈ જાય છે.**

તા. ૦૧-૦૬-૧૯૫૬

માન્યતાઓથી અતીતનાં જીવનની પ્રાપ્તિ

મારા નિજ સ્વરૂપ પરમપ્રિય !

પ્રત્યેક વ્યક્તિ પોતાનાં સંબંધમાં કાંઈ - ને - કાંઈ માને છે અને માન્યતાને અનુરૂપ જ કાંઈ - ને - કાંઈ કરે છે તેમજ કરવાના અનુસાર જ પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન થાય છે. પરિસ્થિતિમાં જીવન-બુદ્ધિ થઈ જવાથી ચિત્ત અશુદ્ધ થઈ જાય છે. જો કે પ્રત્યેક પરિસ્થિતિ પ્રાકૃતિક ન્યાય છે અને તેનાં સદુપયોગમાં પ્રાણીનું હિત છે, પરંતુ તેને જીવન માની લેવાથી તો ચિત્ત અશુદ્ધ જ થાય છે.

વસ્તુ, અવસ્થા તેમજ પરિસ્થિતિમાં અહં-બુદ્ધિ, માન્યતામાં જીવન-બુદ્ધિ ઉત્પન્ન કરે છે. જો કે સમસ્ત માન્યતાઓનાં મૂળમાં જે છે તેને કોઈ માન્યતાઓમાં આબદ્ધ નથી કરી શકાતો, કેમકે દરેક માન્યતાઓ તેનાંથી જ સત્તા પામે છે અને તેનાંથી જ પ્રકાશિત થાય છે. જેનાંથી દરેક માન્યતાઓ પ્રકાશિત થાય છે, અથવા સત્તા પામે છે, તેની જિજ્ઞાસા તથા લાલસા-માત્રથી ચિત્ત શુદ્ધ થવા લાગે છે, કેમકે જે દરેક માન્યતાઓનો પ્રકાશક છે તે દરેક પ્રકારે પૂર્ણ તથા અનંત છે. અનંતની જિજ્ઞાસા તથા લાલસા કામનાઓનો અંત કરી દે છે, જેથી ચિત્ત શુદ્ધ થઈ જાય છે.

સમસ્ત માન્યતાઓ ચાર ભાગોમાં વિભાજિત છે — ભોગી, યોગી, જિજ્ઞાસુ અને પ્રેમી. ભોગી એ જ છે જે કામના-પૂર્તિમાં જ જીવન માને છે. કામના-પૂર્તિ પ્રાણીને વસ્તુ, વ્યક્તિ વગેરેમાં આબદ્ધ કરી દે છે, જેનાં થતાં જ લોભ, મોહ વગેરે અનેક દોષો ઉત્પન્ન થઈ જાય છે, જે ચિત્તને અશુદ્ધ કરી દે છે. ભોગ, ભોગીની દૃષ્ટિએ ભલેને ઉત્કૃષ્ટ અથવા નિકૃષ્ટ હોય, પરંતુ ચિત્તની અશુદ્ધિની દૃષ્ટિથી તો દરેક ભોગોનો સમાન અર્થ છે, અર્થાત્ **એવો કોઈ ભોગ છે જ નહિ જેનાંથી ચિત્ત અશુદ્ધ ન થાય.** એટલું જ નહિ, ભોગ-પ્રવૃત્તિની તો કોણ કહે, તેની રુચિ-માત્રથી જ ચિત્ત અશુદ્ધ થઈ જાય છે. આથી ભોગની રુચિનો નાશ

થયા વિના ચિત્ત કોઈ પણ રીતે શુદ્ધ નથી થઈ શકતું.

જેની પ્રસન્નતા કોઈ બીજા પર નિર્ભર છે એ જ ભોગી છે, અથવા એમ કહો કે જે દેહ-જનિત વ્યાપારમાં જ જીવન-બુદ્ધિ રાખે છે એ જ ભોગી છે. ભોગનો આરંભ-કાળ સુખદ પ્રતીત થાય છે, પરંતુ તેનું પરિણામ ભયંકર દુઃખદ પ્રતીત થાય છે. જે સાધક ભોગનાં પરિણામ પર દૃષ્ટિ રાખે છે, તેને ભોગથી અરુચિ થઈ જાય છે. ભોગની અરુચિમાં યોગની રુચિનો ઉદય છે. યોગની રુચિ સબળ તથા સ્થાયી થવાથી ભોગની રુચિનો નાશ કરી દે છે. ભોગની રુચિનો નાશ ભોગ-પ્રવૃત્તિનાં અંતમાં સ્વતઃ યોગ પ્રદાન કરે છે. આ દૃષ્ટિએ ભોગની રુચિનાં નાશમાં જ યોગની પ્રાપ્તિ નિહિત છે.

કોઈ પણ પ્રાણી પોતાને ભોગી માનીને ચિત્તને શુદ્ધ નથી કરી શકતો, કેમકે માન્યતાને અનુરૂપ રુચિ અને રુચિ અનુસાર પ્રવૃત્તિ થાય છે તથા પ્રવૃત્તિ-જનિત સુખની આસક્તિ નિત્ય નવો રાગ ઉત્પન્ન કરે છે, જે ચિત્તને અશુદ્ધ કરી દે છે. જ્યારે સાધક ભોગનાં પરિણામને સારે રીતે જાણી લે છે, ત્યારે ભોગ-વાસનાઓનો અંત કરવા માટે પોતાની માન્યતાઓને પરિવર્તિત કરવાનો પ્રયાસ કરે છે. કોઈ પણ માન્યતાની જે અસ્વીકૃતિ છે, તે કોઈ અન્ય માન્યતાની જનની પણ છે. આ નિયમ અનુસાર જ્યારે સાધક પોતાને ભોગી નથી માનતો ત્યારે યોગી, જિજ્ઞાસુ તથા પ્રેમી — આમાંથી કોઈ પણ માન્યતાને સ્વીકાર કરી લે છે. પ્રાકૃતિક નિયમ અનુસાર પ્રત્યેક માન્યતામાં તેને અનુરૂપ કર્તવ્યનું વિધાન નિહિત છે. વિધાન અનુસાર જીવન થવાથી માન્યતા સ્વતઃ બદલાઈ જાય છે, અથવા જે દરેક માન્યતાઓથી અતીત છે તેનો યોગ, તેની જિજ્ઞાસા તેમજ તેનો પ્રેમ ઉદિત થાય છે. પ્રત્યેક માન્યતા એ જ સમય સુધી જીવિત રહે છે, જ્યાં સુધી માન્યતાને અનુરૂપ જે વિધાન છે તેમાં અને જીવનમાં એકતા ન થાય.

વિધાન અને જીવનની એકતા થવાથી માન્યતા સ્વતઃ મટી જાય છે, જેનાં મટતાં જ સાધકને અનંતની જિજ્ઞાસા અને અનંતનો યોગ, અનંતનો પ્રેમ પ્રાપ્ત થાય છે, કેમકે માન્યતા કર્તવ્યનું પ્રતીક છે. કર્તવ્ય-પાલન રાગ-નિવૃત્તિનું સાધન છે. રાગ-નિવૃત્તિ થવાથી સીમિત અહં-ભાવ ગળી જાય છે, જેનાં ગળતાં

જ યોગ, બોધ તથા પ્રેમની પ્રાપ્તિ થાય છે. યોગની પૂર્ણતામાં બોધ તથા બોધમાં પ્રેમ નિહિત છે. ભોગ, પ્રાણીને ઇન્દ્રિય, બુદ્ધિ વગેરે વસ્તુઓ સાથે તાદાત્મ્ય પ્રદાન કરે છે અને યોગ બધી વસ્તુઓથી સંબંધ-વિચ્છેદ કરાવી દે છે, કેમકે ભોગમાં કામના-પૂર્તિ અને યોગથી કામના-નિવૃત્તિ થાય છે. કામના નિવૃત્તિ થવાથી જિજ્ઞાસાની પૂર્તિ અને પ્રેમની પ્રાપ્તિ સ્વતઃ થઈ જાય છે. કામનાઓની નિવૃત્તિ થવાથી કોઈ પણ વસ્તુ સાથે તાદાત્મ્ય નથી રહેતું. તેનું પરિણામ એ થાય છે કે જે બધી વસ્તુઓથી અતીત છે તેમાં સહજ સ્થિતિ સ્વતઃ થઈ જાય છે. જો સાધક સ્થિતિ-જનિત શાંતિમાં રમાણ ન કરે, તો સ્થિતિનું અભિમાન ગળી જાય છે, જેનાં ગળતાં જ યોગ સ્વતઃ બોધમાં વિલીન થઈ જાય છે, જેનાં થતાં જ નિસ્સંદેહતા, સ્વાધીનતા, ચિન્મયતા તેમજ અમરત્વ સાથે અભિન્નતા થઈ જાય છે.

ભોગની રુચિ રહેતાં યોગની ઉપલબ્ધિ સંભવ નથી. જો કે યોગ ભોગની અપેક્ષાએ સહજ તથા સ્વાભાવિક છે અને તેનું પરિણામ પણ હિતકર છે, પરંતુ ભોગ-વાસના શરીર, ઇન્દ્રિય, મન, બુદ્ધિ વગેરે સાથે સંબંધ જોડી દે છે, જેથી કામની ઉત્પત્તિ થાય છે. કામની ઉત્પત્તિ થતાં જ અનેક કામનાઓ ઉત્પન્ન થઈ જાય છે, જેની પૂર્તિ-અપૂર્તિનાં સુખ-દુઃખમાં પ્રાણી આબદ્ધ થઈ જાય છે અને સહજ યોગથી વિમુખ થઈ જાય છે. આથી ભોગ-વાસનાઓનાં ત્યાગમાં જ યોગની સિદ્ધિ છે. સુખની આશા તથા સુખનું સંપાદન તેમજ તેનો ભોગ પ્રાણીને મનને આધીન કરી દે છે, જેનાં થતાં જ મન ઇન્દ્રિયોને આધીન અને ઇન્દ્રિયો વિષયોને આધીન થઈ જાય છે. આ કારણે શાંતિ, સામર્થ્ય, નિસ્સંદેહતા, અમરત્વ વગેરેથી પ્રાણી વિમુખ થઈ જાય છે. આથી સુખની આશાથી રહિત થવાથી ચિત્ત શુદ્ધ થઈ શકે છે.

સુખની આશાનો ત્યાગ થતાં જ આપોઆપ થવાવાળી પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિનો અંત શાંતિમાં થાય છે. શાંતિ સામર્થ્ય, સ્વાધીનતા વગેરેની ભૂમિ છે અને સુખની આશા રહેતાં પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિનાં અંતમાં કોઈ - ને - કોઈ વસ્તુ-વ્યક્તિ વગેરેનું ચિંતન થવા લાગે છે, જે શાંતિમાં નિવાસ નથી થવા દેતું. **પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિની**

ઉત્પત્તિની પૂર્વે જે શાંતિ છે એ જ શાંતિ, જો પ્રવૃત્તિનાં અંતમાં થાય, તો બહુ જ સુગમતાપૂર્વક પ્રવૃત્તિનો રાગ મટી શકે છે, કારણ કે પ્રવૃત્તિનાં ચિંતનમાં જ પ્રવૃત્તિનો રાગ નિહિત છે. પ્રવૃત્તિ તો વિદ્યમાન રાગની નિવૃત્તિનું સાધનમાત્ર છે. તેનાથી કોઈ ક્ષતિ નથી થતી, પરંતુ પ્રવૃત્તિ-જનિત સુખની આસક્તિ પ્રવૃત્તિનું ચિંતન ઉત્પન્ન કરી પ્રવૃત્તિ સાથે તાદાત્મ્ય કરી દે છે, જેથી નવીન રાગની ઉત્પત્તિ થઈ જાય છે, જે ચિત્તને અશુદ્ધ કરી દે છે.

પ્રવૃત્તિનો અંત નવીન રાગની ઉત્પત્તિમાં ન થાય, પણ વિદ્યમાન રાગની નિવૃત્તિમાં થાય, તો ચિત્ત શુદ્ધ થઈ શકે છે. ચિત્તની શુદ્ધિ અનાવશ્યક સંકલ્પોનો અંત કરી દે છે અને આવશ્યક સંકલ્પોની પૂર્તિનાં સુખમાં આબદ્ધ નથી થવા દેતી. એટલું જ નહિ, સંકલ્પ-નિવૃત્તિની શાંતિમાં પણ રમાણ નથી કરવા દેતી. જ્યારે સાધક સુખનાં ભોગ અને શાંતિમાં રમાણ નથી કરતો, ત્યારે આપોઆપ એ જીવન સાથે અભિન્ન થઈ જાય છે જે બધી વસ્તુ, અવસ્થા વગેરેથી અતીત છે.

બધી અવસ્થાઓથી અતીતનાં જીવનમાં પ્રવેશ ત્યારે જ સંભવ થશે, જ્યારે સાધનરૂપ માન્યતા તથા પ્રવૃત્તિ દ્વારા વિદ્યમાન રાગની નિવૃત્તિ થાય અને નવીન રાગની ઉત્પત્તિ ન થાય, અર્થાત્ પ્રવૃત્તિનાં અંતમાં સહજ નિવૃત્તિ સ્વતઃ આવી જાય. કોઈ વસ્તુ, વ્યક્તિ વગેરેનું પ્રવૃત્તિનાં અંતમાં આવાહન ન થાય અને જે વસ્તુ પ્રાપ્ત છે તેમાં લેશમાત્ર પણ મમતા ન રહે, પણ સહજ-નિવૃત્તિપૂર્વક શાંતિ, નિઃસંદેહતા તેમજ નિત-નવ રસની પ્રાપ્તિ થાય. પ્રાપ્ત વસ્તુઓની મમતાનો ત્યાગ અને અપ્રાપ્ત વસ્તુઓનાં ચિંતનનો અભાવ વિવેક-સાધ્ય છે, જે વર્તમાનમાં થઈ શકે છે. જે વર્તમાનમાં થઈ શકે છે, તેનાં માટે ભવિષ્યની આશા કરવી અસાવધાની સિવાય બીજું કંઈ નથી.

વસ્તુઓથી અતીતનાં જીવનમાં સ્થિતિ અથવા તેની જિજ્ઞાસા તેમજ તેનો પ્રેમ ચિત્તને શુદ્ધ કરી દે છે. રાગ-રહિત થવાથી વસ્તુઓથી અતીતનાં જીવનમાં સ્થિતિ આપોઆપ થાય છે. રાગ-રહિત થવા માટે જ વર્તમાન પરિસ્થિતિનો સદુપયોગ કરવાનો છે. પણ એ ત્યારે સંભવ થશે જ્યારે દેહમાં અહં-બુદ્ધિ ન થાય અને વસ્તુઓમાં મમ-બુદ્ધિ ન થાય. દેહમાં અહં-બુદ્ધિનો

ત્યાગ નિજ-વિવેકનાં આદરમાં નિહિત છે, અર્થાત્ જેને ‘આ’ કહીને સંબોધિત કરીએ છીએ, તેમાં અહં-ભાવ સ્વીકાર કરવો પ્રાપ્ત વિવેકનો અનાદર છે, અથવા એમ કહો કે જે જાણીએ છીએ તેને ન માનવું છે. જાણેલાંને ન માનવાથી જ દેહમાં અહં-બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થઈ ગઈ છે અને તેનું જ પરિણામ એ થયું છે કે પ્રાપ્ત વસ્તુઓમાં મમતા અને અપ્રાપ્ત વસ્તુઓની કામના ઉત્પન્ન થઈ ગઈ છે, જેથી જિજ્ઞાસામાં શિથિલતા આવી ગઈ છે. જો કે જાણવાની લાલસા નષ્ટ નથી થઈ, પરંતુ તે વર્તમાન જીવનની વસ્તુ નથી રહી ગઈ.

વ્યક્તિને કામના-પૂર્તિ જેવી રીતે વર્તમાનની વસ્તુ પ્રતીત થાય છે, તેવી જ રીતે જિજ્ઞાસાની પૂર્તિ વર્તમાનની વસ્તુ નથી પ્રતીત થતી. આ પ્રમાદે જ જિજ્ઞાસામાં શિથિલતા ઉત્પન્ન કરી દીધી છે. જો કે કામના-પૂર્તિ વર્તમાનની વસ્તુ નથી, તેનાં માટે શ્રમ તથા અપ્રાપ્ત વસ્તુ અપેક્ષિત રહે છે, પરંતુ જિજ્ઞાસા-પૂર્તિ તો કોઈ વસ્તુ-વિશેષ પર નિર્ભર નથી. એટલું જ નહિ, પ્રાપ્ત વસ્તુઓની પણ જિજ્ઞાસા-પૂર્તિમાં અપેક્ષા નથી. જિજ્ઞાસા-પૂર્તિ તો એકમાત્ર સંદેહની વેદના અસદ્ય થઈ જવા ઉપર જ નિર્ભર છે, અથવા એમ કહો કે જ્યારે સાધક વાસ્તવિકતાને જાણ્યા વિના કોઈ પ્રકારે પણ નથી રહી શકતો, બસ એ જ કાળમાં જિજ્ઞાસા સ્વતઃ પૂરી થઈ જાય છે. સંદેહ રહેતાં ચેતનથી રહેવું પ્રમાદ છે. સંદેહની નિવૃત્તિ અવશ્ય થઈ શકે છે. તેનાંથી નિરાશ થવું સાધકની અસાવધાની છે, જેનું જીવનમાં કોઈ સ્થાન જ નથી. જિજ્ઞાસુ જેમ-જેમ જાણેલામાં દૃઢ થતો જાય છે, તેમ-તેમ જિજ્ઞાસા-પૂર્તિની યોગ્યતા સ્વતઃ આવતી જાય છે. આ દૃષ્ટિએ જાણેલામાં દૃઢ રહેવું એ જ જિજ્ઞાસા-પૂર્તિની સહજ સાધના છે. જાણેલું દૃઢ ત્યારે જ થાય છે જ્યારે તેનો પ્રભાવ સાધક પર થઈ જાય.

જે વસ્તુઓ ઈન્દ્રિય તથા બુદ્ધિ દ્વારા પ્રતીત થાય છે તેનાં વાસ્તવિક સ્વરૂપને જાણ્યા વિના તેનાં પર વિશ્વાસ કરવો સંદેહને સહન કરવાનો સ્વભાવ બનાવી લેવો છે, જે જિજ્ઞાસા-પૂર્તિમાં સૌથી ભયંકર વિદ્વન છે. જે વસ્તુને ઈન્દ્રિય દ્વારા જાણો છો, એ જ વસ્તુને બુદ્ધિ દ્વારા જાણો. એવું કરતાં જ વસ્તુઓની સ્થિતિ સુરક્ષિત નહિ રહે, જેનાં ન રહેવાથી પ્રાપ્ત વસ્તુઓની મમતા અને અપ્રાપ્ત

વસ્તુઓની કામના મટી જશે, જેનાં મટતાં જ જિજ્ઞાસાની પૂર્તિ થઈ જશે અને પછી સ્વતઃ નિસ્સંદેહતા ઉદિત થશે, જે સાધકને વસ્તુઓથી અતીતનાં જીવન સાથે અભિન્ન કરી દેશે. નિસ્સંદેહતાનાં સામ્રાજ્યમાં પરાધીનતા નથી અને ન જડતા છે. આ જ કારણે સંદેહ-રહિત થવામાં જે જીવન છે, એ જીવન વસ્તુઓની દાસતામાં નથી. વસ્તુઓની દાસતાનો અંત થતાં જ ચિત્ત સ્વતઃ શુદ્ધ થઈ જાય છે.

વસ્તુઓનાં વિશ્વાસે તેમનાં વિશ્વાસનું અપહરણ કરી લીધું છે જેનાંથી સમસ્ત વસ્તુઓ ઉત્પન્ન થાય છે અને જેમાં વિલીન થાય છે તેમજ જેનાંથી બધી વસ્તુઓ સત્તા પામે છે અને પ્રકાશિત થાય છે. જો સાધક વિવેક-પૂર્વક વસ્તુઓની વાસ્તવિકતાને જાણીને તેનાં વિશ્વાસથી મુક્ત થઈ જાય, તો બહુ જ સુગમતાપૂર્વક તેમનાં પર વિશ્વાસ થઈ જાય છે જેમનાંથી સૌને બધું જ મળ્યું છે, અથવા એમ કહો કે જે સૌમાં છે અને સૌથી અતીત છે. એ નિયમ છે કે જેનાં પર વ્યક્તિ વિશ્વાસ કરી લે છે તેની સાથે સંબંધ થઈ જાય છે અને જેની સાથે સંબંધ થઈ જાય છે તેની સ્મૃતિ ઉદિત થાય છે, જે પ્રીતિ થઈને તેની સાથે અભિન્ન થઈ જાય છે જેની એ પ્રીતિ છે. કારણ કે પ્રીતિ ભેદ તથા ભિન્નતાને ખાઈ લે છે.

વસ્તુઓનાં વિશ્વાસે જ વસ્તુઓ સાથે તદ્રૂપતા તથા સંબંધ ઉત્પન્ન કરી દીધો છે, જેથી બિયારો પ્રાણી પ્રાપ્ત વસ્તુઓની દાસતા અને અપ્રાપ્ત વસ્તુઓની કામનામાં આબદ્ધ થઈ ગયો છે, જેથી ચિત્તમાં અશુદ્ધિ આવી ગઈ છે. આથી વસ્તુઓથી અતીતનાં જીવનની જિજ્ઞાસા તથા તેમાં સ્થિતિ તેમજ તેનો પ્રેમ પ્રાપ્ત કરવા માટે સાધકે સર્વદા તત્પર રહેવું જોઈએ. કારણ કે તેનાં વિના ચિત્ત શુદ્ધ નથી થઈ શકતું અને ચિત્તની શુદ્ધિ વિના શાંતિ, સામર્થ્ય, સ્વાધીનતા તેમજ અગાધ-અનંત રસની ઉપલબ્ધિ નથી થઈ શકતી.

તા. ૦૨-૦૬-૧૯૫૬

પોતાનાં સંબંધમાં વિકલ્પ-રહિત નિર્ણય

મારા નિજ સ્વરૂપ પરમપ્રિય !

વ્યક્તિ પોતાનાં સંબંધમાં શું જાણે છે અને શું માને છે, તેનો વિકલ્પ-રહિત નિર્ણય ન થવાથી જ ચિત્ત અશુદ્ધ થઈ જાય છે. આથી પોતાનાં સંબંધમાં વ્યક્તિને નિસ્સંદેહ થવા માટે વર્તમાનમાં જ તત્પર થવું જોઈએ, કેમકે આ સમસ્યા એવી નથી જેનાં માટે ભવિષ્યની આશા કરવામાં આવે. આ સમસ્યા હલ થયા વિના કોઈ પણ સમસ્યા હલ નથી થઈ શકતી, કેમકે જે પોતાનાં જ સંબંધમાં સંદેહયુક્ત છે તે કોઈ બીજાનાં સંબંધમાં શું જાણી શકે છે.

એ નિયમ છે કે પોતાનાં સંબંધમાં નિસ્સંદેહ થવાથી જ સાધક પોતાનાં કર્તવ્ય અને લક્ષ્યનાં સંબંધમાં નિસ્સંદેહ થઈ શકે છે, કેમકે પોતાનાંમાં જ પોતાનું કર્તવ્ય તથા પોતાનું લક્ષ્ય વિદ્યમાન છે. પોતાને દેહ માનીને કોઈ પણ સંકલ્પ-અપૂર્તિનાં દુઃખ અને પૂર્તિનાં સુખથી મુક્ત નથી થઈ શકતું અને પોતાને દેહથી અલગ જાણીને બહુ જ સુગમતાપૂર્વક ચિરશાંતિમાં નિવાસ કરી શકે છે. જેને સુખ અને દુઃખમાં જ આબદ્ધ રહેવું છે, તે પોતાને દેહથી અલગ અનુભવ નથી કરી શકતો અને જેને સુખ-દુઃખથી મુક્ત થવું છે તે પોતાને દેહમાં આબદ્ધ નથી રાખી શકતો.

પોતાની આવશ્યકતા અનુસાર વ્યક્તિ પોતાને કોઈ માન્યતામાં બાંધી લે છે. આ દૃષ્ટિએ આવશ્યકતાનાં જ્ઞાનમાં જ પોતાનું જ્ઞાન નિહિત છે. આવશ્યકતા તેને નહિ સમજવી જોઈએ જેની નિવૃત્તિ સંભવ હોય. આવશ્યકતા એ જ છે જેની પૂર્તિ અનિવાર્ય છે. આવશ્યકતાની પુનરાવૃત્તિ પણ નથી થતી. આ જ કારણે આવશ્યકતાનો ત્યાગ નથી થઈ શકતો. જેનો ત્યાગ નથી થઈ શકતો તેની પ્રાપ્તિ સ્વાભાવિક છે. જેની પ્રાપ્તિ સ્વાભાવિક છે, તેમાં જ વાસ્તવિક જીવન છે અને એ જ આપણું લક્ષ્ય છે. જો કે આવશ્યકતામાં સત્તા તેની જ હોય છે જેની તે

આવશ્યકતા છે, પરંતુ આવશ્યકતાનાં અપૂર્તિ-કાળમાં આ રહસ્ય સ્પષ્ટ નથી થતું; પણ એવું પ્રતીત થાય છે કે જેને આવશ્યકતા છે, અને જેની આવશ્યકતા છે, એ બન્નેમાં ભિન્નતા છે. જેમાં આવશ્યકતા છે, તે પોતાનાંમાં અભાવ અનુભવ કરે છે, અને જેની આવશ્યકતા છે તેમાં પૂર્ણતા સ્વીકાર કરે છે. આ દૃષ્ટિએ પૂર્ણતાની આવશ્યકતા જ આવશ્યકતાનું સ્વરૂપ છે. પરંતુ જ્યારે પૂર્ણતાની લાલસાને વસ્તુઓની કામનાઓથી આચ્છાદિત કરી દેવામાં આવે છે ત્યારે વ્યક્તિ પોતાનાંમાં અનેક માન્યતાઓને સ્વીકાર કરે છે અને માન્યતા અનુસાર પોતાનાં કર્તવ્યનો નિર્ણય કરે છે.

વ્યક્તિ એક અને માન્યતાઓ અનેક થઈ જવાથી પોતાનાં સંબંધમાં બિચારો વ્યક્તિ વિકલ્પ-રહિત નિર્ણય નથી કરી શકતો. તેનું પરિણામ એ થાય છે કે કામનાઓની પૂર્તિ-અપૂર્તિનાં સુખ-દુઃખમાં આબદ્ધ રહી જાય છે, અને વાસ્તવિક આવશ્યકતાની પૂર્તિનો પ્રશ્ન વર્તમાન જીવન સાથે સંબંધિત નથી રહેતો. જે સમસ્યા વર્તમાન જીવન સાથે સંબંધિત નથી રહેતી, તેનાં માટે વ્યક્તિ વ્યાકુળ નથી થતો. જેનાં માટે વ્યાકુળતા નથી થતી તેનાં માટે પોતાનું સર્વસ્વ સમર્પિત નથી થતું, અથવા એમ કહો કે વ્યક્તિ તેને બધું જ આપીને નથી પ્રાપ્ત કરતો. સમસ્ત માન્યતાઓનાં મૂળમાં પોતાનું અસ્તિત્વ શું છે, આને જાણ્યા વિના કામનાઓનો અંત નથી થઈ શકતો અને કામના-નિવૃત્તિ વિના આવશ્યકતાની પૂર્તિ નથી થઈ શકતી. આવશ્યકતાની પૂર્તિ વિના અભાવનો અભાવ નથી થઈ શકતો.

કામના-પૂર્તિ-અપૂર્તિમાં જીવન-બુદ્ધિ સ્વીકાર કરવી, પોતાને દેહ માની લેવો છે. પોતાને દેહ માનીને કોઈ પણ વ્યક્તિ સ્વાધીન નથી થઈ શકતો અને પરાધીનતા કોઈ પણ વ્યક્તિને સ્વભાવથી પ્રિય નથી. સ્વભાવથી અપ્રિયતા તેમાં જ થાય છે, જેમાં સ્વરૂપથી ભિન્નતા હોય. આ દૃષ્ટિએ પોતાને દેહ માનવામાં પોતાની અનુભૂતિનો વિરોધ છે. જે માન્યતાનાં સંબંધમાં નિજ-અનુભૂતિનો વિરોધ હોય, તે માન્યતાને સ્વીકાર કરવી ક્યારેય પણ વિકલ્પ-રહિત નથી થઈ શકતું. જે માન્યતા વિકલ્પ-રહિત નથી તેનો ત્યાગ કરવો અનિવાર્ય છે.

પોતાને દેહ ન માનવાથી બધી કામનાઓ નિવૃત્ત થઈ જાય છે, જેનાં નિવૃત્ત થતાં જ સુખ-દુઃખનું બંધન તૂટી જાય છે અને ચિરશાંતિ સ્વતઃ પ્રાપ્ત થઈ જાય છે; પરંતુ જે સાધક શાંતિમાં રમણ કરવા લાગે છે તેની શાંતિ સુરક્ષિત નથી રહી શકતી, જેનાં ન રહેવાથી સાધક એ જ સ્થિતિમાં આવી જાય છે જે અભાવ-રૂપ હતી. આ દૃષ્ટિએ શાંતિમાં પણ જીવન-બુદ્ધિ સ્વીકાર કરવી વિકલ્પ-રહિત નથી.

શાંતિમાં જીવન-બુદ્ધિ ન રહેવાથી શાંતિમાં રમણ રુચિકર નથી રહેતું, કેમકે પ્રાણીને સ્વાભાવિક આવશ્યકતા જીવનની છે. શાંતિથી અરુચિ થતાં જ શાંતિથી અતીતનાં જીવનમાં પ્રવેશ થાય છે, જેમાં પરાધીનતા નથી. આથી સ્વાધીનતામાં જીવન-બુદ્ધિ સ્વીકાર કરી પરાધીનતાનો અંત કરવા માટે સર્વદા તત્પર રહેવું જોઈએ. સુખ-દુઃખ તથા શાંતિથી અતીતનાં જીવનની લાલસા સાધકને સંકલ્પની ઉત્પત્તિ, પૂર્તિ અને નિવૃત્તિથી અસંગ કરી દે છે.

સ્વાધીનતાની આવશ્યકતા મટાડી નથી શકાતી. આથી તેની પૂર્તિ અનિવાર્ય છે. હવે વિચાર એ કરવાનો છે કે સ્વાધીનતાની આવશ્યકતા કોનામાં છે. સ્વાધીનતાની આવશ્યકતા તેમાં જ હોઈ શકે છે જે પરાધીનતાથી દુઃખી છે. પરાધીનતાથી દુઃખી એ જ છે જેણે દેહ સાથે તાદાત્મ્ય સ્વીકાર કર્યું છે. જેણે દેહ સાથે તાદાત્મ્ય સ્વીકાર કર્યું છે, તે કોઈ પણ કાળમાં દેહ નથી હોઈ શકતો. આથી પોતાને દેહ માનવો યુક્તિ-યુક્ત નથી. દેહ સાથે તાદાત્મ્ય ન રહેવાથી પોતાનું અસ્તિત્વ શું છે, એ સંબંધે કાંઈ પણ કહેવાનું બનતું નથી, કેમકે જે કાંઈ કહેવામાં આવશે તે દેહ દ્વારા જ કહેવામાં આવશે. દેહ દ્વારા જે કાંઈ કહેવામાં આવશે, તેમાં કોઈ - ને - કોઈ અંશમાં દેહનો પ્રભાવ આવી જશે. પરંતુ આનો અર્થ એ નથી કે જેનું વર્ણન નથી થઈ શકતું તેનું અસ્તિત્વ નથી. વર્ણન ભલે ન થાય, પણ તેની પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે.

દેહ સાથે તાદાત્મ્ય ક્યારે, કોણે સ્વીકાર કર્યું હતું, આનું જ્ઞાન સંભવ નથી, પરંતુ દેહ સાથે તાદાત્મ્ય મટતાં જ, જે પરાધીનતાથી દુઃખી હતો, તે સ્વાધીનતા સાથે અભિન્ન થઈ જાય છે, અથવા એમ કહો કે તે તેનો યોગ, બોધ

તથા પ્રેમ થઈ જાય છે જે અનંત છે. આ દૃષ્ટિએ **વ્યક્તિનું અસ્તિત્વ અનંતનાં યોગ, બોધ અને પ્રેમની લાલસાથી ભિન્ન કાંઈ નથી.**

યોગ, બોધ તથા પ્રેમની અપ્રાપ્તિ-કાળમાં જ તેની લાલસા પ્રતીત થાય છે અને એ લાલસાનાં આધારે વ્યક્તિત્વનો ભાસ થાય છે. લાલસાનાં પૂર્તિ-કાળમાં વ્યક્તિનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ શેષ નથી રહેતું અને ન તેની પ્રતીતિ જ થાય છે. આ દૃષ્ટિએ પોતાનાં અસ્તિત્વનાં સંબંધમાં વાસ્તવિક જીવનની લાલસા સિવાય કાંઈ નથી કહી શકતાં. પરંતુ આ રહસ્ય ત્યારે ખુલે છે જ્યારે લાલસાની પૂર્તિ થાય, અને લાલસાની પૂર્તિ ત્યારે થઈ શકે છે જ્યારે વસ્તુ-વ્યક્તિ વગેરેની કામનાઓની નિવૃત્તિ થાય. વસ્તુ, વ્યક્તિ, અવસ્થા, પરિસ્થિતિ વગેરેની કામનાનાં આધારે વ્યક્તિ પોતાનાંમાં દેહ-બુદ્ધિ સ્વીકાર કરે છે.

કામના-પૂર્તિનાં પ્રલોભનનો નાશ થતાં જ દેહથી સ્વતઃ સંબંધ-વિચ્છેદ થઈ જાય છે, અથવા એમ કહો કે સમસ્ત કામનાઓ ગળીને વાસ્તવિક લાલસાનાં સ્વરૂપમાં પરિવર્તિત થઈ જાય છે, જેનાં થતાં જ ભોગ, યોગમાં; અવિવેક, બોધમાં અને આસક્તિ, પ્રેમમાં બદલાઈ જાય છે; અથવા એમ કહો કે યોગ, બોધ તેમજ પ્રેમની પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે. યોગ, બોધ તેમજ પ્રેમની પ્રાપ્તિ કોને થાય છે, તેનાં સંબંધમાં એ જ કહી શકીએ છીએ કે ભોગ, અવિવેક અને આસક્તિમાં જે આબદ્ધ હતો તેને જ યોગ, બોધ તથા પ્રેમની પ્રાપ્તિ થઈ. ભોક્તામાંથી ભોગની રુચિ અને ભોગની પ્રવૃત્તિને અલગ કરી દેવાથી ભોક્તાનાં અસ્તિત્વનું જ્ઞાન નથી થતું, એ જ પ્રમાણે અવિવેકમાંથી અવિવેક અને આસક્તિમાંથી આસક્તિ વિભાજિત કરીને તેનાં અસ્તિત્વનું જ્ઞાન નથી થતું. એટલું જ નહિ, જેમાં ભોક્તાનો આરોપ છે તેમાં જ અવિવેકી અને આસક્તનો આરોપ છે, અર્થાત્ ભોક્તાને જ અવિવેકી અને આસક્ત કહી શકીએ છીએ.

ભોક્તા કોઈ બીજો હોય, અને અવિવેકી તથા આસક્ત કોઈ બીજો હોય, એવું સંભવ નથી. જે ભોક્તા છે એ જ કર્તા પણ છે કેમકે ભોક્તૃત્વ કોઈ બીજામાં હોય, અને કર્તૃત્વ કોઈ બીજામાં હોય — એ પણ યુક્તિ-યુક્ત નથી. જે પોતાને ભોક્તા તથા કર્તા માને છે તેમાં જ ભોગનાં દુઃખ પરિણામને કારણે જિજ્ઞાસા

તથા લાલસા ઉત્પન્ન થાય છે. આ દૃષ્ટિએ જે કર્તા-ભોક્તા હતો તે પોતાને જિજ્ઞાસુ અને યોગ, બોધ તથા પ્રેમ તથા પ્રેમનો અભિલાષી માને છે. ભોગની રુચિનો નાશ કરવા માટે જે લાલસા જાગ્રત થાય છે, એ જ લાલસા અવિવેક તથા આસક્તિનો પણ નાશ કરે છે, કેમકે ભોગની રુચિનો નાશ થતાં જ અવિવેક તથા આસક્તિનો નાશ સ્વતઃ થઈ જાય છે.

વસ્તુ, વ્યક્તિ વગેરે દ્વારા સુખની આશાથી ભોગની રુચિ પુષ્ટ થાય છે. વસ્તુઓનાં સ્વરૂપનું જ્ઞાન જેમ-જેમ સબળ તથા સ્થાયી થતું જાય છે, તેમ-તેમ વસ્તુ, વ્યક્તિ વગેરે દ્વારા સુખની આશાનો ત્યાગ સ્વતઃ થતો જાય છે. જે કાળમાં વસ્તુઓની વાસ્તવિકતાનો બોધ થઈ જાય છે, એ જ કાળમાં તેનાં દ્વારા સુખની આશાનો સર્વાંશમાં નાશ થઈ જાય છે, જેનાં થતાં જ સમસ્ત વસ્તુઓથી સ્વતઃ વિમુખતા થઈ જાય છે. **વસ્તુઓની વિમુખતામાં જ અનંતની સન્મુખતા નિહિત છે.**

સમસ્ત સૃષ્ટિને વસ્તુનાં જ અર્થમાં લેવી જોઈએ, કેમકે ઇન્દ્રિય-જ્ઞાનથી ભલે જ વસ્તુઓ ભિન્ન-ભિન્ન પ્રતીત થતી હોય, પણ બુદ્ધિનાં જ્ઞાનથી સમસ્ત વસ્તુઓ એક છે; અને બુદ્ધિથી અતીતનાં જ્ઞાનમાં વસ્તુઓનો અભાવ છે, અથવા એમ કહો કે ઇન્દ્રિય-જ્ઞાનથી અનેક વસ્તુઓ સત્ય પ્રતીત થાય છે અને બુદ્ધિ-જ્ઞાનથી અનેક વસ્તુઓમાં એકતા અને પરિવર્તન પ્રતીત થાય છે. **બુદ્ધિથી અતીતનાં જ્ઞાનમાં સમસ્ત વસ્તુઓ અભાવરૂપ છે.**

સંકલ્પ-પૂર્તિમાં જ જીવની-બુદ્ધિ સ્વીકાર કરવાથી કોઈ પણ વ્યક્તિ જડતા, પરાધીનતા, શક્તિહીનતા વગેરે દુઃખોથી બચી નથી શકતો અને ન પોતાને દેહથી ભિન્ન જ અનુભવ કરી શકતો, અથવા એમ કહો કે પોતાનાંમાંથી દેહ-ભાવનો ત્યાગ નથી કરી શકતો. સંકલ્પ-પૂર્તિનાં જીવને જ દેહ સાથે તાદાત્મ્ય દૃઢ કર્યું છે. આ જ કારણે બિચારો સંકલ્પ-પૂર્તિનાં સુખમાં આબદ્ધ સાધક પોતાને દેહાભિમાનથી રહિત નથી કરી શકતો. આ **જડતાનાં જીવનથી ઉપર ઉઠવા માટે એ આવશ્યક થઈ જાય છે કે પ્રાપ્ત વસ્તુ, યોગ્યતા અને સામર્થ્યનો સદ્વ્યય દુઃખીઓની સંકલ્પ-પૂર્તિમાં થાય.** એવું કરવાથી ચિત્ત

કરુણિત થશે. કરુણિત થવાથી જડતા કોમળતામાં પરિવર્તિત થઈ જશે અને સુખ-ભોગની રુચિ સ્વતઃ મટી જશે, જેનાં મટતાં જ સૌનું દુઃખ પોતાનું અને પોતાનું સુખ સૌનું થઈ જશે. એવું થતાં જ પ્રાપ્ત વસ્તુઓની મમતા અને અપ્રાપ્ત વસ્તુઓનું ચિંતન મટી જશે, જેનાં મટતાં જ વસ્તુઓથી અસંગતા થઈ જશે, જે બધા દોષોનો અંત કરવામાં સમર્થ છે.

દોષોનાં અંતમાં જ નિર્દોષતાની ઉપલબ્ધિ સ્વતઃસિદ્ધ છે. નિર્દોષતાની પ્રાપ્તિમાં જ ભોગ યોગમાં સ્વતઃ બદલાઈ જાય છે. યોગ શાંતિ તથા સામર્થ્યનો પ્રતીક છે. સામર્થ્યમાં જ સ્વાધીનતા અને સ્વાધીનતામાં જ નિત્ય-જીવન તથા પ્રેમ નિહિત છે. સુખનાં ત્યાગમાં શાંતિની પ્રાપ્તિ અને શાંતિમાં જ સામર્થ્યનો ઉદય થાય છે. સામર્થ્યનાં સદ્વ્યયથી સ્વાધીનતા પ્રાપ્ત થાય છે, અને સ્વાધીનતામાં સંતુષ્ટ ન થવાથી પ્રેમની પ્રાપ્તિ થાય છે, અથવા એમ કહો કે સંકલ્પ-પૂર્તિની દાસતાથી મુક્ત થવાથી શાંતિ, શાંતિમાં રમણ ન કરવાથી સ્વાધીનતા અને સ્વાધીનતાનાં સમર્પણમાં પરમ પ્રેમનો ઉદય છે, જે નિત્ય-નવીન રસ પ્રદાન કરવામાં સમર્થ છે. આ દૃષ્ટિએ પોતાનાં સંબંધમાં વિકલ્પ-રહિત નિર્ણય એ જ થઈ શકે છે કે વ્યક્તિ પોતાને વાસ્તવિકતાનો જિજ્ઞાસુ અથવા અનંતનો પ્રેમી સ્વીકાર કરે. પોતાને જિજ્ઞાસુ અથવા પ્રેમી સ્વીકાર કરતાં જ ચિત્ત સ્વતઃ શુદ્ધ થઈ જાય છે, કેમકે જિજ્ઞાસુ તથા પ્રેમીની માન્યતામાં દેહાભિમાન તથા વસ્તુ, વ્યક્તિ વગેરેની દાસતા શેષ નથી રહેતી, જે ચિત્તની શુદ્ધિમાં સમર્થ છે.

તા. ૦૩-૦૬-૧૯૫૬

સ્વાભાવિક માંગ તેમજ અસ્વાભાવિક ઇચ્છાઓ

મારા નિજ સ્વરૂપ પરમપ્રિય !

જ્યારે વ્યક્તિ પ્રાપ્ત વસ્તુ, સામર્થ્ય તથા યોગ્યતાનો ઉપયોગ પોતાની સ્વાભાવિક આવશ્યકતાની પૂર્તિ ન કરીને અસ્વાભાવિક ઇચ્છાઓની પ્રવૃત્તિમાં કરવા લાગે છે, ત્યારે ચિત્ત અશુદ્ધ થઈ જાય છે. સ્વાભાવિક આવશ્યકતા રહેતાં અસ્વાભાવિક ઇચ્છાઓની ઉત્પત્તિ જ શા માટે થાય છે ? તેનું એકમાત્ર કારણ એ જ છે કે વ્યક્તિ સામર્થ્ય તથા યોગ્યતામાં જ જીવન-બુદ્ધિ સ્વીકાર કરી લે છે. વસ્તુ, સામર્થ્ય તથા યોગ્યતામાં જીવન-બુદ્ધિ સ્વીકાર કરતાં જ દેહાભિમાન ઉત્પન્ન થઈ જાય છે. દેહમાં અહં-બુદ્ધિ દૃઢ થતાં જ અસ્વાભાવિક ઇચ્છાઓ ઉત્પન્ન થાય છે, જે બિચારા પ્રાણીને વસ્તુ અથવા પરિસ્થિતિ વગેરેમાં આબદ્ધ કરી દે છે.

સ્વાભાવિક આવશ્યકતા અને અસ્વાભાવિક ઇચ્છાઓમાં એક મોટું અંતર એ છે કે અસ્વાભાવિક ઇચ્છાઓને અનુરૂપ પ્રવૃત્તિ થાય છે, પણ પ્રાપ્તિ કાંઈ નથી થતી, કેમકે અનેક વાર ઇચ્છાઓની પૂર્તિ માટે પ્રવૃત્ત થવા છતાં પણ પરિણામમાં અભાવ જ શેષ રહે છે; પરંતુ સ્વાભાવિક આવશ્યકતાની પૂર્તિ થવાથી સામર્થ્ય, સ્વાધીનતા તેમજ રસરૂપ અનંત-નિત્ય જીવનની પ્રાપ્તિ થાય છે. એટલું જ નહિ, અસ્વાભાવિક ઇચ્છાઓની પ્રવૃત્તિ માટે કોઈ - ને - કોઈ વસ્તુ વગેરેની અપેક્ષા હોય છે, પરંતુ સ્વાભાવિક આવશ્યકતા-પૂર્તિ માટે કોઈ પણ વસ્તુ કે વ્યક્તિની અપેક્ષા નથી હોતી, પરંતુ પ્રાપ્ત વસ્તુ, સામર્થ્ય તથા યોગ્યતાનો સદ્વ્યય કેવળ સર્વહિતકારી પ્રવૃત્તિમાં જ થાય છે. આ દૃષ્ટિએ પ્રાપ્ત-અપ્રાપ્ત વસ્તુ, સામર્થ્ય અને યોગ્યતાની અપેક્ષા સ્વાભાવિક આવશ્યકતાની પૂર્તિમાં નથી. હા, એ અવશ્ય છે કે પ્રાપ્ત વસ્તુ, સામર્થ્ય તથા યોગ્યતાનાં અભિમાન તથા સંગ્રહથી રહિત થવા માટે તેનો સદ્વ્યય કરવો અનિવાર્ય હોય

છે. આ જ પ્રાપ્ત પરિસ્થિતિનો સદુપયોગ છે. પ્રાપ્ત પરિસ્થિતિનો સદુપયોગ સાધનરૂપ છે. સાધનમાં સાધ્ય-બુદ્ધિ સ્વીકાર કરવી પ્રમાદ છે. સાધન-સામગ્રી સાધન માટે અભીષ્ટ છે, પણ તેમાં જીવન-બુદ્ધિ માની લેવી સાધ્યથી વિમુખ થવું છે, અથવા એમ કહો કે સ્વાભાવિક આવશ્યકતાની પૂર્તિથી વંચિત થવું અને અસ્વાભાવિક ઇચ્છાઓમાં આબદ્ધ થઈ જવું છે, જેથી ચિત્ત અશુદ્ધ થઈ જાય છે.

સ્વાભાવિક આવશ્યકતાની પૂર્તિ કોઈ પરિસ્થિતિમાં નિહિત નથી. તેનાં માટે કોઈ પરિસ્થિતિનું ચિંતન કરવું આવશ્યકતાને ઇચ્છાઓનું રૂપ દેવું છે. આવશ્યકતા એક છે અને ઇચ્છાઓ અનેક. આવશ્યકતા તેની જ છે જેની સ્વતંત્ર સત્તા છે, અને ઇચ્છાઓ તેની છે જેમાં સતત પરિવર્તન તથા અભાવ છે. સ્વાભાવિક આવશ્યકતા તથા ઇચ્છાઓનો ભેદ જાણી લેવાથી ઇચ્છાઓની નિવૃત્તિ અને આવશ્યકતા-પૂર્તિની ઉત્કટ લાલસા જાગ્રત થાય છે. આવશ્યકતા-પૂર્તિની લાલસા જેમ-જેમ સબળ તથા સ્થાયી થતી જાય છે, તેમ-તેમ અસ્વાભાવિક ઇચ્છાઓ સ્વતઃ નિર્જીવ થતી જાય છે, અથવા એમ કહો કે સ્વાભાવિક આવશ્યકતાની જાગ્રતિ અસ્વાભાવિક ઇચ્છાઓને ખાઈ લે છે.

પ્રાકૃતિક નિયમ અનુસાર જે ઇચ્છાઓમાં પ્રવૃત્ત થવું અનિવાર્ય છે, તેની પ્રવૃત્તિ માટે પરિસ્થિતિ સ્વતઃ પ્રાપ્ત થાય છે અને જે ઇચ્છાઓની પ્રવૃત્તિ અનાવશ્યક છે તેનાં માટે પરિસ્થિતિ પ્રાપ્ત નથી થતી. આ રહસ્યને ન જાણવાને કારણે બિયારો પ્રાણી અપ્રાપ્ત પરિસ્થિતિનું ચિંતન કરવા લાગે છે.

જો કે ચિંતન-માત્રથી પરિસ્થિતિ પ્રાપ્ત નથી થઈ જતી, પરંતુ આપ્રાપ્ત પરિસ્થિતિની આસક્તિ અથવા રુચિ દૃઢ થાય છે. જેની પ્રાપ્તિ સંભવ ન હોય અને તેની રુચિ ઉત્પન્ન થઈ જાય, તેનું પરિણામ એ થાય છે કે બિયારો પ્રાણી વિવશતામાં આબદ્ધ થઈને ક્યારેક તો અપ્રાપ્ત પરિસ્થિતિનું ચિંતન કરે છે અને ક્યારેક તેને નિરર્થક માનીને ખોટો સંતોષ કરે છે. આ દ્વંદ્વાત્મક સ્થિતિથી ચિત્ત અશુદ્ધ થઈ જાય છે.

ચિત્ત અશુદ્ધ થઈ જવાથી જે જાણવું જોઈએ તેની જિજ્ઞાસા સબળ નથી થતી અને જે માનવું જોઈએ તેનાં પર વિકલ્પ-રહિત વિશ્વાસ નથી થતો.

પરિસ્થિતિઓનાં સ્વરૂપને યથાવત્ જાણ્યા વિના પરિસ્થિતિઓની દાસતા નષ્ટ નથી થતી, અને બધી પરિસ્થિતિઓથી અતીત જે વાસ્તવિક જીવન છે, તેને માન્યા વિના તેનાં પર વિશ્વાસ તથા તેની સાથે નિત્ય-સંબંધ નથી થતો. પરિસ્થિતિઓની દાસતાનો અંત થવાથી જ અપ્રાપ્ત પરિસ્થિતિની રુચિનો નાશ થાય છે અને પરિસ્થિતિઓથી અતીતનાં જીવનમાં વિકલ્પ-રહિત વિશ્વાસ થવાથી જ તે જીવનની સ્મૃતિનો ઉદય થાય છે.

સમસ્ત પરિસ્થિતિઓની અભિરુચિનો નાશ અને પરિસ્થિતિઓથી અતીતનાં જીવનની સ્મૃતિ સમસ્ત અસ્વાભાવિક ઇચ્છાઓને ખાઈ લે છે, જેથી ચિત્ત શુદ્ધ થઈ જાય છે.

પ્રાપ્ત-અપ્રાપ્ત પરિસ્થિતિઓમાં નિરર્થકતાનાં દર્શન બે પ્રકારે થાય છે, એક તો પરિસ્થિતિઓનાં સ્વરૂપનું યથાર્થ જ્ઞાન થવાથી અને બીજું રુચિકર પરિસ્થિતિની અપ્રાપ્તિનાં ક્ષોભથી. રુચિકર પરિસ્થિતિની અપ્રાપ્તિનાં ક્ષોભથી પરિસ્થિતિમાં જે નિરર્થકતાનો ભાસ થાય છે, તે પરિસ્થિતિઓની દાસતાથી મુક્ત નથી કરી શકતો, પણ ઉપરથી તો પરિસ્થિતિની અરુચિનો પોતાનાંમાં આરોપ કરી લે છે અને અંદર પરિસ્થિતિની દાસતા જેમ-ની-તેમ બનેલી રહે છે. આ ભયંકર સ્થિતિમાં બિયારા સાધકનાં ચિત્તની બહુ જ દીન દશા થઈ જાય છે, જે મિથ્યા અહંકારને જન્મ આપીને એ બિયારાને અસ્ત-વ્યસ્ત કરી દે છે. તેનું પરિણામ એ થાય છે કે જે સ્વતઃ થવું જોઈએ તે થતું નથી, અને જે થઈ જ નથી શકતું તેને કરવાનું વિચારતો રહે છે, જેથી પ્રાપ્ત વસ્તુ, સામર્થ્ય તથા યોગ્યતાનો દ્વાસ થાય છે, જેથી પ્રાપ્ત પરિસ્થિતિનો સદુપયોગ નથી કરી શકતો, જેને ન કર્યે વિદ્યમાન રાગની નિવૃત્તિ નથી થતી, પણ અપ્રાપ્ત પરિસ્થિતિનાં ચિંતનથી નવીન રાગની ઉત્પત્તિ થઈ જાય છે, જેથી ચિત્ત અશુદ્ધ જ થાય છે.

જો કે પ્રાપ્ત પરિસ્થિતિનો સદુપયોગ વિદ્યમાન રાગની નિવૃત્તિનું સાધન છે, અને અપ્રાપ્ત પરિસ્થિતિનાં ચિંતનનો ત્યાગ થવાથી નવીન રાગની ઉત્પત્તિ નથી થતી. પરંતુ બિયારો સાધક પરિસ્થિતિનાં સ્વરૂપને જાણ્યા વિના રાગ-રહિત નથી થઈ શકતો અને રાગ-રહિત થયા વિના પરિસ્થિતિઓથી અતીતનાં

જીવનની પ્રાપ્તિ નથી થતી.

પરિસ્થિતિઓનાં સ્વરૂપનાં યથાર્થ જ્ઞાનથી પરિસ્થિતિઓમાં જે નિરર્થકતા જ્ઞાત થાય છે, તેનાંથી પરિસ્થિતિમાં જીવન-બુદ્ધિ નથી રહેતી, જેનાં ન રહેવાથી પ્રાપ્ત પરિસ્થિતિનાં સદ્વપયોગનું સામર્થ્ય આવી જાય છે, અને અપ્રાપ્ત પરિસ્થિતિનું આવાહન નથી થતું. પ્રાપ્ત પરિસ્થિતિનો સદ્વપયોગ પરિસ્થિતિથી અસંગ કરવામાં સમર્થ છે, અને અપ્રાપ્ત પરિસ્થિતિનાં ચિંતનનો ત્યાગ કોઈ પણ પરિસ્થિતિ સાથે સંબંધ નથી થવા દેતો, અર્થાત્ પરિસ્થિતિથી અસંગતા સુરક્ષિત રહે છે, જેથી બધી પરિસ્થિતિઓથી વિમુખતા દૃઢ થઈ જાય છે, જે પરિસ્થિતિઓથી અતીતનાં જીવન સાથે અભિન્ન કરી દે છે.

જે જ્ઞાનથી પરિસ્થિતિઓનાં સ્વરૂપનો બોધ થાય છે, તે જ્ઞાન શું કોઈ પરિસ્થિતિનું જ પરિણામ છે ? અથવા પરિસ્થિતિ કોઈ જ્ઞાનની અભિવ્યક્તિ છે ? અથવા એમ કહો કે શું જડતાથી ચેતનની ઉત્પત્તિ થઈ છે ? અથવા જડતા ચેતનની જ એક અભિવ્યક્તિ છે ? આ બન્ને માન્યતાઓમાંથી જે સાધકને જે માન્યતા માન્ય હોય, તે તેને જ ભલે માને, પણ એ તો બન્નેયને જ માન્ય હશે કે સાધકે જડતાની ચેતના તરફ અગ્રેસર થવાનું છે. જો ચેતનાને જડતાનું પરિણામ કોઈ માને, તો પણ એ તો માનવું જ પડશે કે ચેતને જડ તરફ ગતિશીલ ન થવું જોઈએ, કેમકે ચેતનનું જડ તરફ ગતિશીલ થવું વિકાસથી દ્વાસ તરફ જવું છે, જે કોઈને પણ અભીષ્ટ નથી.

જો જડતાને ચેતનાની જ અભિવ્યક્તિ માની લેવામાં આવે, ત્યારે પણ જડતાનો અભાવ સ્વીકાર કરી ચેતન સાથે જ અભિન્ન થવું અભીષ્ટ થશે. ઉપર્યુક્ત બન્ને માન્યતાઓમાંથી કોઈ પણ માન્યતાનો એ મત નથી હોઈ શકતો કે ચેતનાથી જડતા તરફ જવું જોઈએ. જડતાથી સંબંધ-વિચ્છેદ કરવો અથવા જડતાનાં અસ્તિત્વને સ્વીકાર ન કરવું દાર્શનિક ભેદ હોઈ શકે છે, પણ ચિન્મય જીવન સાથે અભિન્ન થવામાં બન્નેય દાર્શનિક દૃષ્ટિઓ સમર્થક છે, વિરોધી નહિ. પ્રત્યેક દાર્શનિક દૃષ્ટિનો સદ્વ્યય જે જીવન સાથે અભિન્ન કરે છે એ જીવન એક છે. દર્શનમાં ભેદ હોવાથી સાધનમાં ભેદ હોઈ શકે છે, પણ વાસ્તવિક લક્ષ્યમાં

ભેદ નથી હોઈ શકતો. આ દૃષ્ટિએ પરિસ્થિતિઓની અભિરુચિનો ત્યાગ પ્રત્યેક સાધકને અભીષ્ટ હશે, કેમકે બધા સાધકોની સ્વાભાવિક આવશ્યકતા એક છે.

અપ્રાપ્ત પરિસ્થિતિની અભિરુચિ અને પરિસ્થિતિઓમાં નિરર્થકતાનાં દર્શનનું દ્વંદ્વ ત્યારે મટી શકે છે, જ્યારે પ્રાપ્ત પરિસ્થિતિનો આદરપૂર્વક સદ્વપયોગ થાય અને અપ્રાપ્ત પરિસ્થિતિની રુચિનો નાશ થાય તથા પરિસ્થિતિઓથી અતીતનાં જીવનમાં વિશ્વાસ થાય, કેમકે પરિસ્થિતિઓથી અતીતનાં જીવનનો વિશ્વાસ પરિસ્થિતિઓની દાસતાથી મુક્ત કરવામાં સમર્થ છે. પ્રત્યેક પરિસ્થિતિ એ અનંતની દેણ તથા પ્રાકૃતિક ન્યાય છે. પ્રાકૃતિક ન્યાયમાં પ્રાણીનું હિત નિહિત છે. આ માન્યતાથી પ્રત્યેક પરિસ્થિતિમાં સમાન બુદ્ધિ થઈ જશે, જે પરિસ્થિતિઓનાં સદ્વપયોગની પ્રેરણા આપવામાં સમર્થ છે.

પરિસ્થિતિનો સદ્વપયોગ બહુ સાવધાનીપૂર્વક, પવિત્ર ભાવથી, પૂરી શક્તિ લગાડીને, સ્વાભાવિક આવશ્યકતા પર દૃષ્ટિ રાખીને કરવો જોઈએ. પરિસ્થિતિ-જન્ય સુખ-દુઃખમાં આબદ્ધ નહિ થવું જોઈએ અને પરિસ્થિતિની અપૂર્ણતા તથા પરિવર્તનનાં જ્ઞાનનો આદર કરવો જોઈએ. **પ્રાપ્ત પરિસ્થિતિની મમતા અને અપ્રાપ્ત પરિસ્થિતિની અભિરુચિનાં ત્યાગમાં જ ચિત્તની શુદ્ધિ નિહિત છે.**

સ્વાભાવિક આવશ્યકતા કોઈ પરિસ્થિતિની નથી, પરંતુ બધી પરિસ્થિતિઓથી અતીતનાં જીવનની છે, કેમકે એવી કોઈ પરિસ્થિતિ છે જ નહિ જેનાંથી સામર્થ્ય, સ્વાધીનતા તેમજ નિત્ય-નૂતન રસ તથા અનંત-નિત્ય-ચિન્મય જીવનની પ્રાપ્તિ થાય. **પરિસ્થિતિ તો કેવળ રાગ-નિવૃત્તિનું સાધન-માત્ર છે.** સ્વાભાવિક આવશ્યકતા વર્તમાન જીવનની વસ્તુ છે. તેનાંથી નિરાશ થવું સાધકની ભૂલ છે. આ ભૂલનો અંત કરવો અનિવાર્ય છે. સ્વાભાવિક આવશ્યકતા જેમ-જેમ સબળ તથા સ્થાયી થતી જાય છે, તેમ-તેમ પરિસ્થિતિ-જનિત ખિન્નતા સ્વતઃ મટતી જાય છે. ખિન્નતાનો અંત થતાં જ અપ્રાપ્ત પરિસ્થિતિની અભિરુચિ સ્વતઃ મટી જાય છે, કેમકે **ખિન્નતાની ભૂમિમાં જ કામની ઉત્પત્તિ થાય છે.** અને કામની ઉત્પત્તિ જ અસ્વાભાવિક ઇચ્છાઓને જન્મ આપે છે.

સ્વાભાવિક આવશ્યકતાની શિથિલતામાં જ અસ્વાભાવિક ઈચ્છાઓ સ્વાભાવિક પ્રતીત થાય છે. આ જ કારણે ઈચ્છાઓની પૂર્તિ-અપૂર્તિનાં સુખ-દુઃખમાં પ્રાણી આબદ્ધ થઈ જાય છે, જેથી ચિત્ત અશુદ્ધ થઈ જાય છે.

પ્રત્યેક પરિસ્થિતિ ભૌતિક-દૃષ્ટિથી કર્મનું પરિણામ તથા પ્રાકૃતિક ન્યાય, અધ્યાત્મ-દૃષ્ટિથી માયા-માત્ર અને આસ્તિક-દૃષ્ટિથી એ અનંતની જ અભિવ્યક્તિ છે. પ્રાકૃતિક ન્યાયમાં પ્રાણીનું હિત નિહિત છે. આ કારણે તેનો આદર કરવામાં આવે, પરંતુ તેમાં જીવન-બુદ્ધિની સ્થાપના ન કરવામાં આવે, કેમકે ન્યાય ઉદ્દેશ્યની પૂર્તિમાં સાધનરૂપ થાય છે, તેમાં જીવન નથી. જે માયા-માત્ર છે, તેમાં મિથ્યાબુદ્ધિ થતાં જ તેની સત્યતા મટી જાય છે, જેનાં મટતાં જ વાસ્તવિકતાનો બોધ થઈ જાય છે. આ દૃષ્ટિએ પણ પરિસ્થિતિ જીવન નથી.

અનંતની અભિવ્યક્તિ અનંતથી ભિન્ન નથી. આ દૃષ્ટિથી પણ પરિસ્થિતિનું કોઈ પોતાનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ નથી સિદ્ધ થતું, પણ તે જેની અભિવ્યક્તિ છે, તેમાં તેમની જ સત્તા છે અથવા એ જ છે. ઉપર્યુક્ત ત્રણેય દૃષ્ટિઓથી પરિસ્થિતિ-માત્રમાં જ જીવન-બુદ્ધિ રાખવી પ્રમાદ સિવાય બીજું કાંઈ નથી. ચિત્તની શુદ્ધિ ભૌતિક-દૃષ્ટિથી પરિસ્થિતિઓનાં સદુપયોગમાં, અધ્યાત્મ-દૃષ્ટિથી પરિસ્થિતિઓનાં અભાવમાં અને આસ્તિક-દૃષ્ટિથી પરિસ્થિતિઓ દ્વારા પ્રેમાસ્પદની પૂજામાં નિહિત છે.

તા. ૦૪-૦૬-૧૯૫૬

૮

નિજ દોષ અને દુઃખનું વાસ્તવિક જ્ઞાન

મારા નિજ સ્વરૂપ પરમપ્રિય !

જો વ્યક્તિ પોતાનાં દોષ અને દુઃખથી સાર રીતે પરિચિત થઈ જાય, અર્થાત્ તેને પોતાનાં દોષ અને દુઃખનું યથાવત્ જ્ઞાન થઈ જાય, અથવા સાધકને પોતાનાં સાધન તથા સાધ્યમાં વિકલ્પ-રહિત વિશ્વાસ થઈ જાય, તો બહુ જ સુગમતાપૂર્વક તેનું ચિત્ત શુદ્ધ થઈ જાય છે. કારણ કે ચિત્તની અશુદ્ધિ એકમાત્ર પોતાનાં દુઃખ અને દોષનાં સંબંધમાં યથેષ્ટ જ્ઞાન તથા સાધન અને સાધ્યમાં વિકલ્પ-રહિત વિશ્વાસ ન થવામાં જ છે. આથી નિજ-વિવેકનાં પ્રકાશમાં પોતાનાં દુઃખ અને દોષને જાણવા અનિવાર્ય છે, જેને તે સ્વયં જાણી શકે છે. દુઃખનું સ્પષ્ટ જ્ઞાન થવાથી જ તેની નિવૃત્તિની ઉત્કટ અભિલાષા જાગ્રત થાય છે, અને દોષનાં જ્ઞાનમાં જ નિર્દોષતાની આવશ્યકતા નિહિત છે. આ દૃષ્ટિએ દુઃખ તથા દોષનું જ્ઞાન જ વ્યક્તિનાં વિકાસનું મૂળ છે.

એવો કોઈ દોષ છે જ નહિ જેનાં મૂળમાં કામના-ઉત્પત્તિ ન હોય, અને એવું કોઈ દુઃખ છે જ નહિ જેનાં મૂળમાં કામના-ઉત્પત્તિ ન હોય. કામના-ઉત્પત્તિ અને અપૂર્તિ જ દોષ તથા દુઃખ છે, જે વાસ્તવમાં અવિવેક-સિદ્ધ છે. પ્રાપ્ત વિવેકનાં આદરથી અવિવેકની નિવૃત્તિ વર્તમાનમાં થઈ શકે છે. કારણ કે વિવેકનાં અનાદર સિવાય અવિવેક કોઈ વસ્તુ જ નથી. વિવેકનો અનાદર કોઈ બીજાનો બનાવેલો દોષ નથી, તેને વ્યક્તિએ સ્વયં જ અપનાવ્યો છે. આ કારણે તેનાં ત્યાગનું દાયિત્વ તેનાં ઉપર જ છે. પોતાનાં અપનાવેલા દોષનાં ત્યાગમાં જ વ્યક્તિનો પુરુષાર્થ નિહિત છે. એ નિયમ છે કે પુરુષાર્થની પૂર્ણતામાં જ કર્તવ્યની સમાપ્તિ છે, અને કર્તવ્યની સમાપ્તિમાં સફળતા સ્વતઃસિદ્ધ છે.

વિવેક પ્રત્યેક સાધકને સ્વતઃ પ્રાપ્ત છે. તેનાં ઉપયોગ-માત્રમાં જ પ્રાણીનો પુરુષાર્થ છે. વિવેક કોઈ કર્મનું ફળ નથી, કેમકે કર્મ-અનુષ્ઠાનની પૂર્વે

કર્મની સામગ્રી કોઈ કર્મ વિના જ પ્રાપ્ત થાય છે, આ પ્રાકૃતિક નિયમ છે. એવું કોઈ કર્મ હોઈ જ નથી શકતું જેની સિદ્ધિ જ્ઞાન, સામર્થ્ય તથા વસ્તુ વિના સંભવ હોય. પ્રત્યેક પરિવર્તનશીલ પરિસ્થિતિ ભલે કર્મનું પરિણામ હોય, પરંતુ કર્મની મૂળ સામગ્રી કોઈ કર્મનું પરિણામ નથી હોઈ શકતી. એ તો કોઈની દેણ છે, અથવા એમ કહો કે સ્વતઃ પ્રાપ્ત છે. આ દૃષ્ટિએ સમસ્ત જ્ઞાન, સામર્થ્ય અને વસ્તુ વ્યક્તિગત નથી. જેને જેટલું પ્રાપ્ત છે તેનાં સદ્વ્યયમાં જ વ્યક્તિનો અધિકાર છે અને એ જ તેનું સાધન છે.

જ્ઞાન, સામર્થ્ય અને વસ્તુઓ અસીમ છે, તેની ગણતરી તથા સીમા નથી થઈ શકતી. વ્યક્તિ તેની શોધ ભલે કરી શકે, પણ તેને ઉત્પન્ન નથી કરી શકતો. એ નિયમ છે કે શોધ તેની જ થાય છે, જે છે. આ દૃષ્ટિએ **વિજ્ઞાન વિજ્ઞાનવેતાની, દર્શન, દર્શનકારની અને કળા, કળાકારની શોધ છે, ઉપજ નહિ. જે પ્રમાણે દાણો ભૂમિ સાથે મળીને પોતાનાં સ્વભાવાનુસાર વિકાસ પામે છે, એ જ પ્રમાણે વ્યક્તિ અંતર્મુખ થઈને પોતાની રુચિ અનુસાર વિકાસ પામે છે.** આ દૃષ્ટિએ જે વ્યક્તિને જ્ઞાન, સામર્થ્ય તથા વસ્તુ પ્રાપ્ત છે તે એ અનંતની છે, વ્યક્તિની નહિ. વ્યક્તિએ તો પ્રાપ્ત જ્ઞાન તથા સામર્થ્ય તેમજ વસ્તુમાં કેવળ મમતા કરી લીધી છે, અથવા એમ કહો કે પ્રાપ્ત વસ્તુ, સામર્થ્ય તેમજ જ્ઞાનનું અભિમાન કરી લીધું છે. અનંતની દેણને અનંતને સમર્પિત કરવી સાધન છે અને તેમને જ નાતે પ્રાપ્તનો સદ્દુપયોગ કરવો પણ સાધન છે. એટલું જ નહિ, જેમની પાસેથી બધું જ મળ્યું છે તેમને પ્રાપ્ત કર્યા વિના સર્વાંશમાં દુઃખ તથા દોષનો અંત નથી થઈ શકતો. આથી તેમને પ્રાપ્ત કરવા એ જ સાધ્ય છે. પ્રાપ્તિની પૂર્વે સાધન અને સાધ્યનાં સંબંધમાં વિકલ્પ-રહિત વિશ્વાસ જ થઈ શકે છે, સાધ્યનાં સ્વરૂપનો બોધ નહિ. જે પ્રમાણે પ્રત્યેક બીજ પોતાનાં સ્વભાવનો અંત કર્યા વિના તેનાં સ્વરૂપને નથી જાણી શકતું, કે જેનાથી તે વિકસિત થાય છે, એ જ પ્રમાણે વ્યક્તિ પોતાનાં વ્યક્તિગત સ્વભાવનો અંત કર્યા વિના એ અનંતનાં વાસ્તવિક સ્વરૂપને નથી જાણી શકતો, કે જેમનાથી તે સર્વ પ્રકારનો વિકાસ પામે છે.

પ્રાકૃતિક નિયમ અનુસાર પ્રત્યેક ઉત્પત્તિમાં સતત પરિવર્તન તથા

વિનાશ છે. આથી પ્રાપ્ત વસ્તુ વગેરે સાથે મમતા કરવી, તેનું અભિમાન કરવું, તેમાં રમાણ કરવું તથા તેનાં આશ્રયને સ્થાયી બનાવવો, અવિવેક સિવાય બીજું હોઈ જ શું શકે છે ?

વસ્તુઓનાં સતત પરિવર્તન તથા તેનાં અદર્શનની અનુભૂતિનો અનાદર જ અવિવેકને પુષ્ટ કરે છે અને તેની પુષ્ટિથી જ કામનાઓની ઉત્પત્તિ થાય છે.

આ મૂળ દોષને સ્પષ્ટ જાણી લેવાથી કામના-નિવૃત્તિ તથા અવિવેકનો અંત કરવાની લાલસા જાગ્રત થાય છે. એ લાલસા જેમ-જેમ સબળ તથા સ્થાયી થતી જાય છે, તેમ-તેમ અનંતની અહૈતુકી કૃપા-શક્તિ સ્વતઃ એ લાલસાની પૂર્તિનું સામર્થ્ય તથા યોગ્યતા પ્રદાન કરે છે. આ દૃષ્ટિએ અવિવેકનો અંત કરવાની અભિલાષા જ અવિવેકનાં નાશમાં સમર્થ છે. મૂળ દોષ તથા દુઃખ રહેતાં સમસ્ત દોષો અને દુઃખોનો સદાને માટે અંત નથી થઈ શકતો અને તેનો અંત થયા વિના સાધન તથા સાધ્યમાં વિકલ્પ-રહિત વિશ્વાસ નથી થઈ શકતો.

અવિવેક તથા કામના-ઉત્પત્તિ જ મૂળ ભૂલ, અર્થાત્ દોષ છે. આ દોષની નિવૃત્તિ વિવેક તથા કામના-નિવૃત્તિથી જ સંભવ છે. તેનાં માટે પ્રાપ્ત વિવેકનો આદર કરવો પડશે. કામના-અપૂર્તિ જ મૂળ દુઃખ છે. તેની નિવૃત્તિ કામના-પૂર્તિ દ્વારા સંભવ નથી. હા, જે કામનાઓ કોઈ પ્રકારે મટાડી નથી શકાતી તેની પૂર્તિ પ્રાકૃતિક નિયમ અનુસાર સ્વતઃ થઈ જાય છે. પરંતુ એ કામનાઓની પૂર્તિનું જે સુખ છે; સાધકે તેનો ત્યાગ કરવો પડશે. કામના-પૂર્તિનાં સુખ-ભોગથી રહિત થવાથી નવીન કામનાઓ ઉત્પન્ન નહિ થાય. આ દૃષ્ટિએ જે કામનાઓ મટાડી નથી શકાતી તે પૂરી થઈ-થઈને સ્વતઃ મટી જશે. કામના-પૂર્તિનાં સુખનાં પ્રલોભનથી જ નવીન કામનાઓનો જન્મ થાય છે. જે કામનાઓની પૂર્તિ કોઈ પણ કારણથી સંભવ નથી, એ કામનાઓનો ત્યાગ કરવો જ અનિવાર્ય છે. કામનાઓનાં ત્યાગમાં સાધક સર્વદા સ્વાધીન છે. પરાધીનતા કામના-પૂર્તિમાં છે, નિવૃત્તિમાં નહિ. કામના-નિવૃત્તિનું મહત્ત્વ જાણવાથી પરાધીનતા સદાને માટે મટી જાય છે અને તેનાં મટતાં જ ચિત્ત શુદ્ધ થઈ જાય છે.

કામના-પૂર્તિનું પ્રલોભન વસ્તુ, વ્યક્તિ વગેરેનાં સુખની આશા ઉત્પન્ન

કરે છે અને કામના-અપૂર્તિનાં દુઃખથી ભયભીત થવાથી કામના-પૂર્તિનું પ્રલોભન ઉત્પન્ન થાય છે. પ્રાકૃતિક નિયમ અનુસાર કામના-અપૂર્તિનું દુઃખ કામના-પૂર્તિનાં સુખની દાસતાથી મુક્ત કરવા માટે આવે છે. પણ પ્રાણી અસાવધાનીને કારણે તે દુઃખથી ભયભીત થઈ જાય છે, જેનાં થતાં જ ચિત્તમાં નીરસતા તથા ખિન્નતા ઉત્પન્ન થાય છે. નીરસતા તથા ખિન્નતાની ભૂમિમાં જ કામનો જન્મ થાય છે જે સમસ્ત કામનાઓની ભૂમિ છે. આ દૃષ્ટિએ કામનો અંત થયા વિના કામનાઓની નિવૃત્તિ સંભવ નથી. નીરસતા રહેતાં કામનો નાશ નથી થઈ શકતો અને પ્રીતિ વિના નીરસતા મટી નથી શકતી. વસ્તુઓ દ્વારા સુખની આશાએ જ પ્રાણીને જડતામાં આબદ્ધ કરી દીધો છે. જડતામાં આબદ્ધ થવાથી જ પ્રીતિ આચ્છાદિત થઈ ગઈ છે. વસ્તુઓનાં સ્વરૂપનું યથાર્થ જ્ઞાન થવાથી જ જડતાનો નાશ થઈ શકે છે. વસ્તુઓનાં વાસ્તવિક સ્વરૂપને જાણવા માટે સાધકે સર્વપ્રથમ શરીરરૂપી વસ્તુનાં સ્વરૂપને જાણવું પડશે. **શરીરનું યથાર્થ જ્ઞાન થવાથી આખા વિશ્વનું જ્ઞાન થઈ જાય છે. કારણ કે શરીર વિશ્વરૂપી સાગરની જ એક લહેર છે.**

શરીરની સત્યતા તથા સુંદરતામાં જ સમસ્ત વિશ્વની સત્યતા તથા સુંદરતા નિહિત છે, અથવા એમ કહો કે શરીરની આસક્તિએ જ સમસ્ત વસ્તુઓમાં આસક્તિ ઉત્પન્ન કરી દીધી છે. શરીરનાં વાસ્તવિક સ્વરૂપને જાણી લેવાથી તેની સત્યતા તથા સુંદરતા સ્વતઃ મટી જાય છે. આથી જે જ્ઞાન પ્રાપ્ત છે તેનાંથી શરીરની વાસ્તવિકતાને જાણીને સાધક બહુ જ સુગમતાથી કામ-રહિત થઈ શકે છે. જે સાધકને પોતાનાં શરીરમાં સત્યતા તથા સુંદરતાનાં દર્શન નથી થતાં, તેને કોઈ પણ વસ્તુ તથા વ્યક્તિમાં સત્યતા તથા સુંદરતાનાં દર્શન નથી થતાં. વસ્તુઓની સત્યતા તથા સુંદરતાનો નાશ થતાં જ વસ્તુઓની મમતા આપોઆપ મટી જાય છે, જેનાં મટતાં જ ચિત્ત શુદ્ધ થવા લાગે છે અને સર્વાશમાં વસ્તુઓનો સંબંધ-વિચ્છેદ થવાથી ચિત્ત સ્વતઃ શુદ્ધ થઈ જાય છે.

જે જ્ઞાનથી વસ્તુઓની વાસ્તવિકતાનો બોધ થાય છે, એ જ જ્ઞાનમાં વસ્તુઓથી સંબંધ-વિચ્છેદ કરવાનું સામર્થ્ય વિદ્યમાન છે અને એ જ્ઞાન પ્રત્યેક

સાધકને પ્રાપ્ત છે. આથી જે જ્ઞાન પ્રાપ્ત છે, એનાં જ દ્વારા સાધકે પ્રત્યેક વસ્તુનાં સ્વરૂપને જાણી લેવું જોઈએ, જેથી વસ્તુઓની સત્યતા તથા સુંદરતાનો નાશ થઈ જાય અને વસ્તુઓથી અતીતનાં જીવનમાં વિકલ્પ-રહિત વિશ્વાસ થઈ જાય. વસ્તુઓથી અતીત જીવન જ વાસ્તવિક સાધ્ય છે અને જે જ્ઞાનથી વસ્તુઓનાં સ્વરૂપનો બોધ થાય છે, એ જ્ઞાન વાસ્તવિક સાધન છે.

વસ્તુઓ સાથે તદ્રૂપતા સ્વીકાર કરવી એ જ મૂળ દોષ છે, જેની નિવૃત્તિ એ જ જ્ઞાનથી થઈ શકે છે જે જ્ઞાનથી વસ્તુઓનાં વાસ્તવિક સ્વરૂપનું જ્ઞાન થઈ શકે છે. મૂળ દોષની નિવૃત્તિમાં જ સાધનની પૂર્ણતા છે, અને સાધનની પૂર્ણતામાં જ સિદ્ધિ નિહિત છે.

નિજ જ્ઞાન દ્વારા વસ્તુઓનાં સ્વરૂપને જાણવાનો પ્રયાસ ન કરવો એ જ સાધકની અસાવધાની છે, અને અનંતની દેણનો અનાદર છે. અનંતની દેણનો અનાદર તથા અસાવધાનીને અપનાવવા એ જ અસાધન છે. અસાધનનો ત્યાગ કર્યા વિના સાધનમાં શ્રદ્ધા તથા તત્પરતા ઉત્પન્ન નથી થતી, જેનાં ઉત્પન્ન થયા વિના સાધન-પરાયાણતા નથી થતી, અને સાધન-પરાયાણતા વિના સિદ્ધિ નથી થતી. આ દૃષ્ટિએ **અસાધનનો ત્યાગ જ મૂળ સાધન છે.** આ મૂળ સાધનમાં વિકલ્પ-રહિત વિશ્વાસ કરવો અનિવાર્ય છે. નિજ જ્ઞાનનો આદર કરવાથી બહુ સુગમતાથી અસાધનનો અંત થઈ શકે છે, જે મૂળ સાધન છે. નિજ જ્ઞાનનો આદર કરવાથી કોઈ પણ સાધક પોતાને દેહ નથી માની શકતો. પોતાનાંમાંથી દેહ-ભાવનો ત્યાગ થતાં જ કોઈ પણ કામનાની ઉત્પત્તિ સંભવ નથી. આ દૃષ્ટિએ મૂળ દોષની નિવૃત્તિનું સાધન એકમાત્ર નિજ જ્ઞાન દ્વારા પોતાનાંમાંથી દેહ-ભાવનો ત્યાગ કરવો છે. પોતાનાંમાંથી દેહ-ભાવનો ત્યાગ વર્તમાનમાં થઈ શકે છે. આથી મૂળ દોષની નિવૃત્તિ વર્તમાન જીવનની વસ્તુ છે. તેનાં માટે ભવિષ્યની આશા કરવી ભૂલ છે.

જે વર્તમાન જીવનની વસ્તુ છે તેને વર્તમાનમાં જ પૂરી કરવાની છે, અને જેને વર્તમાનમાં પૂરી કરવાની છે તેને કરવામાં સાધક સર્વદા સ્વાધીન છે. પરંતુ મૂળ સાધનમાં વિકલ્પ-રહિત વિશ્વાસ ન થવાને કારણે બિચારો સાધક સાધન-

નિષ્ઠ થવામાં પોતાને અસમર્થ માની બેસે છે, જે વાસ્તવિકતા નથી. નિજ વિવેક દ્વારા પોતાનાંમાંથી દેહ-ભાવનો ત્યાગ મૂળ સાધન છે. બધી વસ્તુઓથી અતીત જીવન જ સાધ્ય છે. આ બન્નેમાં વિકલ્પ-રહિત વિશ્વાસ થવાથી કામના ઉત્પત્તિ અને અપૂર્તિ (જે મૂળ દોષ તથા દુઃખ છે) ની નિવૃત્તિ થઈ શકે છે. મૂળ દોષ તથા દુઃખનાં જ્ઞાનથી સાધન અને સાધ્યમાં વિકલ્પ-રહિત વિશ્વાસ સ્વતઃ થાય છે અને સાધન તથા સાધ્યમાં વિકલ્પ-રહિત વિશ્વાસ થવાથી દોષ અને દુઃખની નિવૃત્તિ થાય છે. આથી મૂળ દોષ અને દુઃખનાં વાસ્તવિક જ્ઞાનથી તથા સાધન અને સાધ્યમાં વિકલ્પ-રહિત વિશ્વાસ થવાથી ચિત્ત શુદ્ધ થાય છે.

તા. ૦૫-૦૬-૧૯૫૬

ઈન્દ્રિય-જ્ઞાનનો સદુપયોગ તેમજ બુદ્ધિ-જ્ઞાનનો આદર

મારા નિજ સ્વરૂપ પરમપ્રિય !

આવેલા દુઃખને સુખ તથા સુખની આશાથી દબાવવાનાં પ્રયાસમાં, અને જાણેલાં દોષને બનાવી રાખવાથી ચિત્ત અશુદ્ધ થઈ જાય છે. જાણેલાં દોષને બનાવી રાખવામાં પ્રધાન કારણ સુખ-લોલુપતા જ છે, કેમકે દોષ-જનિત સુખથી અરુચિ થવાથી દોષ મટાડવાનું સામર્થ્ય સ્વતઃ આવી જાય છે, અથવા એમ કહો કે દોષો સ્વતઃ મટી જાય છે. **કામના-પૂર્તિ સિવાય સુખનું બીજું કોઈ સ્વરૂપ નથી.** કામના-પૂર્તિમાં પરાધીનતાનો દોષ સદૈવ રહે છે. આ દૃષ્ટિએ સમસ્ત દુઃખો દોષ-જનિત જ છે, કેમકે પરાધીનતા સમસ્ત દોષોનું કેન્દ્ર છે. આથી આવેલા દુઃખને સુખ તથા સુખની આશાથી દબાવવાનો તથા મટાડવાનો પ્રયાસ સર્વદા નિરર્થક તેમજ અહિતકર જ સિદ્ધ થાય છે, કેમકે સુખ નવીન દુઃખને જન્મ આપે છે, અને પ્રત્યેક સુખનાં આરંભમાં પણ કોઈ - ને - કોઈ દુઃખને અપનાવવું જ પડે છે.

પ્રાકૃતિક નિયમ અનુસાર દુઃખ, સુખની દાસતાથી મુક્ત કરવા માટે અથવા સુખની વાસ્તવિકતાનો અનુભવ કરાવવા માટે આવે છે. આ દૃષ્ટિએ દુઃખ જીવનનું આવશ્યક અંગ છે. તેનાથી ભયભીત થવું ભૂલ છે. દુઃખનો સદુપયોગ સુખ તથા સુખની દાસતાથી મુક્ત કરીને સુખ-દુઃખથી અતીત જીવન સાથે અભિન્ન કરવામાં સમર્થ છે. એટલું જ નહિ, સુખનાં સદુપયોગ માટે પણ દુઃખ જ અપેક્ષિત છે, કેમકે **પરદુઃખથી દુઃખી થયા વિના કોઈ પણ ઉદાર તથા કરુણ નથી થઈ શકતો અને કરુણા તથા ઉદારતામાં જ સુખનો સદ્વ્યય સંભવ છે,** અથવા એમ કહો કે સુખનું મહત્ત્વ ત્યારે જ પ્રતીત થાય છે, જ્યારે કોઈ દુઃખી સાથે સંબંધ સ્થાપિત કરવામાં આવે. જો દુઃખ તથા દુઃખીનાં દર્શન ન થાય, તો સુખની પ્રતીતિ જ સંભવ નથી.

દુઃખનો અત્યંત અભાવ થવાથી ક્યારેય સુખનાં દર્શન જ નથી થતાં, કેમકે દુઃખનાં અભાવમાં તો આનંદ છે, જીવન છે, નિત્ય-નૂતન, અગાધ, અનંત રસ છે. એટલું જ નહિ, સુખ પ્રાણીને જડતા તથા પરાધીનતામાં આબદ્ધ કરે છે અને આનંદ ચિન્મયતા તથા સ્વાધીનતા સાથે અભિન્ન કરે છે. સુખનો ભાસ કામના-પૂર્તિમાં, અને આનંદમાં પ્રવેશ કામના-નિવૃત્તિથી થાય છે. સુખ અનેક પ્રકારનાં ભેદો ઉત્પન્ન કરે છે અને આનંદ બધા પ્રકારનાં ભેદોનો અંત કરે છે. સુખ ભોગ અને ભોક્તાને જન્મ આપે છે અને આનંદ સ્વરૂપમાં પ્રતિષ્ઠિત કરે છે. સુખ સીમિત અને પરિવર્તનશીલ છે અને આનંદ અસીમ તથા અપરિવર્તનશીલ છે. આ દૃષ્ટિએ સુખ અને આનંદમાં મોટો ભેદ છે. પણ આ રહસ્યને જાણ્યા વિના બિચારો પ્રાણી સુખનો દાસ થઈ જાય છે અને આનંદથી નિરાશ થઈ જાય છે, જે ચિત્તની અશુદ્ધિમાં હેતુ છે.

આપોઆપ આવેલા દુઃખને સુખ દ્વારા દબાવવાની રુચિ શા માટે થાય છે, અને જાણેલા દોષને બનાવી રાખવાનો સ્વભાવ શા માટે બની ગયો છે ? સુખ-ભોગની આસક્તિને કારણે જ પ્રાણી આવેલા દુઃખને સુખથી દબાવવાનો પ્રયાસ કરે છે, અને સુખને સુરક્ષિત બનાવી રાખવા માટે જ જાણેલા દોષને અપનાવે છે. સુખ-ભોગની આસક્તિનું મૂળ કારણ પોતાનાંમાં ઇન્દ્રિય-જ્ઞાનનાં પ્રભાવનું અંકિત થવું છે. જેમાં ઇન્દ્રિય-જ્ઞાનનો પ્રભાવ અંકિત છે, તે શું છે, એનું સ્પષ્ટીકરણ સંભવ નથી. પરંતુ તેનો ભાસ પોતાનાંમાં જ પ્રતીત થાય છે. પોતાનો સ્પષ્ટ અર્થ પણ જ્ઞાત નથી, ત્યારે જ ઇન્દ્રિયોનું જ્ઞાન અંકિત થાય છે. પરંતુ જ્યારે બુદ્ધિ-જ્ઞાનનો પ્રભાવ અંકિત થવા લાગે છે, ત્યારે ઇન્દ્રિય-જ્ઞાનનો પ્રભાવ સ્વતઃ મટી જાય છે, કેમકે જ્ઞાનમાં જ્ઞાન અંકિત નથી થઈ શકતું, પરંતુ અલ્પ-જ્ઞાન વિશેષ-જ્ઞાનમાં વિલીન થઈ જાય છે, અથવા એમ કહો કે અલ્પ-જ્ઞાન વિશેષ-જ્ઞાન સાથે અભિન્ન થઈ જાય છે, અથવા એમ કહો કે અલ્પ-જ્ઞાન મટી જાય છે. જે પ્રમાણે અલ્પ-પ્રકાશ વિશેષ-પ્રકાશમાં વિલીન થઈ જાય છે, અથવા એમ કહો કે જેમ વિશેષ-પ્રકાશ અલ્પ-પ્રકાશને ખાઈ લે છે, એ જ પ્રમાણે વિશેષ-જ્ઞાન અલ્પ-જ્ઞાનનું નાશક છે.

ઇન્દ્રિય-જ્ઞાનનો પ્રભાવ જેમાં અંકિત થાય છે તે પોતાને ભોગી અથવા કામી માની લે છે. પણ જ્યારે બુદ્ધિનું જ્ઞાન ઇન્દ્રિયોનાં જ્ઞાનમાં સંદેહ ઉત્પન્ન કરે છે, ત્યારે એ જ કામી પોતાને જિજ્ઞાસુ માની લે છે. પોતાને કામી સ્વીકાર કરતાં જ કામનાઓ ઉત્પન્ન થાય છે, જેની પૂર્તિ-અપૂર્તિમાં સુખ-દુઃખનો ભાસ થાય છે. પરંતુ જેમ-જેમ ઇન્દ્રિય-જ્ઞાનમાં સંદેહ થતો જાય છે, તેમ-તેમ જિજ્ઞાસા જાગ્રત થતી જાય છે. જિજ્ઞાસાની જાગૃતિ કામનાઓનો નાશ કરવા લાગે છે. જે કાળમાં ઇન્દ્રિય-જ્ઞાનનો પ્રભાવ મટી જાય છે, એ જ કાળમાં જિજ્ઞાસાની પૂર્ણ જાગૃતિ થઈ જાય છે અને જિજ્ઞાસાની પૂર્ણ જાગૃતિમાં કામનાઓની નિવૃત્તિ થઈ જાય છે.

કામનાઓની નિવૃત્તિ થતાં જ જેણે પોતાને કામી સ્વીકાર કર્યો હતો, તેનું કોઈ સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ પ્રતીત નથી થતું, પરંતુ જિજ્ઞાસા તેની સાથે અભિન્ન થઈ જાય છે, જેની એ જિજ્ઞાસા હતી. જિજ્ઞાસા જેની સાથે અભિન્ન થાય છે, તે કોઈ વસ્તુ નથી, પરંતુ સમસ્ત વસ્તુઓથી અતીત, અનુપમ, વિલક્ષણ તત્ત્વ છે. તેની પ્રાપ્તિ સંભવ છે, પણ તેનું વર્ણન સંભવ નથી. કારણ કે ઇન્દ્રિય-જ્ઞાનનો પ્રભાવ મટતાં જ બુદ્ધિનું જ્ઞાન એ જ પ્રમાણે મટી જાય છે જે પ્રમાણે ઔષધી રોગને ખાઈને સ્વતઃ મટી જાય છે અને પછી ઇન્દ્રિય તથા બુદ્ધિનાં જ્ઞાનનો ભેદ શેષ નથી રહેતો, અથવા એમ કહો કે બુદ્ધિ તથા તેનાં જ્ઞાનનું મહત્ત્વ પણ નથી રહેતું, કેમકે મહત્ત્વ તેનું જ રહે છે જેમની આવશ્યકતા હોય. બુદ્ધિનાં જ્ઞાનની આવશ્યકતા એ જ સમય સુધી રહે છે, જે સમય સુધી ઇન્દ્રિયોનાં જ્ઞાનનો પ્રભાવ અંકિત છે, અથવા એમ કહો કે જે પ્રમાણે બુદ્ધિનું જ્ઞાન ઇન્દ્રિયોનાં જ્ઞાનનાં પ્રભાવને ખાઈ લે છે, એ જ પ્રમાણે અનંત-નિત્ય-જ્ઞાન બુદ્ધિનાં જ્ઞાનનાં પ્રભાવને ખાઈ લે છે. જે પ્રમાણે સૂર્યનો પ્રકાશ થતાં જ સમસ્ત તારામંડળનો પ્રકાશ તેમાં જ વિલીન થઈ જાય છે, એ જ પ્રમાણે ઇન્દ્રિય તથા બુદ્ધિનાં જ્ઞાનનો પ્રભાવ અનંત જ્ઞાનમાં વિલીન થઈ જાય છે.

પરંતુ જ્યાં સુધી ઇન્દ્રિય-જ્ઞાનનો પ્રભાવ સર્વાંશમાં નાશ નથી થતો, ત્યાં સુધી બુદ્ધિનાં જ્ઞાનનું મહત્ત્વ તથા તેનું અસ્તિત્વ ભાસિત થાય છે. જે પ્રમાણે

કાષ્ઠથી ઉત્પન્ન થયેલો અગ્નિ કાષ્ઠને ભસ્મ કરીને સ્વયં શાંત થઈ જાય છે, એ જ પ્રમાણે પોતાનાંમાં ઉત્પન્ન થયેલું બુદ્ધિ-જ્ઞાન ઇન્દ્રિય-જ્ઞાનનાં પ્રભાવને ખાઈને સ્વયં સમ થઈ જાય છે, જેનાં થતાં જ એ જ જ્ઞાન સ્વયં પોતાનાંમાં જેમ - નું - તેમ સ્થિત થઈ સ્વયં પોતાને પ્રકાશિત કરે છે.

ઇન્દ્રિય-જ્ઞાન તથા બુદ્ધિ-જ્ઞાનનું દ્વંદ્વ જ્યાં સુધી રહે છે, ત્યાં સુધી ચિત્ત શુદ્ધ નથી થતું. ઇન્દ્રિય-જ્ઞાનનાં પ્રભાવથી બુદ્ધિ-જ્ઞાનમાં શિથિલતા ભલે આવી જાય, પણ બુદ્ધિ-જ્ઞાનનો નાશ નથી થતો અને બુદ્ધિ-જ્ઞાનનાં પ્રભાવથી ઇન્દ્રિય-જ્ઞાનનો પ્રભાવ નષ્ટ થઈ જાય છે. આ દૃષ્ટિએ ઇન્દ્રિય અને બુદ્ધિનાં જ્ઞાનનું દ્વંદ્વ બુદ્ધિ-જ્ઞાનનાં પ્રભાવથી જ મટી શકે છે, ઇન્દ્રિય-જ્ઞાનથી નહિ.

ઇન્દ્રિય-જ્ઞાનનાં આધારે કરેલી પ્રવૃત્તિ દુરાચાર-યુક્ત અને બુદ્ધિ-જ્ઞાનનાં આધારે કરેલી પ્રવૃત્તિ સદાચાર-યુક્ત હોય છે. જો કે પોતાનાં પ્રત્યે કોઈને દુરાચાર-યુક્ત પ્રવૃત્તિ અભીષ્ટ નથી, પરંતુ ઇન્દ્રિય-જ્ઞાનનાં પ્રભાવથી આસક્ત પ્રાણી બીજાઓ પ્રત્યે દુરાચાર-યુક્ત પ્રવૃત્તિ કરે છે, જેથી ચિત્ત અશુદ્ધ થઈ જાય છે. જે પોતાને અભીષ્ટ છે, એ જ બીજાઓ પ્રત્યે કરવાથી બુદ્ધિ-જ્ઞાનનો પ્રભાવ ઇન્દ્રિય-જ્ઞાનનાં પ્રભાવને ખાઈ લે છે અને પછી ઇન્દ્રિય-જ્ઞાન તથા બુદ્ધિ-જ્ઞાનનું દ્વંદ્વ મટી જાય છે, જેનાં મટતાં જ ચિત્ત શુદ્ધ થઈ જાય છે.

ઇન્દ્રિય-જ્ઞાનનાં પ્રભાવમાં આસક્ત પ્રાણી સુખનો દાસ થઈ જાય છે અને દુઃખથી ભયભીત થવા લાગે છે. સુખની દાસતા અને દુઃખનો ભય ચિત્તને શુદ્ધ નથી થવા દેતા. જો કે બુદ્ધિનું જ્ઞાન ઇન્દ્રિય-જ્ઞાનની અપેક્ષાએ ક્યાંય સબળ તથા સ્થાયી છે, પરંતુ સુખ-લોલુપતાને કારણે પ્રાણી બુદ્ધિ-જ્ઞાનનો અનાદર કરે છે. તેનું પરિણામ એ થાય છે કે તે અલ્પ સુખ માટે ઘોર દુઃખ ભોગવે છે, કેમકે તુલનાત્મક દૃષ્ટિએ જોવામાં આવે તો સુખની અવધિ દુઃખની અપેક્ષાએ ક્યાંય અલ્પ છે; અર્થાત્ દુઃખ સુખની અપેક્ષાએ સબળ પણ છે અને ચિરાયુ પણ. સુખ-દુઃખનાં આ રહસ્યને જાણી લેવાથી સુખનું મહત્ત્વ ઘટી જાય છે, જેનાં ઘટતાં જ ઇન્દ્રિય-જન્ય જ્ઞાનનો પ્રભાવ સ્વતઃ મટી જાય છે, અથવા એમ કહો કે બુદ્ધિ-જ્ઞાનનો પ્રભાવ દૃઢ થઈ જાય છે; જેનાં થતાં જ જીવન સંયમ, સદાચાર

અને સેવાયુક્ત થઈ જાય છે.

બુદ્ધિ-જ્ઞાનનાં પ્રભાવમાં કર્તવ્યનું જ્ઞાન નિહિત છે. જેમ-જેમ કર્તવ્ય-પરાયાણતા દૃઢ તથા સ્વાભાવિક થતી જાય છે, તેમ-તેમ અકર્તવ્યનો અંત સ્વતઃ થતો જાય છે. અકર્તવ્યનો અંત થવાથી સ્વાર્થ-ભાવ, દુરાચાર અને અસંયમનો અંત થઈ જાય છે; અથવા એમ કહો કે સર્વાશિમાં સંયમ, સદાચાર અને સેવા સ્વતઃ થવા લાગે છે. સંયમ, સદાચાર અને સેવાની પૂર્ણતામાં સીમિત અહં-ભાવ સ્વતઃ ગળી જાય છે, જેનાં ગળતાં જ ભેદનો નાશ થઈ જાય છે અને પછી કોઈ પ્રકારનો ભય તથા અભાવ શેષ નથી રહેતો, અથવા એમ કહો કે અનંત-નિત્ય-ચિન્મય જીવન સાથે અભિન્નતા થઈ જાય છે.

સંયમ, સદાચાર અને સેવાની અપૂર્ણતામાં જ અહં-ભાવ પ્રતીત થાય છે, જેનાંથી ભેદની ઉત્પત્તિ થાય છે, કેમકે ગુણોનાં અભિમાન વિના ભેદની ઉત્પત્તિ સંભવ નથી. ગુણનું અભિમાન ગુણની અપૂર્ણતામાં જ જીવિત રહે છે, જે વાસ્તવમાં ચિત્તની અશુદ્ધિ છે. જે ગુણ દેહાભિમાનને પુષ્ટ કરે છે તે ગુણોનાં વેષમાં વાસ્તવમાં દોષ છે, કેમકે દેહાભિમાન રહેતાં સર્વાશિમાં નિર્દોષતા સંભવ નથી. એટલું જ નહિ, જે દોષ, દોષનાં સ્વરૂપમાં પ્રતીત થાય છે, તેની નિવૃત્તિ સુગમતાપૂર્વક થઈ શકે છે, પરંતુ જે દોષ ગુણનો વેશ ધારણ કરીને આવે છે તેનો અંત કરવો બહુ જ દુષ્કર હોય છે. આ દૃષ્ટિએ ગુણોનું અભિમાન મહાન દોષ છે. સમસ્ત ગુણો સ્વરૂપથી એ અનંતનો સ્વભાવ છે, જેનાંથી સૌને બધું જ પ્રાપ્ત થાય છે અને જે સૌનાં સર્વસ્વ છે. સંયમ, સદાચાર અને સેવાની પૂર્ણતામાં સંયમી, સદાચારી અને સેવકપણાનો ભાવ પ્રતીત નથી થતો, કેમકે જેને પોતાનાંમાં સંયમ, સદાચાર તથા સેવા પ્રતીત થાય છે, તે વાસ્તવમાં સંયમી, સદાચારી તથા સેવક છે નહિ.

સર્વાશિમાં અસંયમનો અંત સંયમનાં અભિમાનને ખાઈ લે છે અને પછી સદાચાર તથા સેવા તો રહે છે, પણ સદાચારી તથા સેવક નથી રહેતો. સેવકથી રહિત જે સેવા અને સદાચારીથી રહિત જે સદાચાર છે, એ જ વાસ્તવમાં સંયમ, સદાચાર તથા સેવા છે. સંયમની પરાકાષ્ઠામાં નિર્વાસના, સદાચારની

પરાકાષ્ટામાં એકતા અને સેવાની પરાકાષ્ટામાં અહિંસા સ્વતઃ આવી જાય છે.

અહિંસા, કરુણા અને પ્રેમની એકતા નિર્વેરતાની અને નિર્વાસના સ્વાધીનતાની જનની છે. સ્વાધીનતા, નિર્વેરતા, કરુણા અને પ્રેમમાં જ સંયમ, સદાચાર તથા સેવાની પૂર્ણતા છે. કરુણા તથા પ્રેમમાં અગાધ-અનંત રસ નિહિત છે. નિર્વેરતા તથા સ્વાધીનતામાં બધા પ્રકારનાં ભય, ભિન્નતા તેમજ અસમર્થતાનો અત્યંત અભાવ છે.

ઇન્દ્રિય-જ્ઞાનનો પ્રભાવ કામ ઉત્પન્ન કરે છે, જેથી ચિત્ત અશુદ્ધ થઈ જાય છે, અને બુદ્ધિ-જ્ઞાનનો પ્રભાવ જિજ્ઞાસા જાગ્રત કરી કામનાઓનો અંત કરવામાં સમર્થ છે. કામનાઓનો અંત થતાં જ જિજ્ઞાસાની પૂર્તિ તથા પ્રેમની પ્રાપ્તિ સ્વતઃ થઈ જાય છે, જેથી ચિત્ત શુદ્ધ થઈ જાય છે. આ દૃષ્ટિએ બુદ્ધિ-જ્ઞાનનો આદર ચિત્ત-શુદ્ધિનો સુગમ ઉપાય છે. બુદ્ધિ-જ્ઞાનનો અનાદર જ જાણેલો દોષ છે, જેનો અંત કર્યા વિના સુખની આશા મટી નથી શકતી, અને તેનાં વિના દુઃખોની અત્યંત નિવૃત્તિ સંભવ નથી. દુઃખોની અત્યંત નિવૃત્તિથી જ સ્વાધીનતા, નિર્ભયતા તેમજ અગાધ-અનંત રસની પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે, જે વાસ્તવિક જીવન છે. આ દૃષ્ટિએ ચિત્ત-શુદ્ધિ માટે સાધકે ઇન્દ્રિય-જ્ઞાનનાં પ્રભાવનો અંત કરવો અનિવાર્ય છે. ઇન્દ્રિય-જ્ઞાનનાં પ્રભાવનો અંત કરવા માટે બુદ્ધિ-જ્ઞાનનો આદર કરતાં રહીને સર્વદા તત્પર રહેવું જોઈએ, જે વર્તમાન જીવનની વસ્તુ છે. એનાં માટે ભવિષ્યની આશા કરવી, તેનાંથી નિરાશ થવું એ પ્રમાદ સિવાય બીજું કંઈ નથી.

તા. ૦૬-૦૬-૧૯૫૬

આસક્તિની નિવૃત્તિ તેમજ પ્રેમની પ્રાપ્તિ

મારા નિજ સ્વરૂપ પરમપ્રિય !

જે નિત્ય પ્રાપ્ત નથી તેમાં આસક્તિ થવાથી અને જે નિત્ય પ્રાપ્ત છે તેમાં પ્રેમ ન થવાથી ચિત્ત અશુદ્ધ થઈ જાય છે. પ્રાકૃતિક નિયમ અનુસાર આસક્તિ તેમાં જ થાય છે, જે નિત્ય પ્રાપ્ત નથી, અર્થાત્ જે સદૈવ નથી રહેતું. પરંતુ એ આસક્તિની વિલક્ષણતા છે કે જે વસ્તુ નિત્ય પ્રાપ્ત નથી તેને પ્રાપ્ત જેવી ભાસિત કરાવે છે અને નિત્ય-પ્રાપ્તનાં પ્રેમને આચ્છાદિત કરી દે છે. તેનું પરિણામ એ થાય છે કે જેનાંથી દેશ-કાળની દૂરતા નથી, તે અપ્રાપ્ત પ્રતીત થાય છે અને જેનાંથી જાતીય તથા સ્વરૂપની ભિન્નતા છે, તે પ્રાપ્ત જેવું પ્રતીત થાય છે. એ પ્રતીતિ-માત્રને જ બિચારો પ્રાણી પ્રાપ્તિ માની લે છે. જો કે પ્રતીતિમાં સતત પરિવર્તન છે, પરંતુ પરિવર્તન પર દૃષ્ટિ જ નથી રહેતી. એટલું જ નહિ, પ્રત્યેક સંયોગ સતત વિયોગમાં બદલાઈ રહ્યો છે, પરંતુ સંયોગની દાસતા સબળ તથા સ્થાયી થતી જઈ રહી છે. જેનો વિયોગ અનિવાર્ય છે, તેનાં સંયોગની રુચિ બનાવી રાખવી ચિત્તને અશુદ્ધ જ કરવું છે.

આસક્તિ તેમાં જ થાય છે, જેની વાસ્તવિક સત્તા ન હોવા છતાં પણ પ્રતીતિ થાય, અર્થાત્ જે વસ્તુ છે નહિ, પણ પ્રતીત થાય છે, તેમાં જ પ્રાણી આસક્ત થઈ જાય છે. જે છે નહિ, તેની પ્રતીતિનું કારણ શું છે ? આ પ્રશ્નની ઉત્પત્તિ જેમાં છે તે સ્વયં પોતાને શું માને છે ? અથવા એમ કહો કે પ્રશ્નનું ઉદ્ગમસ્થાન શું છે ? કોઈ પણ પ્રશ્નકર્તામાં એ જ સમય સુધી પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થઈ શકે છે, જે સમય સુધી તે પોતાનાં સંબંધમાં નિસ્સંદેહ નથી થઈ જાતો. જેને પોતાનાં સંબંધમાં જ સંદેહ છે, તેને કોઈનાં ઉપર પણ સંદેહ થઈ શકે છે, અથવા જે પોતાને કોઈ માન્યતામાં આબદ્ધ કરી શકે છે, તે કોઈનાંમાં પણ કોઈ પણ માન્યતાની સ્થાપના કરી શકે છે, અર્થાત્ જેને પોતાનાં સંબંધમાં સંદેહ થાય છે,

તેને જ બીજાઓનાં સંબંધમાં સંદેહ થાય છે. જે પોતાને કંઈક માની લે છે, એ જ બીજાને પણ કંઈક માની લે છે. આ દૃષ્ટિએ જ્યાં સુધી પ્રશ્નકર્તા પોતાનાં સંબંધમાં નિસ્સંદેહ નહિ થઈ જાય, ત્યાં સુધી કોઈ પણ વાસ્તવિકતાને નથી જાણી શકતો. જે પ્રતીત થઈ રહ્યું છે, જો તે છે, તો તેની પ્રાપ્તિ કેમ નથી થતી ? અર્થાત્ તેની સાથે એકતા કેમ નથી થતી ?

એ નિયમ છે કે પ્રાપ્તિ-કાળમાં પ્રયત્ન નથી રહેતો, પરંતુ જે પ્રતીત થઈ રહ્યું છે તેની તરફ સતત પ્રવૃત્તિ થાય છે. પરિણામમાં અભાવ સિવાય કંઈ પ્રાપ્ત નથી થતું. જો પ્રતીતિનું કોઈ સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ હોત, તો તેની પ્રાપ્તિ અવશ્ય થાત. પ્રવૃત્તિ-જનિત સુખ-દુઃખને જ જો પ્રાપ્તિ માની લેવામાં આવે, તો પછી અપ્રાપ્તિ કોને માનીશું ? પ્રવૃત્તિમાં સુખનો ભાસ પણ ત્યારે થાય છે, જ્યારે પ્રવૃત્તિની રુચિ હોય અને પરિણામમાં સુખની આશા હોય, અર્થાત્ **રુચિ અને આશાનાં આધાર પર પ્રવૃત્તિ સુખદ ભાસે છે, અને રુચિ અને આશાનો જન્મ પ્રતીતિને સત્ય માની લેવાથી થાય છે.** જેની સત્યતા પ્રાપ્તિની પૂર્વે સ્વીકાર કરી લીધી, તેની રુચિ તથા તેનાંથી સુખની આશા ઉત્પન્ન થઈ જાય છે, જે પ્રતીતિ સાથે સંબંધ જોડી દે છે. તેનું પરિણામ એ થાય છે કે પ્રતીતિમાં મમતા થઈ જાય છે, મમતામાં પ્રિયતા ઉત્પન્ન થાય છે અને પ્રિયતા આસક્તિને જન્મ આપે છે, જેથી ચિત્ત અશુદ્ધ થઈ જાય છે.

ઇન્દ્રિયોથી વિષયોની, મનથી ઇન્દ્રિયોની, બુદ્ધિથી મનની અને નિજ-જ્ઞાનથી બુદ્ધિની પ્રતીતિ થાય છે. જે જ્ઞાનથી બુદ્ધિની પ્રતીતિ થાય છે, શું એ જ્ઞાનને બુદ્ધિની આવશ્યકતા છે ? કદાપિ નહિ, કેમકે જે નિત્ય-જ્ઞાન છે તેને બુદ્ધિનાં પરિવર્તનશીલ જ્ઞાનની શું આવશ્યકતા હશે ?

જે બુદ્ધિનો જ્ઞાતા છે, શું તેને પોતાની પૂર્તિ માટે શરીર, ઇન્દ્રિય, મન, બુદ્ધિ વગેરે કોઈ પણ વસ્તુની અપેક્ષા છે ? જો નથી, તો તેણે બુદ્ધિ, મન વગેરે સાથે સંબંધ શા માટે સ્થાપિત કર્યો ? અને જો છે, તો શા માટે છે ? શું પ્રશ્નકર્તા સ્વયં પોતાને બુદ્ધિનો જ્ઞાતા સ્વીકાર કરે છે ? અથવા પોતાને શરીર, ઇન્દ્રિય, મન, બુદ્ધિ વગેરે માને છે ? અથવા જ્ઞાતા અને શરીરથી વિલક્ષણ કોઈ જુદો

પોતાને માને છે ? પ્રશ્નકર્તાને પોતાનાં સંબંધમાં પણ કોઈ - ને - કોઈ નિર્ણય આપવો પડશે. શરીરને ‘હું’ માની નથી શકતો અને પોતાને જ્ઞાતા માનીને શરીર સાથે સંબંધ જોડી નથી શકતો. શરીર, ઇન્દ્રિય, મન, બુદ્ધિ વગેરે સાથે સંબંધ જોડ્યા વિના પ્રતીતિની ચર્ચા કરી નથી શકતો. જો પ્રતીતિની ચર્ચા કરે છે, તો સ્વયં પ્રતીતિ સાથે તદ્રૂપ થઈ જાય છે. જે નથી, તેની સાથે તદ્રૂપ થઈને તેને જાણી નથી શકતો, અને જે છે, તેનાંથી ભિન્ન થઈને તેને જાણી નથી શકતો, અર્થાત્ ‘છે’ થી અભિન્ન થઈને ‘છે’ ને પ્રાપ્ત કરે છે, અને જે નથી, તેનાથી અસંગ થઈને તેની વાસ્તવિકતાને જાણી શકે છે.

આથી **પ્રતીતિની વાસ્તવિકતાને જાણવા માટે પ્રતીતિથી અસંગ થવું અનિવાર્ય છે.** પ્રતીતિથી અસંગ થતાં જ પ્રતીતિનો અભાવ સ્વતઃ થઈ જાય છે અને પછી એ પ્રશ્ન જ શેષ નથી રહેતો કે ન થવાથી પ્રતીતિ શા માટે થાય છે. બુદ્ધિ અને જ્ઞાતાની મધ્યમાં જે પોતે પોતાની સ્વીકૃતિ છે, જે સ્વીકૃતિને અનેક માન્યતાઓમાં આબદ્ધ કરી લીધી છે, તે ન પ્રતીતિ છે અને ન જ્ઞાતા, અથવા એમ કહો કે સ્વીકૃતિમાં સત્યતા એ જ સમય સુધી રહે છે, જે સમય સુધી તેને સ્વીકાર કરી છે. આ દૃષ્ટિએ પોત-પોતાનાં સંબંધમાં જેણે - જેણે જે - જે સ્વીકૃતિ વિકલ્પ-રહિત રૂપે સ્વીકાર કરી લીધી છે, તે સ્વીકૃતિ સ્વયં પોતાનું એક અસ્તિત્વ માની લે છે અને સ્વીકૃતિ અનુસાર જ કોઈ - ને - કોઈ કામના ઉત્પન્ન થઈ જાય છે. કામનાની પૂર્તિ માટે જ શરીર, ઇન્દ્રિય, મન, બુદ્ધિ વગેરે સાથે સંબંધ દૃઢ થઈ જાય છે અને કામના-નિવૃત્તિ માટે જ પ્રતીતિથી અતીત કોઈ નિત્યની પ્રાપ્ત સત્તા સિદ્ધ થાય છે. આ દૃષ્ટિએ એ સ્પષ્ટ વિદિત થાય છે કે કામના-પૂર્તિનો રોગ જ્યાં સુધી છે, ત્યાં સુધી પ્રતીતિ તરફ ગતિ છે. પરિણામમાં ભલેને અભાવ હોય, પણ કામના-પૂર્તિનું પ્રલોભન પ્રતીતિ તરફ ગતિશીલ કરતું રહે છે.

કામના-પૂર્તિનું પ્રલોભન સર્વનાં જ્ઞાતામાં હોઈ નથી શકતું, કેમકે જે સર્વનો જ્ઞાતા છે, તેમાં કામ છે જ નહિ, અને જે સાધનોથી કામનાની પૂર્તિ થાય છે, એ સાધનોમાં પણ કામના-પૂર્તિનું પ્રલોભન નથી હોઈ શકતું. કામના-પૂર્તિનું

પ્રલોભન જેમાં છે, તે ન જ્ઞાતા છે અને ન શરીર, ઈન્દ્રિય, મન, બુદ્ધિ વગેરે કોઈ વસ્તુ. વસ્તુ સાથે સંબંધ જોડીને ભલેને વસ્તુ જેવો પ્રતીત થાય અને કામના-અપૂર્તિનાં દુઃખથી દુઃખી થઈ ભલેને તેનાંમાં કામના-નિવૃત્તિની જિજ્ઞાસા જાગ્રત થાય.

જે કામના-પૂર્તિ-અપૂર્તિથી સુખી-દુઃખી થાય છે અને જેનાંમાં કામના-નિવૃત્તિની જિજ્ઞાસા થાય છે, તેમાં જ સમસ્ત પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થાય છે. કામના-નિવૃત્તિ તથા જિજ્ઞાસાની પૂર્તિ થવાથી સમસ્ત આસક્તિઓ સ્વતઃ ગળી જાય છે, જેનાં ગળતાં જ, જે નિત્ય પ્રાપ્ત છે તેની સાથે પ્રેમ સ્વતઃ થઈ જાય છે, જેથી ચિત્તની અશુદ્ધિ મટી જાય છે.

જે પોતાને કામી માને છે, એ જ પોતાને જિજ્ઞાસુ તથા પ્રેમી પણ માને છે. પરંતુ જ્યાં સુધી કામના-પૂર્તિનું પ્રલોભન છે, ત્યાં સુધી જ તે કામી છે, અને જ્યાં સુધી કામી છે, ત્યાં સુધી જ આસક્તિઓમાં આબદ્ધ છે. બિચારો આસક્ત પ્રાણી જે વસ્તુમાં આસક્ત થઈ જાય છે, તેનો દોષ નથી જાણી શકતો. જેનાં દોષનું જ્ઞાન નથી થતું, તેનાંથી નિવૃત્તિ નથી થતી. કારણ, આસક્તિ રહેતાં દોષ-યુક્ત વસ્તુઓ સાથે સંબંધ બનેલો જ રહે છે, જેથી ચિત્ત અશુદ્ધ થઈ જાય છે.

પોતાનાંમાં દેહ-ભાવની સ્વીકૃતિ દૃઢ થવાથી જ કામની ઉત્પત્તિ થાય છે અને કામની ઉત્પત્તિ થવાથી કામનાઓ ઉત્પન્ન થાય છે. કામના-પૂર્તિમાં પરાધીનતા, જડતા વગેરે અનેક દોષો ઉત્પન્ન થઈ જાય છે અને કામના-ઉત્પત્તિનો પ્રવાહ ચાલવા લાગે છે, જેથી કામના-અપૂર્તિ-કાળમાં દુઃખ અને પૂર્તિ-કાળમાં પરાધીનતાની વેદના ઉત્પન્ન થાય છે. જ્યારે ઉત્પન્ન થયેલી વેદના સહન નથી થતી, ત્યારે સાધકમાં કામના-નિવૃત્તિની લાલસા ઉદ્ધિત થાય છે, જે કામના-પૂર્તિનાં સુખની દાસતાથી મુક્ત કરી કામના-નિવૃત્તિનાં સામ્રાજ્યમાં પ્રવેશ કરાવી દે છે, જેનાં થતાં જ, જે પોતાને કામી, અર્થાત્ ભોગી માનતો હતો, એ જ પોતાને યોગી માની લે છે, કેમકે કામના નિવૃત્ત થવાથી દેહથી સંબંધ વિરહોદ્ધ થઈ જાય છે, જેનાં થતાં જ કર્તૃત્વ તથા ભોક્તૃત્વ મટી જાય છે અને પછી તે પોતાને ભોગી નથી માનતો.

જેમ-જેમ સાધક કામના-પૂર્તિનાં પ્રલોભનથી મુક્ત થતો જાય છે, તેમ-તેમ કામના-નિવૃત્તિનું સામર્થ્ય સ્વતઃ આવતું જાય છે, કેમકે કામના-પૂર્તિનાં સુખની દાસતા જ નવીન કામનાને ઉત્પન્ન કરે છે. કામના-પૂર્તિનાં સુખની દાસતાનો અત્યંત અભાવ થતાં જ નવીન કામનાઓની ઉત્પત્તિ નથી થતી અને કામના-પૂર્તિનાં સુખની આસક્તિ પણ નથી રહેતી, જેનાં મટતાં જ કામના-નિવૃત્તિની શાંતિ સ્વતઃ પ્રાપ્ત થાય છે. જો સાધક કામના-નિવૃત્તિની શાંતિમાં રમાણ ન કરે, તો બહુ જ સુગમતાપૂર્વક શાંતિથી અતીત જે ચિન્મય, સ્વાધીન સામ્રાજ્ય છે, તેની સાથે અભિન્નતા થઈ જાય છે, જેનાં થતાં જ યોગની પૂર્ણતા થઈ જાય છે. યોગની પૂર્ણતાથી જ જ્ઞાન તથા પ્રેમનાં સામ્રાજ્યમાં પ્રવેશ થઈ જાય છે, અથવા એમ કહો કે કામનાઓની નિવૃત્તિમાં જ જિજ્ઞાસાની પૂર્તિ તથા પ્રેમની પ્રાપ્તિ નિહિત છે. આ દૃષ્ટિએ કામના-નિવૃત્તિ યોગ સાથે અને યોગ જ્ઞાન તથા પ્રેમ સાથે અભિન્ન કરી દે છે. પરંતુ જે અપ્રાપ્ત છે, તેમાં પ્રાપ્ત-બુદ્ધિ અને જે પ્રાપ્ત છે, તેમાં અપ્રાપ્ત બુદ્ધિ થવાથી ભોગનો અંત અને યોગ, જ્ઞાન તથા પ્રેમ સાથે એકતા થઈ નથી શકતી.

દેહ-ભાવની સ્વીકૃતિ છે, તેની સાથે એકતા નથી, પરંતુ સ્વીકૃતિમાં જ અહં-બુદ્ધિ થવાથી ભિન્નતા હોવા છતાં પણ એકતા પ્રતીત થવા લાગે છે. તેનું જ પરિણામ એ થાય છે કે જે દેહાતીત, અનંત, નિત્ય, ચિન્મય જીવન સાથે એકતા છે, અર્થાત્ જે પ્રાપ્ત છે, તેની અપ્રાપ્તિ પ્રતીત થાય છે. જેની સાથે એકતા નથી, તેમાં આસક્તિ થઈ ગઈ, અને જેની પ્રાપ્તિ છે, તેની સાથે પ્રેમ ન થયો. જો કે પ્રાકૃતિક નિયમ અનુસાર જેનાંથી ભિન્નતા છે, તેનાંથી અનાસક્તિ થવી જોઈએ અને જે નિત્ય પ્રાપ્ત છે, તેની સાથે પ્રેમ થવો જોઈએ; પરંતુ અપ્રાપ્તને પ્રાપ્ત માની લેવાથી અને નિત્ય-પ્રાપ્તને અપ્રાપ્ત માની લેવાથી, જે થવું જોઈએ તે ન થયું, જેથી ચિત્ત અશુદ્ધ થઈ ગયું. જે થવું જોઈએ, તેનાં ન થવાનું એકમાત્ર કારણ સ્વીકૃતિમાં અહંબુદ્ધિ સિવાય બીજું કાંઈ નથી. સ્વીકૃતિ કેવળ અસ્વીકૃતિથી જ મટી શકે છે, તે કોઈ બીજી રીતે નથી મટાડી શકાતી. આથી ‘દેહ હું નથી’ — આટલા માત્રથી જ દેહથી સંબંધ-વિરહોદ્ધ થઈ શકે છે, જેનાં થતાં જ કામનો અંત થઈ જશે અને

નિત્ય-પ્રાપ્તિનો પ્રેમ સ્વતઃ જાગ્રત થશે.

દેહની પ્રાપ્તિની સ્વીકૃતિમાત્રમાં જ, જે દેહથી અતીત છે, તેની અપ્રાપ્તિ પ્રતીત થાય છે, અથવા એમ કહો કે વિશ્વની પ્રાપ્તિની સ્વીકૃતિમાત્રથી જ, જે વિશ્વનો આધાર છે તેમજ જેનાંથી સમસ્ત વિશ્વ પ્રકાશિત છે, તેની અપ્રાપ્તિ થાય છે. જેનાં કોઈ અંશ-માત્રમાં સમસ્ત વિશ્વ પ્રતીત થઈ રહ્યું છે, એ અનંતની અપ્રાપ્તિનો ભાસ કેવળ વિશ્વની પ્રાપ્તિની સ્વીકૃતિમાં જ છે.

શરીરમાં મમતાની પ્રાપ્તિ પણ પોતાને શરીર માનવાથી જ થાય છે. બુદ્ધિ દ્વારા જાણીએ છીએ, મન દ્વારા વિશ્વાસ કરીએ છીએ અને વાણી દ્વારા વર્ણન કરીએ છીએ કે ‘શરીર મારું છે.’ બુદ્ધિ, મન, વાણી પણ તો શરીર જ છે. શરીરથી ભિન્ન વાણી, બુદ્ધિ વગેરેનું કોઈ અસ્તિત્વ નથી, કેમકે સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ તથા કારણ શરીર પણ તો શરીર જ છે. ત્રણેય શરીરોથી અસંગ થઈને કોઈએ પણ શરીરની મમતાને નથી જાણી. એટલું જ નહિ, શરીર અને વિશ્વમાં વિભાજન કોઈ પણ પ્રકારે સંભવ નથી. આ દૃષ્ટિએ શરીર અને વિશ્વમાં સ્વરૂપની એકતા છે, અર્થાત્ જે ધાતુથી વિશ્વ નિર્મિત છે, એ જ ધાતુથી શરીર પણ નિર્મિત છે. જે વિશ્વનો પ્રકાશક તથા આધાર છે એ જ શરીરનો પણ પ્રકાશક છે. વિશ્વ કોઈ બીજાની સંપત્તિ હોય અને શરીર કોઈ બીજાની, એ યુક્તિ-યુક્ત સિદ્ધ નથી. શરીર અને વિશ્વ કોઈ એકની જ વસ્તુ છે. આ દૃષ્ટિએ **કોઈ પણ વસ્તુને પોતાની માનવી, અથવા પોતાને કોઈ વસ્તુ માનવા, સર્વથા વિવેકહીનતા છે.** સમસ્ત વસ્તુઓની મમતાથી રહિત થઈ જવાથી અને બધી વસ્તુઓથી અસંગ થઈ જવાથી, અહં અને મમનો સદાને માટે અંત થઈ જાય છે, જેનાં થતાં જ બધા પ્રકારનાં ભેદ સ્વતઃ મટી જાય છે, જેનાં મટતાં જ ચિત્ત સ્વતઃ શુદ્ધ થઈ જાય છે.

પોતાને દેહ વગેરે કોઈ - ને - કોઈ સ્વીકૃતિમાં આબદ્ધ કરી લેવાથી જ સમસ્ત પ્રવૃત્તિઓનો આરંભ થાય છે. પ્રવૃત્તિ સાધન પણ છે અને અસાધન પણ. પોતાને વ્યક્તિ માની લઈને સમાજની સેવા કરવી સાધનરૂપ પ્રવૃત્તિ છે, અને સમાજ પાસેથી સ્વાર્થ-સિદ્ધિ કરવી અસાધનરૂપ પ્રવૃત્તિ છે. પોતાને પ્રેમી માનીને પ્રેમાસ્પદને રસ પ્રદાન કરવો સાધન અને પ્રેમાસ્પદ પાસે કાંઈ પણ માંગવું

અસાધન છે. સમસ્ત આસક્તિઓ સ્વાર્થભાવથી ઉત્પન્ન થાય છે. સેવાભાવ સ્વાર્થભાવનો અંત કરીને અનાસક્તિ પ્રદાન કરે છે, અથવા એમ કહો કે સાધન-રૂપ પ્રવૃત્તિ અનાસક્તિ પ્રદાન કરે છે, અને અસાધનરૂપ પ્રવૃત્તિ આસક્તિ ઉત્પન્ન કરે છે. અનાસક્તિ આસક્તિને ખાઈને સ્વતઃ મટી જાય છે, જેનાં મટતાં જ પ્રેમનો ઉદય થાય છે. સમસ્ત સ્વીકૃતિઓને અસ્વીકાર કરવાથી નિર્વાસના આપોઆપ આવી જાય છે, જેનાં આવતાં જ, જે છે નહિ, તેની નિવૃત્તિ થઈ જાય છે, અને જે છે, તેની પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે, અથવા એમ કહો કે જે છે નહિ, તેની આસક્તિ મટી જાય છે, અને જે છે, તેમની સાથે પ્રેમ થઈ જાય છે. આસક્તિ, અનાસક્તિ અને પ્રેમ, આ ત્રણેયમાં ભેદ છે. આસક્તિ વસ્તુઓની દાસતામાં આબદ્ધ કરે છે, જેથી ચિત્ત અશુદ્ધ થઈ જાય છે. અનાસક્તિ વસ્તુઓની દાસતાથી મુક્ત કરી સ્વાધીનતા તથા ઉદાસીનતા પ્રદાન કરે છે. આ દૃષ્ટિએ અનાસક્તિ આસક્તિની અપેક્ષાએ ખૂબ જ મહત્વની વસ્તુ છે. પરંતુ પ્રેમ આસક્તિ-અનાસક્તિ બન્નેથી વિલક્ષણ છે. પ્રેમ પૂર્તિ, નિવૃત્તિ, પરાધીનતા તથા સ્વાધીનતાથી પર અલૌકિક-ચિન્મય તત્ત્વ છે. પ્રેમનાં સામ્રાજ્યમાં પ્રેમનું જ આદાન-પ્રદાન છે, જે રસરૂપ છે. પ્રવૃત્તિ નિવૃત્તિમાં, ભોગ યોગમાં, સ્વાર્થ સેવામાં પરિવર્તિત થઈ જવાથી આસક્તિઓ મટી જાય છે અને જેનાં મટતાં જ જે નિત્ય-પ્રાપ્તિ છે, તેની સાથે પ્રેમ સ્વતઃ થઈ જાય છે. પ્રેમ શ્રમ-રહિત, સ્વાભાવિક સ્વતઃ સિદ્ધ તત્ત્વ છે.

નિવૃત્તિ સ્વાધીનતા, યોગ, સામર્થ્ય અને સેવા કરુણા તથા ઉદારતા પ્રદાન કરે છે. આસક્તિનો અભાવ તથા પ્રેમનો ઉદય થઈ જવાથી નિવૃત્તિ, યોગ તથા સેવા — ત્રણેયમાં એકતા થઈ જાય છે, અથવા એમ કહો કે સ્વાધીનતા, સામર્થ્ય, કરુણા અને ઉદારતા બધા દિવ્ય ગુણો પ્રેમમાં વિલીન થઈ જાય છે, કેમકે પ્રેમની પ્રાપ્તિમાં જ જીવનની પૂર્ણતા તથા લક્ષ્યની પ્રાપ્તિ નિહિત છે. સ્વીકૃતિઓમાં અહં-બુદ્ધિનો અંત થતાં જ બધા દોષો સ્વતઃ મટી જાય છે અને પછી સાધનરૂપ સ્વીકૃતિને અનુરૂપ કર્તવ્યનિષ્ઠ થઈને પ્રાણી આસક્તિ-રહિત થઈ જાય છે. આસક્તિ-રહિત થતાં જ પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિ અભિનયનાં રૂપમાં,

કર્તવ્યનાં અભિમાન તથા ફળની આશાથી રહિત, પ્રેમાસ્પદની પ્રસન્નતાર્થ સ્વતઃ થવા લાગે છે, અથવા એમ કહો કે પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિ પ્રીતિ થઈને પ્રીતમને રસ પ્રદાન કરે છે. ચિત્તની અશુદ્ધિથી જ પ્રાણી પ્રેમથી વિમુખ થયો છે. આથી ‘અહં’ અને ‘મમ’ નો અંત કરી, ચિત્ત શુદ્ધ કરી, પ્રેમને પ્રાપ્ત કરી લેવો જોઈએ.

તા. ૦૭-૦૬-૧૯૫૬

સુખ-ભોગની આશાનો ત્યાગ

મારા નિજ સ્વરૂપ પરમપ્રિય !

પ્રાણી જેની સત્તા સ્વીકાર કરી લે છે, તેની પાસેથી સુખની આશા કરવાથી તેનું ચિત્ત અશુદ્ધ થઈ જાય છે. ચિત્તની અશુદ્ધિ કોઈ વસ્તુ, વ્યક્તિ વગેરેથી નથી થતી, પરંતુ અશુદ્ધિ ત્યારે થાય છે જ્યારે પ્રાણી વસ્તુ, વ્યક્તિ વગેરે પાસેથી સુખની આશા અથવા વસ્તુઓનો ભોગ કરવા લાગે છે. આ દૃષ્ટિએ સુખની આશા તથા સુખનાં ભોગમાં જ ચિત્તની અશુદ્ધિ નિહિત છે.

જે વસ્તુઓ પાસે સુખની આશા કરીએ છીએ; શું તેની સાથે પ્રાણીનો નિત્ય-સંબંધ છે ? અથવા જે વ્યક્તિઓ પાસે સુખની આશા કરીએ છીએ; શું તેઓ સ્વયં દુઃખી નથી ? અથવા જે પરિસ્થિતિને સુખદ માનીએ છીએ, શું તેમાં કોઈ પ્રકારનો અભાવ નથી ? અથવા જે અવસ્થામાં સુખનો ભાસ થાય છે, શું તેમાં પરિવર્તન નથી ? કોઈ પણ વસ્તુ સાથે નિત્ય-સંબંધ સંભવ નથી. કોઈ પણ વ્યક્તિ દુઃખથી રહિત નથી. પ્રત્યેક પરિસ્થિતિ અભાવ-યુક્ત છે અને પ્રત્યેક અવસ્થામાં પરિવર્તન છે. તો પછી તેની પાસેથી સુખની આશા કરવી એ પ્રમાદ સિવાય બીજું શું હોઈ શકે છે ?

પ્રમાદ તેને નથી કહેતાં, જેને પ્રાણી જાણતો નથી. જાણેલાને ભૂલી જવું, અથવા તેનો આદર ન કરવો જ પ્રમાદ છે, જે સ્વયં પ્રાણીએ બનાવ્યો છે. આ બનાવેલા દોષથી જ ચિત્ત અશુદ્ધ થઈ ગયું છે. તેનું પરિણામ એ થયું છે કે જે વસ્તુઓ ઉત્પત્તિ-વિનાશ-યુક્ત છે, પર-પ્રકાશ્ય છે, તેમાં સત્યતા અને સુંદરતા પ્રતીત થવા લાગે છે, અને બિચારો પ્રાણી તેની દાસતામાં આબદ્ધ થઈ ગયો છે. વસ્તુઓની દાસતાએ પ્રાણીમાં લોભ જેવા ભયંકર દોષની ઉત્પત્તિ કરી દીધી છે. **પ્રાકૃતિક નિયમ અનુસાર લોભ જ દરિદ્રતાનું મૂળ છે.** એટલું જ નહિ, લોભથી જ પ્રાણી જડતામાં આબદ્ધ થઈ, ચિન્મય જીવનથી વિમુખ થઈ જાય છે.

વ્યક્તિઓ પાસે સુખની આશા કરવાનું પરિણામ એ થયું છે કે બિચારો પ્રાણી સંયોગની દાસતા અને વિયોગનાં ભયમાં આબદ્ધ થઈ ગયો છે. જો કે પ્રત્યેક સંયોગ નિરંતર વિયોગમાં બદલાઈ રહ્યો છે, પરંતુ સુખની આશા સંયોગ-કાળમાં વિયોગનાં દર્શન નથી કરવા દેતી, જેથી બિચારો પ્રાણી મોહમાં આબદ્ધ થઈને અમરત્વથી વિમુખ થઈ ગયો છે. એટલું જ નહિ, જે વ્યક્તિઓ પાસે પ્રાણી સુખની આશા કરે છે, તે વ્યક્તિ પણ સ્વયં તેની પાસે સુખની આશા કરવા લાગે છે, અથવા એમ કહો કે બે દુઃખી પરસ્પરમાં એક-બીજાનાં મોહમાં આબદ્ધ થઈ જાય છે.

પ્રત્યેક પરિસ્થિતિ સ્વભાવથી જ અપૂર્ણ છે. જે અપૂર્ણ છે તેને સુખદ સ્વીકાર કરવી એ અપૂર્ણતામાં આબદ્ધ થઈ જવું છે, જેથી બિચારો પ્રાણી પરિસ્થિતિઓથી અતીત જે વાસ્તવિક પૂર્ણ જીવન છે, તેનાંથી વિમુખ થઈ જાય છે.

પ્રત્યેક અવસ્થા સ્વભાવથી જ સીમિત તથા પરિવર્તનશીલ છે. તેની પાસેથી સુખની આશા કરતાં જ પ્રાણી પરિચ્છિન્નતામાં આબદ્ધ થઈ જાય છે, અથવા એમ કહો કે અનંતથી વિમુખ થઈ જાય છે. આ દૃષ્ટિએ વસ્તુ, વ્યક્તિ, અવસ્થા, પરિસ્થિતિ — કોઈની પાસેથી પણ સુખની આશા કરવી, અથવા તેમાં જીવન-બુદ્ધિ સ્વીકાર કરવી, અથવા તેનાં આધારે પોતાનું મહત્ત્વ આંકવું એ પોતાને વાસ્તવિકતાથી દૂર કરવા છે અને અનેક પ્રકારનાં અભાવોમાં આબદ્ધ થઈ જવું છે, જેથી ચિત્ત અશુદ્ધ થઈ જાય છે.

સુખ-ભોગ તથા સુખની આશામાં આબદ્ધ પ્રાણીનું ચિત્ત ન તો સ્વસ્થ જ થઈ શકે છે અને ન શાંત તેમજ શુદ્ધ પણ. ચિત્તનાં સ્વસ્થ થયા વિના ક્યારેય પ્રાણી પ્રાપ્ત પરિસ્થિતિનો સદુપયોગ નથી કરી શકતો. ચિત્તની શાંતિ વિના આવશ્યક સામર્થ્યનો વિકાસ નથી થઈ શકતો અને ચિત્તની શુદ્ધિ વિના પવિત્ર ભાવનો પ્રાદુર્ભાવ નથી થતો. પ્રાપ્ત પરિસ્થિતિનો સદુપયોગ કર્યા વિના ન તો ઉત્કૃષ્ટ પરિસ્થિતિ જ પ્રાપ્ત થાય છે અને ન પરિસ્થિતિઓથી અતીત જીવનમાં પ્રવેશ જ થઈ શકે છે. આવશ્યક સામર્થ્ય વિના ન તો સ્વાધીનતા જ પ્રાપ્ત થાય છે

અને ન પ્રાણી સીમિત સામર્થ્યનાં મિથ્યા અભિમાનથી જ મુક્ત થઈ શકે છે. પવિત્ર ભાવ વિના ન તો કર્મમાં શુદ્ધિ જ આવે છે અને ન હૃદયમાં સરસતા તેમજ પ્રીતિનો જ સંચાર થાય છે.

શરીર, ઇન્દ્રિય, મન, બુદ્ધિ વગેરે વસ્તુઓની સત્તા સ્વીકાર કરવાથી તેની સાથે મમતા થઈ જાય છે, અથવા એમ કહો કે તેમાં જ અહં-બુદ્ધિ બની જાય છે, જેથી કામની ઉત્પત્તિ થાય છે અને કામની ભૂમિમાં જ અનેક કામનાઓનો જન્મ થાય છે, જેની પૂર્તિ માટે વસ્તુ, વ્યક્તિ, પરિસ્થિતિ, અવસ્થા વગેરે સાથે સંબંધ થઈ જાય છે. સંબંધ થતાં જ સમસ્ત દોષો સ્વતઃ ઉત્પન્ન થવા લાગે છે, જે ચિત્તને અશુદ્ધ કરી દે છે. એ નિયમ છે કે જે વસ્તુઓ, વ્યક્તિઓ વગેરે સાથે કેવળ માનેલી એકતા છે, જાતીય તથા સ્વરૂપની નહિ, તેની સાથે નિત્ય-સંબંધ થઈ નથી શકતો. જેની સાથે નિત્ય-સંબંધ થઈ નથી શકતો, તેની સ્વતંત્ર સત્તા સિદ્ધ નથી થતી. જેની સ્વતંત્ર સત્તા નથી, તેની સાથે સંબંધ સ્વીકાર કરવો એ કેવળ ચિત્તને અશુદ્ધ જ કરવું છે. આથી વસ્તુઓનાં સદુપયોગ તથા વ્યક્તિની સેવા દ્વારા તેનાથી સંબંધ-વિચ્છેદ કરવો અનિવાર્ય છે, કેમકે તેનાં વિના લોભ-મોહ વગેરે દોષોની નિવૃત્તિ સંભવ નથી.

લોભ-મોહ વગેરે દોષોનો અંત થયા વિના ન તો વસ્તુઓનો સદુપયોગ જ થઈ શકે છે અને ન વ્યક્તિઓની સેવા જ થઈ શકે છે. વસ્તુઓનાં સદુપયોગ વિના પ્રાણી તેની દાસતાથી ન તો મુક્ત થઈ શકે છે અને ન જડતાથી જ ઉપર ઉઠી શકે છે. વ્યક્તિઓની સેવા વિના પરસ્પરમાં સ્નેહની એકતા સંભવ નથી, સ્નેહની એકતા વિના પારસ્પરિક સંઘર્ષ નથી મટી શકતા. સંઘર્ષોનો અંત થયા વિના નિર્વેરતા, નિર્ભયતા, સમતા, મુદિતા વગેરે દિવ્ય ગુણોની અભિવ્યક્તિ નથી થઈ શકતી અને દિવ્ય ગુણોની અભિવ્યક્તિ થયા વિના ચિત્ત શુદ્ધ, શાંત તથા સ્વસ્થ નથી થઈ શકતું.

શરીરનું અસ્તિત્વ સૃષ્ટિથી ભિન્ન નથી. જે પ્રમાણે સમુદ્રની કોઈ પણ લહેર સમુદ્રથી ભિન્ન નથી હોતી, એ જ પ્રમાણે પ્રત્યેક વસ્તુ સૃષ્ટિથી અભિન્ન છે, અથવા એમ કહો કે શરીર અને સંસારમાં ભેદ અને ભિન્નતા કેવળ પ્રતીતિ-માત્ર

છે, વાસ્તવિક નહિ. આ દૃષ્ટિએ કોઈ પણ વસ્તુની સ્વીકૃતિ સમસ્ત સૃષ્ટિની સ્વીકૃતિ છે અને સૃષ્ટિની સ્વીકૃતિમાં જ વસ્તુની સ્વીકૃતિ છે. વસ્તુ અને સૃષ્ટિનું વિભાજન નથી થઈ શકતું. આથી વસ્તુનાં જ્ઞાનમાં જ સૃષ્ટિનું જ્ઞાન નિહિત છે. ભિન્ન-ભિન્ન વસ્તુઓનાં ગુણોમાં ભલે જ ભેદ હોય, પણ આખી સૃષ્ટિ કોઈ એક જ ધાતુથી નિર્મિત છે.

પ્રાકૃતિક નિયમ અનુસાર પ્રત્યેક ઉત્પત્તિનાં મૂળમાં કોઈ અનુત્પન્ન તત્ત્વનું હોવું અનિવાર્ય છે, કેમકે ઉત્પત્તિ કોઈનાથી થશે, વિના આધારે ઉત્પત્તિ થઈ જ નથી શકતી. આ દૃષ્ટિએ ઉત્પત્તિ-વિનાશનાં જ્ઞાનમાં અનુત્પન્ન તત્ત્વની સ્વીકૃતિ સ્વતઃ સિદ્ધ છે. જો કે જેનાંથી જેની ઉત્પત્તિ થાય છે તેમાં સત્તા તેની જ હોય છે જેનાંથી તેની ઉત્પત્તિ થઈ છે. પરંતુ પ્રતીતિ તેની થાય છે જે ઉત્પન્ન થયું છે અને જે અનુત્પન્ન તત્ત્વ છે તેની પ્રતીતિ નથી થતી. ઉત્પન્ન થયેલી વસ્તુ પોતાને આપોઆપ પ્રકાશિત નથી કરતી, પરંતુ તેનાંથી જ પ્રકાશિત થાય છે જેનાંથી તે ઉત્પન્ન થઈ છે. આ દૃષ્ટિએ સમસ્ત સૃષ્ટિનો જે પ્રકાશક છે તેનાંથી જ સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ થઈ છે, અથવા એમ કહો કે સૃષ્ટિમાં સત્તા તેની જ છે જેનાંથી તે પ્રકાશિત છે, કેમકે પર-પ્રકાશ્ય વસ્તુનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ હોઈ જ નથી શકતું. જેનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ નથી તેની સ્વતંત્ર સત્તા સ્વીકાર કરવી, તેની પાસેથી સુખની આશા કરવી અને તેમાં જીવન-બુદ્ધિ સ્વીકાર કરવી તથા તેની સાથે મમતા કરવી એ ચિત્તને અશુદ્ધ કરવા સિવાય બીજું કાંઈ નથી.

જેની સ્વતંત્ર સત્તા નથી, તેની સેવા કરી શકાય છે, તેની સાથે મમતા કરવી અથવા તેની પાસે સુખની આશા કરવી ભૂલ છે. સેવા-ભાવ જેમ-જેમ સબળ તથા સ્થાયી થતો જાય છે, તેમ-તેમ સ્વાર્થ-ભાવ સ્વતઃ મટતો જાય છે. સ્વાર્થ-ભાવનો અંત થતાં જ સુખ-ભોગ તથા સુખની આશા સદાને માટે મટી જાય છે અને પછી ચિત્ત શુદ્ધ થઈ જાય છે. સેવા ‘ભાવ’ છે, ‘કર્મ’ નહિ. આ દૃષ્ટિએ નાની-મોટી સેવા સમાન અર્થ રાખે છે. સેવાનું સ્વરૂપ છે — પ્રાપ્ત સુખ કોઈ દુઃખીને ભેટ કરી દેવું, અને તેનાં બદલામાં ‘સેવક’ કહેવડાવવા સુધીની પણ આશા ન કરવી. સેવક કહેવડાવવાની લાલસા પણ સ્વાર્થ જ છે. સ્વાર્થ-ભાવ

રહેતાં મોટામાં મોટી સેવા પણ સેવા નથી. સ્વાર્થ-ભાવ ગળી ગયા પછી જ સેવા સંભવ છે. સેવા સુખ-ભોગની આસક્તિને ખાઈને સેવકનાં હૃદયને કરુણા તથા ઉદારતાથી ભરપૂર કરી દે છે. ઉદારતા સંગ્રહને અને કરુણા શુષ્કતા તેમજ કટુતાને ખાઈને સેવકને અપરિગ્રહી તથા દ્રવીભૂત બનાવી દે છે, જેનાં થતાં જ સેવા પૂજા તથા પ્રેમમાં પરિવર્તિત થઈ જાય છે.

સેવા એ જ અંશમાં થઈ શકે છે, જે અંશમાં સેવક સુખી છે, કેમકે સેવા સુખીનું સાધન છે, અથવા એમ કહો કે જેનું હૃદય પરાયા દુઃખથી ભરેલું રહે, એ જ સેવા કરી શકે છે, કેમકે સેવા સુખ આપીને દુઃખ લેવાનો પાઠ ભણાવે છે. પરાયુ દુઃખ પોતાનું થઈ જવાથી પ્રાણી દુઃખી નથી રહેતો, કેમકે પર-દુઃખથી દુઃખી થવામાં જે રસની નિષ્પત્તિ થાય છે, તેની સમાનતા કોઈ પણ સુખ-ભોગ સાથે નથી. સુખ-ભોગથી તો ચિત્ત અશુદ્ધ જ થાય છે, પણ એ રસથી ચિત્ત શુદ્ધ થઈ જાય છે.

સેવાની પૂર્ણતામાં પૂજાનો ઉદય આપોઆપ થાય છે. કારણ કે સુખાસક્તિનો અત્યંત અભાવ થવાથી રાગ-દ્વેષ મટી જાય છે, જેનાં મટતાં જ ત્યાગ તથા પ્રેમ સ્વતઃ આવી જાય છે. ત્યાગ આવતાં જ નિરભિમાનતા તેમજ સમર્પણ-ભાવ સ્વતઃ જાગ્રત થાય છે. નિરભિમાનતા તથા સમર્પણ-ભાવ જ વાસ્તવિક પૂજા છે. પૂજાની પૂર્ણતામાં પ્રેમનો ઉદય છે.

પ્રેમનાં સામ્રાજ્યમાં પ્રેમ તથા પ્રેમાસ્પદથી ભિન્નની સત્તા જ શેષ નથી રહેતી. એટલું જ નહિ, પ્રેમી અને પ્રેમાસ્પદનો ભેદ પણ સ્વતઃ ગળી જાય છે, કેમકે પ્રેમમાં પ્રેમનું જ આદાન-પ્રદાન છે. આ કારણે પ્રેમી પ્રેમાસ્પદ અને પ્રેમાસ્પદ પ્રેમી થઈ જાય છે, અથવા એમ કહો કે કોણ પ્રેમી છે અને કોણ પ્રેમાસ્પદ, એનો ભાસ જ નથી રહેતો. પ્રેમ ક્ષતિ, પૂર્તિ તથા નિવૃત્તિથી રહિત છે. નિવૃત્તિ કામની થાય છે, પ્રેમની નહિ; પૂર્તિ જિજ્ઞાસાની થાય છે, પ્રેમની નહિ; અને ક્ષતિ સુખ-ભોગની થાય છે, પ્રેમની નહિ. પ્રેમની તો ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ જ થાય છે. પ્રેમ સ્વભાવથી જ રસરૂપ છે તથા અગાધ અને અનંત છે, આ કારણે અનિર્વચનીય તત્ત્વ છે.

સુખ-ભોગ તથા સુખની આશાનો અંત કરવા માટે પ્રાપ્ત સામર્થ્ય, યોગ્યતા તથા વસ્તુઓ દ્વારા વિશ્વની સેવા અનિવાર્ય છે, કેમકે તેનો અંત થવા વિના ચિત્ત શુદ્ધ નથી થઈ શકતું. ચિત્તની શુદ્ધિમાં જ તેનું સ્વસ્થ તથા શાંત થવું પણ નિહિત છે. જો કોઈ સાધક પોતાને સેવા કરવામાં અસમર્થ માને છે, તો તેણે ત્યાગને અપનાવી લેવો જોઈએ. ત્યાગને અપનાવી લેવાથી સેવા, પૂજા તથા પ્રેમનું સામર્થ્ય સ્વતઃ આવી જાય છે. શરીર વગેરે કોઈ પણ વસ્તુને પોતાની ન માનવી અને કોઈની પાસેથી પણ કોઈ પ્રકારે પણ સુખની આશા ન કરવી, અર્થાત્ ચાહ-રહિત થવું, અથવા એમ કહો કે ‘અહં’ અને ‘મમ’ નો અંત કરવો એ જ ત્યાગનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ છે.

એ નિયમ છે કે બધા પ્રકારની ચાહનાનો અંત થતાં જ જેની સ્વતંત્ર સત્તા નથી, અર્થાત્ જે કેવળ પ્રતીતિ-માત્ર છે, તેની નિવૃત્તિ થઈ જાય છે અને જેની સ્વતંત્ર સત્તા છે, એ અનંતની પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે. ચાહ-રહિત થવામાં નિર્બળથી નિર્બળ વ્યક્તિ પણ સર્વદા સ્વાધીન છે, પરંતુ તેનાં માટે પ્રાણીએ જીવનમાં જ મૃત્યુનો અનુભવ કરવો પડશે. સંસારથી સાચી નિરાશા, જીવનમાં જ મૃત્યુનો અનુભવ છે.

ચાહની ઉત્પત્તિ, જેની સ્વતંત્ર સત્તા નથી, તેની સાથે સંબંધ જોડી દે છે અને જે સર્વત્ર, સર્વદા જેમ - નું - તેમ છે, તેનાંથી દૂરતા ઉત્પન્ન કરી દે છે. આ દૃષ્ટિએ ચાહ-રહિત થવું પરમ અનિવાર્ય છે. ચાહ-રહિત થવા માટે, જે પ્રતીતિ-માત્ર છે, તેની સત્તાને સ્વીકાર ન કરવી, પરંતુ તેમાં તેમનાં જ દર્શન કરવા, જેમનાં પ્રકાશથી તે પ્રકાશિત છે, આવશ્યક છે; અથવા એમ કહો કે અસત્નો ત્યાગ અને સત્ને અપનાવી લેવું એ જ ચાહ-રહિત થવાનો સુગમ ઉપાય છે. એ નિયમ છે કે અસત્નાં ત્યાગમાં જ સત્ની પ્રાપ્તિ નિહિત છે. અસત્ને અસત્ જાણી લેવાથી તેનાં ત્યાગનું સામર્થ્ય સ્વતઃ આવી જાય છે.

અસત્નાં ત્યાગ તથા સેવા, પૂજા અને પ્રેમથી ચિત્ત શુદ્ધ, શાંત તથા સ્વસ્થ થઈ જાય છે.

તા. ૦૮-૦૬-૧૯૫૬

માન્યતાઓનો નાશ તેમજ પ્રીતિનો ઉદય

મારા નિજ સ્વરૂપ પરમપ્રિય !

જ્યારે પ્રાણી પોતાને જાણ્યા વિના કોઈ માન્યતાને સ્વીકાર કરી મિથ્યા અભિમાનમાં આબદ્ધ થઈ જાય છે, ત્યારે તેનું ચિત્ત અશુદ્ધ થઈ જાય છે. કારણ કે મિથ્યાઅભિમાનથી ભેદની ઉત્પત્તિ થાય છે, જેનાં થતાં જ કામ ઉત્પન્ન થાય છે. કામની ભૂમિમાં જ કામનાઓ જન્મ પામે છે, જેની પૂર્તિ-અપૂર્તિનાં સુખમાં આબદ્ધ થવાથી પ્રાણીનું ચિત્ત અશુદ્ધ થઈ જાય છે.

ચિત્ત અશુદ્ધ થતાં જ બિચારો પ્રાણી દીનતા તથા અભિમાનની અગ્નિમાં બળવા લાગે છે. એટલું જ નહિ, અનેક પ્રકારનાં અભાવોમાં ગ્રસિત થવાથી તેનાંમાં વર્તમાન વસ્તુસ્થિતિમાં સંદેહની વ્યથા ઉદિત થાય છે.

જો એ વ્યથા વર્તમાન જીવનની વસ્તુ બની જાય, તો વાસ્તવિક જીવનની જિજ્ઞાસા જાગ્રત કરી દે છે. પરંતુ જો કોઈ કારણે એ વ્યથામાં શિથિલતા આવી જાય, તો પ્રાણી ઈન્દ્રિય-જન્ય જ્ઞાનનાં આધારે કોઈ - ને - કોઈ કાલ્પનિક ચિત્રની સ્થાપના કરી તેને પોતાનાં જીવનનો ઉદ્દેશ્ય બનાવીને કોઈ અપ્રાપ્ત પરિસ્થિતિની પ્રાપ્તિ માટે કાર્યક્રમ બનાવી લે છે. જો એ કાર્યક્રમ સફળ થઈ ગયો, તો કેટલોક સમય જીવનનાં મૂળ પ્રશ્નને ભૂલી જાય છે, અને પરિસ્થિતિ-જન્ય, પરિવર્તનશીલ સુખમાં સંતોષ કરી બેસે છે. પણ આ સ્થિતિ તેનાં મૂળ પ્રશ્નને હલ નથી કરી શકતી, અથવા એમ કહો કે મૂળ પ્રશ્ન કેટલાક સમય માટે દબાઈ ગયા જેવો થઈ જાય છે, મટતો નથી. અને જો પોતાની કાલ્પનિક પરિસ્થિતિને પ્રાપ્ત કરવામાં અસફળ થઈ ગયો, તો ભયભીત થઈને મિથ્યા અહંકારને જાગ્રત કરી પરિસ્થિતિ સાથે સંઘર્ષ કરવા લાગે છે; અથવા એમ કહો કે કાલ્પનિક આશાઓમાં વિચરવા લાગે છે. તેનું પરિણામ એ થાય છે કે જે જીવનનો મૂળ પ્રશ્ન હતો, જેનો હલ થવો વર્તમાન જીવનની વસ્તુ છે, તેને કાલાન્તરની વસ્તુ માનીને

તેનાં તરફથી ઉદાસીન થઈ જાય છે. અને જે ન તો વર્તમાનમાં જ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે અને ન કાલાન્તરમાં જ નિશ્ચિત-રૂપે જેની પ્રાપ્તિ સંભવ છે, એટલું જ નહિ, જો પ્રાપ્ત પણ થઈ જાય, તો પણ તેની સાથે નિત્ય-સંબંધ નથી રહી શકતો — આ જાણતા હોવા છતાં પણ તેનાં માટે પ્રયાસ કરતો રહે છે, જેથી ચિત્ત ઉત્તરોત્તર અશુદ્ધ જ થતું જાય છે.

પ્રાકૃતિક નિયમ અનુસાર બધા કાર્યક્રમો તેની પ્રાપ્તિ માટે બનાવવામાં આવે છે, જે ઉત્પત્તિ-વિનાશયુક્ત છે, અર્થાત્ કોઈ અપ્રાપ્ત પરિસ્થિતિ માટે જ કાર્યક્રમ બને છે. જો કે પ્રત્યેક પરિસ્થિતિ અભાવ-રૂપ છે, પરિવર્તનશીલ છે, કેમકે જે ઉત્પત્તિની પૂર્વે નથી તે પ્રાપ્ત થવા છતાં પણ નહિ રહે. આ કારણે બધી પરિસ્થિતિઓમાં જીવનનો મૂળ પ્રશ્ન જેમ - નો - તેમ રહે છે. પરિસ્થિતિઓનાં આધારે બિચારો પ્રાણી પોતાને સફળ-અસફળ માનીને સુખી-દુઃખી થતો રહે છે.

સુખ-દુઃખનું દ્વંદ્વ તેને વિશ્રામ નથી લેવા દેતું, જેનાં વિના ન તો પ્રાપ્ત સામર્થ્યનો સદુપયોગ જ થઈ શકે છે અને ન આવશ્યક સામર્થ્યનો વિકાસ જ થાય છે. પ્રાપ્ત સામર્થ્યનાં સદુપયોગથી જ જીવનનો મૂળ પ્રશ્ન હલ થઈ શકે છે. પણ ક્યારે ? જ્યારે પરિસ્થિતિઓમાં જીવન-બુદ્ધિ ન થાય. પરિસ્થિતિઓમાં જીવન-બુદ્ધિ ન રહેવાથી પ્રતિકૂળતાનો ભય તથા અનુકૂળતાની દાસતા સ્વતઃ મટી જાય છે અને કોઈ અપ્રાપ્ત પરિસ્થિતિનું આવાહન નથી થતું. પ્રતિકૂળતાનો ભય મટતાં જ પ્રાપ્ત બળનો સદુપયોગ થવા લાગે છે, અને અનુકૂળતાની દાસતા મટતાં જ પ્રાપ્ત વિવેકનો આદર જવા લાગે છે. પ્રાપ્ત બળનાં સદુપયોગથી નિર્બળતા મટી જાય છે, અર્થાત્ આવશ્યક બળ સ્વતઃ પ્રાપ્ત થાય છે અને પ્રાપ્ત વિવેકનાં આદરથી બીજાઓનાં અધિકાર અને પોતાનાં કર્તવ્યનું જ્ઞાન થઈ જાય છે અને પરિસ્થિતિઓથી અતીત જીવનની લાલસા જાગ્રત થાય છે. આવશ્યક બળની પ્રાપ્તિ તથા કર્તવ્યનાં જ્ઞાનથી કર્તવ્ય-પરાયણતા આવે છે. કર્તવ્યનિષ્ઠ થતાં જ પ્રાણી વિઘ્નમાન રાગથી રહિત થઈ જાય છે અને પરિસ્થિતિઓથી અતીતનાં જીવનની ઉત્કટ લાલસા નવીન રાગની ઉત્પત્તિ નથી થવા દેતી. જ્યારે

વિઘ્નમાન રાગની નિવૃત્તિ થઈ જાય છે અને નવીન રાગની ઉત્પત્તિ નથી થતી, ત્યારે ચિત્ત સ્વતઃ શુદ્ધ થઈ જાય છે.

પરિસ્થિતિમાં જીવન-બુદ્ધિ સ્વીકાર કરવાનું એક માત્ર કારણ એ છે કે પ્રાણી પોતાનાં સંબંધમાં નિસ્સંદેહ નથી થતો. પોતાનાં સંબંધમાં નિસ્સંદેહ ન થવાથી પોતાનાં લક્ષ્યનાં સંબંધમાં પણ સંદેહ-રહિત નથી થતો અને લક્ષ્યનાં સંબંધમાં સંદેહ-યુક્ત હોવાને કારણે પોતાનાં સાધનનાં સંબંધમાં પણ નિસ્સંદેહ નથી થતો. પોતાનાં સંબંધમાં સંદેહ-રહિત થવાથી સાધન અને સાધ્યનાં સંબંધમાં પણ સંદેહ નથી રહેતો. પોતાનાં સંબંધમાં નિસ્સંદેહ થવા માટે એ અનિવાર્ય છે કે પ્રાણી પોતાને એ બધી સ્વીકૃતિઓથી મુક્ત કરી લે, કે જેણે પોતાને આબદ્ધ કરી લીધો છે. જો કોઈ કારણે પ્રાણી બધી માન્યતાઓનો અંત કરવામાં પોતાને અસમર્થ માનતો હોય, તો તેણે પોતાનાં સંબંધમાં કોઈ એક એવી માન્યતાને વિકલ્પ-રહિત વિશ્વાસનાં આધારે સ્વીકાર કરી લેવી જોઈએ, જે માન્યતાનું પરિવર્તન ન થાય, અર્થાત્ જે નિત્ય હોય. બધી માન્યતાઓનો અંત કરવાથી જે વાસ્તવિકતાનો બોધ થાય છે, કોઈ એક નિત્ય માન્યતાની સ્વીકૃતિ દ્વારા પણ એ જ વાસ્તવિકતા સાથે અભિન્નતા થાય છે. આ દૃષ્ટિએ ચાહે વિચારપૂર્વક બધી માન્યતાઓનો અંત કરી દેવામાં આવે, અથવા વિશ્વાસપૂર્વક કોઈ નિત્ય માન્યતાને સ્વીકાર કરી લેવામાં આવે, તો પ્રાણી પોતાનાં સંબંધમાં સંદેહ-રહિત થઈ શકે છે.

સમસ્ત માન્યતાઓનો નાશ એ જ પ્રાણી કરે છે, જે વિષયોને ઇન્દ્રિયોને, ઇન્દ્રિયોને મનને અને મનને બુદ્ધિને આધીન કરવામાં સમર્થ હોય, અર્થાત્ જેનાંમાં મન અને બુદ્ધિનું દ્વંદ્વ શેષ ન રહે. દ્વંદ્વ ન રહેવાથી બુદ્ધિ સમતામાં સ્થિત થઈ જાય છે, જેનાં થતાં જ સ્વતઃ વિચાર ઉદય થાય છે, જે બધી માન્યતાઓને ખાઈને માન્યતાઓથી અતીતનાં જીવન સાથે અભિન્ન કરી દે છે.

સમસ્ત માન્યતાઓનો નાશ થતાં જ નિર્વાસના આવી જાય છે અને નિર્વાસના આવતાં જ મિથ્યા અભિમાન સ્વતઃ ગળી જાય છે. પછી કોઈ પ્રકારનો ભેદ શેષ નથી રહેતો. ભેદનાં નાશમાં જ કામનો અંત છે અને કામનો અંત થતાં

જ ચિત્ત સ્વતઃ શુદ્ધ, શાંત તથા સ્વસ્થ થઈ જાય છે, જેનાં થતાં જ જીવન પ્રેમથી ઓત-પ્રોત થઈ જાય છે. પ્રેમની પ્રાપ્તિમાં જ જીવનની પૂર્ણતા છે. કામનાઓની નિવૃત્તિ અને જિજ્ઞાસાની પૂર્તિ થયા પછી જ પ્રેમની પ્રાપ્તિ થાય છે. ચિત્ત શુદ્ધ થયા પછી કામનાઓનો નાશ અને જિજ્ઞાસાની પૂર્તિ સ્વતઃ થઈ જાય છે.

મિથ્યા અભિમાનથી ભેદ અને ભેદથી કામની ઉત્પત્તિ થાય છે, જે વાસનાઓની ભૂમિ છે. વાસનાઓનો અંત વિચારથી અને વિચારનો ઉદય બુદ્ધિનાં સમ થવાથી સ્વતઃ થાય છે. બુદ્ધિની સમતા મનની નિર્વિકલ્પતામાં નિહિત છે અને મનની નિર્વિકલ્પતા ઇન્દ્રિય-જ્ઞાનનો પ્રભાવ નષ્ટ થવાથી સુરક્ષિત રહે છે. ઇન્દ્રિય-જ્ઞાનમાં સંદેહ થવાથી જિજ્ઞાસા જાગ્રત થાય છે. જિજ્ઞાસાની જાગૃતિ ઇન્દ્રિય-જ્ઞાનનાં પ્રભાવને ખાઈ લે છે.

મિથ્યા અભિમાન રહેતાં પ્રાણી પોતાને ભોગાસક્તિમાં આબદ્ધ કરી લે છે. ભોગની ક્ષણભંગુરતાનું જ્ઞાન ભોગાસક્તિથી મુક્ત કરવામાં સમર્થ છે, કેમકે એ જ્ઞાનથી જ સંદેહની વ્યથા જાગ્રત થાય છે. જો પ્રાણી એ વ્યથાને સુખની આશાથી ન દબાવે, તો બહુ જ સુગમતાપૂર્વક જિજ્ઞાસાની જાગૃતિ ભોગાસક્તિનો નાશ કરી મિથ્યા અભિમાનનો અંત કરી દે છે.

મિથ્યા અભિમાનમાં અનેક માન્યતાઓ ઉત્પન્ન થાય છે, પરંતુ પ્રત્યેક માન્યતાનાં મૂળમાં કોઈની કામના, જિજ્ઞાસા તથા લાલસા રહે છે. કામના-પૂર્તિનું પ્રલોભન જિજ્ઞાસા તથા લાલસાને સબળ તથા સ્થાયી નથી થવા દેતું, પરંતુ લાલસા તથા જિજ્ઞાસાનો અંત પણ નથી થતો. **કામના ભોગ્ય વસ્તુની પ્રિયતા અને જિજ્ઞાસા નિસ્સંદેહતાની પ્રિયતા સિવાય બીજું કાંઈ નથી.** ભોગ્ય વસ્તુની અસારતાનું જ્ઞાન તેનાં ભોગની આસક્તિનો નાશ કરવામાં સમર્થ છે. ભોગાસક્તિનો નાશ ભોગની પ્રિયતાને જિજ્ઞાસામાં પરિવર્તિત કરી દે છે. જે કાળમાં જિજ્ઞાસાની પૂર્ણ જાગૃતિ થાય છે, એ જ કાળમાં તેની પૂર્તિ થઈ જાય છે. જિજ્ઞાસાની પૂર્તિ જે અનંત સાથે અભિન્ન કરે છે, પ્રિયતા એ જ અનંતનો પ્રેમ થઈ જાય છે. આ દૃષ્ટિએ એ સ્પષ્ટ થઈ જાય છે કે પ્રાણીમાં એક સ્વાભાવિક પ્રિયતા છે. જ્યારે તેનો સંબંધ દેહાભિમાન સાથે થાય છે ત્યારે તે અનેક કામનાઓનાં

રૂપમાં પ્રતીત થાય છે અને જ્યારે એ પ્રિયતાનો સંબંધ સંદેહની વેદના સાથે થઈ જાય છે, ત્યારે તે જિજ્ઞાસાનું રૂપ ધારણ કરી નિસ્સંદેહતા પ્રદાન કરે છે. નિસ્સંદેહતા જેનો બોધ કરાવે છે, પ્રિયતા તેનો જ પ્રેમ છે. આ દૃષ્ટિએ જો પ્રાણી પોતાનાં સંબંધમાં એ સ્વીકાર કરે કે ‘હું કેવળ પ્રીતિ છું’ તો અનેક માન્યતાઓ પ્રીતિમાં વિલીન થઈ શકે છે. આ માન્યતાનું પરિવર્તન નથી થઈ શકતું, અને ન અભાવ થઈ શકે છે, અર્થાત્ પોતાને ‘પ્રીતિ’ સ્વીકાર કરવા એ જ વાસ્તવિક તેમજ નિત્ય માન્યતા છે.

પ્રીતિ સ્વભાવથી જ દિવ્ય, ચિન્મય તથા વિભુ છે. કારણ કે પ્રીતિ સુખની આશાને ખાઈ લે છે અને નિત્ય-નૂતન રસ પ્રદાન કરે છે. **જે પ્રીતિ સુખની આશાથી રહિત છે, તે દિવ્ય છે.** જે દિવ્ય છે તે ચિન્મય છે અને જે ચિન્મય છે તે વિભુ છે. પ્રીતિનું ઉદ્ગમ-સ્થાન અચાહમાં છે, કેમકે **ચાહ-રહિત થયા વિના પ્રીતિનો ઉદય થતો જ નથી.** આ દૃષ્ટિએ પ્રીતિની ભૂમિ સંદેહથી રહિત છે અથવા એમ કહો કે મુક્તિ જ પ્રીતિનું ઉદ્ગમ-સ્થાન છે. પ્રીતિ સ્વભાવથી જ દૂરતા તથા ભેદની નાશક છે. એ કારણે પ્રીતિ દેશ-કાળની પરિધિથી અતીત છે. **પ્રીતિ ક્ષતિ, પૂર્તિ તેમજ નિવૃત્તિથી રહિત હોવાથી આનંદામૃત-વર્ષિણી છે, અથવા એમ કહો કે પ્રીતિ આનંદને પણ આનંદિત કરે છે.** પ્રીતિમાં જ સમસ્ત સાધનોની સમાપ્તિ છે. પ્રીતિ વિના ક્યારેય કોઈને રસની ઉપલબ્ધિ થઈ જ નથી શકતી. અને તેનાં વિના ભિન્નતા, ક્ષોભ, કોધ, રાગ વગેરે વિકારોનો અંત અસંભવ છે. પ્રીતિ સાથે અભિન્નતા થવાથી જ કામનો નાશ થઈ શકે છે, અથવા એમ કહો કે પોતાને પ્રીતિ સ્વીકાર કરવાથી પ્રાણી કામ-રહિત થઈ જાય છે. કામનો અંત થતાં જ કામનાઓ સ્વતઃ મટી જાય છે અને પછી મિથ્યાભિમાન આપોઆપ ગળી જાય છે. આ દૃષ્ટિએ પ્રીતિ અને વિચાર બન્નેનું જ પરિણામ એક છે. વિચાર અસત્ને અસત્ જાણીને અસત્થી અસંગતા અને સત્ સાથે અભિન્નતા પ્રદાન કરે છે. અને પ્રીતિ પ્રીતમને રસ પ્રદાન કરી પ્રીતમ સાથે અભિન્ન થઈ જાય છે, અથવા એમ કહો કે પ્રીતિ પ્રીતમનો જ સ્વભાવ છે, બીજું કાંઈ નહિ. એટલું જ નહિ, પ્રીતિ અને પ્રીતમથી ભિન્ન ક્યારેય કોઈને કોઈ

બીજાનો અનુભવ જ નથી.

પ્રીતિ દેહાભિમાનિઓમાં આસક્તિનાં રૂપમાં ભાસિત થાય છે. આસક્ત પ્રાણી પોતાની અભીષ્ટ વસ્તુઓમાં આબદ્ધ રહે છે. આ દૃષ્ટિએ આસક્તિ પણ કોઈની પ્રીતિ જ છે, પરંતુ અવિવેકને કારણે તેમાં નિર્મળતા નથી. એટલા માટે આસક્તિ ત્યાજ્ય છે. પરંતુ આસક્તિમાં જે મિઠાશ છે એ પણ સ્વાર્થ-પરાયણ પ્રીતિ જ છે. જિજ્ઞાસા અને તત્ત્વ-જ્ઞાનમાં એકતા પ્રદાન કરવામાં પણ પ્રીતિનો જ ચમત્કાર છે. કારણ કે નિસ્સંદેહતાની પ્રીતિ જ જિજ્ઞાસાનું સ્વરૂપ છે. બધા સ્તરોમાં જ્યાં ક્યાંય રસની નિષ્પત્તિ છે, ત્યાં કોઈ - ને - કોઈ રૂપમાં પ્રીતિનો જ ચમત્કાર છે. પરંતુ જ્યારે પ્રીતિ પોતાને બધી કાલ્પનિક માન્યતાઓથી મુક્ત કરી લે છે, ત્યારે તે પોતાનાં નિર્મળ સ્વરૂપ સાથે અભિન્ન થઈ જાય છે, જેનાં થતાં જ એ અનંતને, જે સર્વ પ્રકારે પૂર્ણ છે, રસ પ્રદાન કરે છે, અથવા એમ કહો કે તેનાં પ્રેમને પામીને સર્વદા નિત-નૂતન બની રહે છે. **પ્રીતિનો ઉદય થાય છે, પણ અંત નહિ, અને ન ક્યારેય પૂર્તિ જ થાય છે, કેમકે અનંતની પ્રીતિ અનંત જ છે.** પૂર્તિ-નિવૃત્તિ ન થવાથી નિત-નૂતન રસની નિષ્પત્તિ કરાવવામાં પ્રીતિ જ સમર્થ છે. પ્રીતિમાં પ્રીતમથી ભિન્ન બીજા કોઈની સત્તા નથી.

બધી માન્યતાઓથી અતીત જે છે, એ જ પ્રીતિનો આશ્રય પણ છે. એ બન્નેમાં સ્વરૂપની એકતા છે. પ્રીતિ બધામાં અને બધાથી અતીતમાં નિવાસ કરે છે, પરંતુ કોઈ સીમિત વસ્તુ, અવસ્થા તેમજ પરિસ્થિતિમાં આબદ્ધ નથી થતી. આ જ પ્રીતિ અને આસક્તિમાં ભેદ છે. જિજ્ઞાસા કામનાઓને ખાઈને સ્વતઃ પૂરી થઈ જાય છે. પણ પ્રીતિની ક્યારેય પૂર્તિ નથી થતી. આ જ જિજ્ઞાસા અને પ્રીતિમાં ભેદ છે. પ્રીતિ પ્રિયતમમાં અને પ્રિયતમ પ્રીતિમાં નિવાસ કરે છે, અને એ બન્નેય અનંત છે, અથવા એમ કહો કે પ્રીતિ એકમાં બે અને બેમાં એકતાનાં વિલક્ષણ દર્શન કરાવે છે. પ્રીતિની અભિન્નતા સર્વદા રસ-રૂપ છે. બધી માન્યતાઓનો અંત થવાથી અને પોતાને પ્રીતિ સ્વીકાર કરવાથી મિથ્યા અભિમાન ગળી જાય છે, જેનાં ગળતાં જ ચિત્ત શુદ્ધ થઈ જાય છે.

તા. ૦૮-૦૬-૧૯૫૬

સામૂહિક દુઃખની અનુભૂતિનું મહત્ત્વ

મારા નિજ સ્વરૂપ પરમપ્રિય !

વ્યક્તિગત દુઃખથી ભયભીત પ્રાણી સુખની દાસતામાં આબદ્ધ થઈને ચિત્તને અશુદ્ધ કરી લે છે. જો કે દુઃખ પ્રાકૃતિક વિધાન છે, પરંતુ તેનાથી ભયભીત થવું અસાવધાની સિવાય બીજું કાંઈ નથી. પ્રાણીનું વ્યક્તિગત દુઃખ તેને સામૂહિક દુઃખનો બોધ કરાવવામાં સાધન-માત્ર છે. સામૂહિક દુઃખની અનુભૂતિ પ્રાણીને સુખની દાસતામાં આબદ્ધ નથી કરતી, પરંતુ દુઃખથી અતીતનાં જીવનની લાલસા જાગ્રત કરે છે. આ દૃષ્ટિએ સામૂહિક દુઃખની અનુભૂતિમાં પ્રાણીનો વિકાસ નિહિત છે. આથી વ્યક્તિગત દુઃખથી ભયભીત ન થઈને તેનાં દ્વારા સામૂહિક દુઃખનો અનુભવ કરવો અનિવાર્ય છે. એવું કરતાં જ વ્યક્તિગત દુઃખ પણ દુઃખથી અતીતનાં જીવનની પ્રાપ્તિમાં સાધન થઈ શકે છે.

દુઃખ-સુખથી ચિત્ત અશુદ્ધ નથી થતું. પ્રત્યુત દુઃખનાં ભય તેમજ સુખની દાસતાથી ચિત્ત અશુદ્ધ થાય છે. દુઃખનો પ્રભાવ જીવનમાં જાગૃતિ લાવે છે અને દુઃખનો ભય પ્રાપ્ત સામર્થ્યનો હ્રાસ કરે છે. સુખનો સદ્વ્યય પ્રાણીને ઉદાર બનાવવામાં સમર્થ છે, અને તેની દાસતા જડતામાં આબદ્ધ કરે છે. દુઃખનો ભય તથા સુખની દાસતા પ્રાણીને શક્તિહીનતા તથા જડતામાં આબદ્ધ કરે છે, જેથી ચિત્ત અશુદ્ધ થઈ જાય છે. દુઃખનાં પ્રભાવથી પ્રાપ્ત જાગૃતિ અને સુખનાં સદ્વ્યયથી પ્રાપ્ત ઉદારતા ચિત્તને શુદ્ધ કરી દે છે.

જાગૃતિ પરિસ્થિતિઓથી અસંગતા પ્રદાન કરે છે. ઉદારતા સુખ-ભોગની આસક્તિનો અંત કરે છે. અસંગતાથી બધી કામનાઓનો નાશ થઈ જાય છે અને સુખ-ભોગની આસક્તિનો અંત થતાં જ દુઃખનો ભય તથા સુખની લોલુપતા મટી જાય છે. સુખ-લોલુપતા તથા દુઃખનો ભય મટતાં જ સ્વાધીનતા તથા નિર્ભયતા અને કામનાઓનો નાશ થતાં જ નિસ્સંદેહતા સ્વતઃ આવી જાય

છે. સ્વાધીનતા, નિર્ભયતા તેમજ નિસ્સંદેહતામાં ચિત્તની શુદ્ધિ નિહિત છે.

પરિસ્થિતિ-જન્ય દુઃખ તો સુખની દાસતામાં અને વિવેક-જન્ય દુઃખ સત્યની શોધમાં પ્રવૃત્ત કરાવે છે, કેમકે વિવેક-જન્ય દુઃખમાં સંસારનાં સ્વરૂપનું જ્ઞાન થાય છે, અથવા એમ કહો કે સંસારનાં સ્વરૂપનાં જ્ઞાનથી વિવેક-જનિત દુઃખ ઉદિત થાય છે. વિવેક-જનિત દુઃખ સજીવ છે અને ઘટના-જનિત દુઃખ નિર્જીવ છે. સજીવ દુઃખ સામર્થ્ય પ્રદાન કરે છે અને નિર્જીવ દુઃખ સુખ-લોલુપતા ઉત્પન્ન કરે છે. સુખ-લોલુપતા ઉત્તરોત્તર પ્રાણીને શક્તિહીન બનાવે છે તેમજ જડતા તરફ ગતિશીલ કરે છે તથા સજીવ દુઃખથી પ્રાપ્ત સામર્થ્ય સાધકને અસત્થી સત્ તરફ, પરાધીનતાથી સ્વાધીનતા તરફ અને જડતાથી ચિન્મયતા તરફ ગતિશીલ કરે છે. આ દૃષ્ટિએ સજીવ દુઃખ બહુ જ મહત્વની વસ્તુ છે અને નિર્જીવ દુઃખમાં આબદ્ધ રહેવું સર્વથા નિંદનીય છે. પ્રાકૃતિક નિયમ અનુસાર પ્રત્યેક પરિસ્થિતિમાં દુઃખ છે, પણ સુખનું પ્રલોભન એ દુઃખનો ભાસ નથી થવા દેતું. સુખનાં પ્રલોભનથી દબાવેલું દુઃખ સર્વદા નવીન દુઃખને જન્મ આપતું રહે છે. એટલું જ નહિ, જેમ-જેમ સુખનું પ્રલોભન વધતું જાય છે, તેમ-તેમ પરિસ્થિતિ-જનિત દુઃખ ઉત્પન્ન થતું રહે છે. પરિસ્થિતિ-જનિત દુઃખથી કોઈ પણ પ્રાણી બચી નથી શકતું. જેનાંથી બચી નથી શકતા, તેનાંથી ભયભીત થવું કાંઈ અર્થ નથી રાખતું. આથી પરિસ્થિતિ-જનિત દુઃખમાં પણ ભયભીત ન થઈને સુખનાં પ્રલોભનનો ત્યાગ કરવો જોઈએ, જેનાં થતાં જ પરિસ્થિતિજનિત દુઃખ પણ સજીવ થઈ જશે, જે સાધન-રૂપ છે.

દુઃખને સજીવ બનાવવા માટે સર્વદા તત્પર રહેવું જોઈએ, કેમકે સજીવ દુઃખથી જ દુઃખની નિવૃત્તિ તથા આનંદની ઉપલબ્ધિ તેમજ અસત્યનો ત્યાગ અને સત્યની પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે.

સામૂહિક દુઃખની વિમુખતા વ્યક્તિગત દુઃખથી ભયભીત કરે છે. આ કારણે સામૂહિક દુઃખ પર દૃષ્ટિ રાખવી અનિવાર્ય છે, કેમકે તેનાં વિના ન તો પ્રાણી સત્યની શોધ જ કરી શકે છે અને ન અસત્ને અસત્ જાણીને પણ તેનાં ત્યાગમાં સમર્થ થાય છે. અસત્નાં ત્યાગ વિના સત્ સાથે અભિન્નતા થઈ નથી

શક્તી અને સામૂહિક દુઃખથી દુઃખી થયા વિના અસત્નાં ત્યાગની યોગ્યતા નથી આવતી. આથી સામૂહિક દુઃખને અપનાવી લેવામાં જ પ્રાણીનું હિત છે. સામૂહિક દુઃખ ચિત્તને કરુણિત તથા દ્રવીભૂત બનાવે છે, જેથી ચિત્તમાં અંકિત સુખનો રાગ મટી જાય છે અને અનુરાગનો ઉદય થાય છે, જેનાં થતાં જ કામનો અંત થઈ જાય છે, જેથી ચિત્ત શુદ્ધ, શાંત તથા સ્વસ્થ થઈ જાય છે.

વ્યક્તિગત દુઃખનાં ભયથી ભયભીત પ્રાણી અસત્ને અસત્ જાણી લેવા છતાં પણ તેનો ત્યાગ નથી કરતો, પ્રત્યુત્ અસત્ દ્વારા સુખ-સંપાદનમાં લાગ્યો રહે છે. જો કે તેનું પરિણામ અહિતકર જ સિદ્ધ થાય છે, પરંતુ વ્યક્તિગત દુઃખનો ભય તેને પ્રમાદી બનાવી દે છે. આ ભયંકર સ્થિતિથી મુક્ત થવા માટે એ અનિવાર્ય છે કે અસત્ને અસત્ જાણીને તેનો ત્યાગ કરવામાં આવે. અસત્થી સુખ-સંપાદનની આશા ન કરવામાં આવે.

અસત્નો ત્યાગ વર્તમાનની વસ્તુ છે અને તેનાં ત્યાગથી જ સત્ સાથે અભિન્નતા થાય છે. અસત્નાં ત્યાગમાં પ્રાણી પરાધીન નથી, પરંતુ સર્વદા સ્વાધીન છે. કારણ કે અસત્ સ્વયં જ તેનો ત્યાગ કરી દે છે જે તેને અપનાવવા ચાહે છે, અર્થાત્ જે સ્વયં અલગ થઈ રહ્યું છે તેનાથી સંબંધ-વિચ્છેદ કરવો એ જ અસત્નો ત્યાગ છે.

અસત્નો ત્યાગ અને સત્ સાથે અભિન્નતા યુગપદ્ છે. અથવા એમ કહો કે અસત્નાં ત્યાગમાં જ સત્નો પ્રેમ નિહિત છે, કેમકે **કોઈનો ત્યાગ જ કોઈનો પ્રેમ હોય છે.** ત્યાગ અભ્યાસ નથી, પરંતુ શ્રમરહિત સહજ સાધન છે અને વિવેક-સિદ્ધ છે. આ જ કારણે ત્યાગ વર્તમાનમાં જ ફળ આપે છે. **ત્યાગ અસત્થી મુક્ત કરે છે અને પ્રેમ સત્ સાથે અભિન્ન કરે છે.** ત્યાગ અને પ્રેમ બન્ને સ્વાભાવિક સહજ સાધન છે. ત્યાગ અને પ્રેમને અપનાવી લેવાથી ચિત્ત શુદ્ધ થઈ જાય છે.

ચિત્તની અશુદ્ધિથી જ પ્રાણી સુખની દાસતા તથા દુઃખનાં ભયમાં આબદ્ધ થાય છે; અથવા એમ કહો કે સુખની દાસતા તથા દુઃખનાં ભયથી ચિત્ત અશુદ્ધ થાય છે. આ બન્નેનાં મૂળમાં અવિવેક જ હેતુ છે, કેમકે અવિવેકથી જ

દેહાભિમાન દૃઢ થાય છે અને તેનાંથી જ અનેક પ્રકારનાં સુખ-દુઃખ ઉત્પન્ન થાય છે. દેહાભિમાનને કારણે જ આદર, નિરાદર, લાભ, હાનિ, સંયોગ-વિયોગનું સુખ-દુઃખ થાય છે. જો ચિત્તમાંથી લોભ, મોહની અશુદ્ધિ નિવૃત્ત થઈ જાય, તો આદર-અનાદર, હાનિ-લાભ તથા સંયોગ-વિયોગનું સુખ-દુઃખ સ્વતઃ મટી જાય છે, કેમકે લોભનાં દોષમાં જ હાનિ-લાભનું સુખ-દુઃખ નિહિત છે અને મોહનાં દોષમાં જ સંયોગ-વિયોગ તેમજ આદર-અનાદરનું સુખ-દુઃખ નિહિત છે. લોભ અને મોહનો દોષ પોતાને દેહ માની લેવાથી ઉત્પન્ન થાય છે. પોતાને દેહ માની લેવા કેવળ અવિવેક-સિદ્ધ છે.

વિયોગ, હાનિ અને અનાદરનો ભય મટાડવાથી સંયોગ, લાભ તેમજ આદરનું પ્રલોભન સ્વતઃ મટી જાય છે. નિર્લોભતા વિના હાનિનો ભય અને નિર્મોહતા વિના અનાદર તથા વિયોગનો ભય મટી નથી શકતો. પોતાને દેહથી અલગ અનુભવ કર્યા વિના નિર્મોહતા પ્રાપ્ત નથી થઈ શકતી અને વસ્તુઓનાં વાસ્તવિક સ્વરૂપને વિના જાણ્યે નિર્લોભતા આવી નથી શકતી. આ દૃષ્ટિએ પોતાને દેહથી અલગ અનુભવ કરવા અને વસ્તુઓનાં વાસ્તવિક સ્વરૂપને જાણવું અનિવાર્ય છે, જે વિવેકસિદ્ધ છે. વિવેક પ્રત્યેક સાધકને સ્વતઃ પ્રાપ્ત છે, અથવા એમ કહો કે અનંતની દેણ છે. એટલું જ નહિ, **વિવેક જ આદિ ગુરુ-તત્ત્વ છે.** તેમાં જ કર્તવ્ય તથા લક્ષ્યનું જ્ઞાન વિદ્યમાન છે. તેનાં અનાદરમાં જ ચિત્ત અશુદ્ધ થઈ ગયું છે. પણ આ રહસ્ય ચિત્ત શુદ્ધ થવાથી જ સ્પષ્ટ થાય છે. તેની પૂર્વે તો વ્યક્તિગત દુઃખનો ભય અને સુખનું પ્રલોભન જ જીવન પ્રતીત થાય છે, જે વાસ્તવમાં અવિવેક-સિદ્ધ છે. વસ્તુ, સામર્થ્ય તથા યોગ્યતા દ્વારા વ્યક્તિઓની સેવા ચિત્તને શુદ્ધ કરે છે અને વ્યક્તિઓ દ્વારા સુખનો ભોગ તથા સુખની આશા ચિત્તને અશુદ્ધ કરે છે. જો કે વસ્તુની અપેક્ષાએ વ્યક્તિ અધિક મહત્ત્વની વસ્તુ છે, પરંતુ વાસ્તવિક દૃષ્ટિએ તો વ્યક્તિ પણ વસ્તુ છે. એટલું જ નહિ, પોતાનો દેહ પણ એક વસ્તુ જ છે અને સમસ્ત સૃષ્ટિ પણ એક વસ્તુ જ છે. એવી કોઈ વસ્તુ છે જ નહિ, જે ઉત્પત્તિ-વિનાશયુક્ત તથા પર-પ્રકાશ્ય ન હોય. તો પછી વસ્તુઓ દ્વારા સુખની આશા કરવી અને તેનાં અભાવથી ભયભીત થવું, શું યુક્તિ-યુક્ત

છે ? કદાપિ નહિ.

વસ્તુઓની નિરર્થકતાનું જ્ઞાન વસ્તુઓની દાસતાથી મુક્ત કરી તેનાં સદ્દુપયોગની પ્રેરણા આપે છે, કેમકે વસ્તુઓનાં સ્વરૂપને જાણી લેવાથી વસ્તુઓથી સંબંધ-વિચ્છેદ થઈ જાય છે, જેનાં થતાં જ બધી વસ્તુઓથી અતીતનાં જીવન સાથે અભિન્નતા થઈ જાય છે, જેનાં થતાં જ ચિત્ત શુદ્ધ થઈ જાય છે. ચિત્ત શુદ્ધ થવાથી અનાદરનો ભય અને આદરની આશા મટી જાય છે, કેમકે દેહ-રૂપી વસ્તુ સાથે મમતા નથી રહેતી અને ન કોઈનાથી ભિન્નતા રહે છે, પરંતુ સ્નેહની એકતા જીવન થઈ જાય છે.

સ્નેહની એકતા પ્રાપ્ત થતાં જ બધાનો આદર થવા લાગે છે અને પોતાનાં આદરની કામના શેષ નથી રહેતી. કામનાઓનો અંત થતાં જ ચિત્ત શુદ્ધ થઈ જાય છે.

આદરની કામના પ્રાણીમાં ત્યાં સુધી રહે છે, જ્યાં સુધી તે આદરને યોગ્ય નથી. આદરને યોગ્ય ક્યાં સુધી નથી ? જ્યાં સુધી તેની પ્રસન્નતા કોઈ વસ્તુ, વ્યક્તિ વગેરે પર નિર્ભર છે. કારણ કે વસ્તુ, વ્યક્તિ વગેરેની દાસતામાં જ અનાદર નિહિત છે. આદરને યોગ્ય એ જ છે, જેની પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિમાં બીજાનું હિત નિહિત છે, અર્થાત્ સર્વહિતકારી પ્રવૃત્તિથી જ આદર મળે છે. સ્વાર્થભાવનો અત્યંત અભાવ તેમજ સર્વાત્મભાવની સ્વીકૃતિમાં જ સર્વહિતકારી પ્રવૃત્તિ સંભવ છે.

સર્વહિતકારી પ્રવૃત્તિનાં અંતમાં નિર્વાસના સ્વતઃ આવી જાય છે, જેનાં આવતાં જ નિર્વેરતા, નિર્ભયતા, સમતા, મુદિતા વગેરે દિવ્ય ગુણોની અભિવ્યક્તિ સ્વતઃ થઈ જાય છે, જેનાં થતાં જ ચિત્ત શુદ્ધ થઈ જાય છે.

સ્વાર્થ-ભાવનાં અભાવમાં સર્વહિતકારી-ભાવ અને સર્વહિતકારી-ભાવમાં નિષ્કામતા સ્વતઃ સિદ્ધ છે. નિષ્કામતા રાગને અનુરાગમાં અને ભોગને યોગમાં પરિણત કરી દે છે. યોગની પૂર્ણતામાં શાંતિ, સામર્થ્ય તથા સ્વાધીનતા નિહિત છે અને સ્વાધીનતામાં નિરસંદેહતા અર્થાત્ વાસ્તવિકતાનો બોધ સ્વતઃ સિદ્ધ છે. અથવા એમ કહો કે **નિષ્કામતાની ભૂમિમાં યોગરૂપી વૃક્ષ સ્વતઃ ઉગે છે**

અને તેનાં પર તત્ત્વજ્ઞાનરૂપી ફળ લાગે છે, જે પ્રેમરસથી પરિપૂર્ણ છે. તત્ત્વજ્ઞાનરૂપી ફળ પ્રાપ્ત થવાથી જ નિસ્સંદેહતા, અમરત્વ તથા અગાધ-અનંત-રસની પ્રાપ્તિ થાય છે, જેની માંગ પ્રાણીને સ્વાભાવિક છે. પરંતુ ચિત્તની અશુદ્ધિને કારણે પ્રાણી તેનાથી વિમુખ થઈ ગયો છે.

આથી વ્યક્તિગત સુખની દાસતા તથા દુઃખનાં ભયનો અંત કરી સામૂહિક દુઃખને અપનાવીને ચિત્તને શાંત, શુદ્ધ તથા સ્વસ્થ કરવા માટે અથાગ પ્રયત્નશીલ રહેવું જોઈએ. એ ત્યારે સંભવ થશે, જ્યારે ચિત્ત-શુદ્ધિ વર્તમાન જીવનની વસ્તુ માની લેવામાં આવે. એ નિયમ છે કે જે વર્તમાન જીવનની વસ્તુ નથી હોતી તેનાં માટે પ્રાણી ઉત્કંઠા તથા ઉત્સાહપૂર્વક કર્તવ્ય-પરાયાણ નથી થતો અને ન તેનાં માટે પરમ વ્યાકુળતા જ જાગ્રત થાય છે. કર્તવ્ય-પરાયાણતા તથા પરમ વ્યાકુળતામાં જ સિદ્ધિ નિહિત છે. આ દૃષ્ટિએ ચિત્ત-શુદ્ધિ વર્તમાન જીવનની વસ્તુ છે.

તા. ૧૦-૦૬-૧૯૫૬

ક્ષમા-પ્રાર્થના તેમજ ક્ષમાશીલતાનું મહત્ત્વ

મારા નિજ સ્વરૂપ પરમપ્રિય !

કરેલી ભૂલનાં આધારે પોતાનાંમાં દોષી-ભાવ અંકિત થઈ જવાથી અને પોતાનાં પ્રત્યે થવાવાળા અન્યાય તથા અત્યાચારનાં આધારે બીજાઓને દોષી માની લેવાથી ચિત્તમાં અશુદ્ધિ આવી જાય છે. તેની નિવૃત્તિ માટે એ અનિવાર્ય છે કે કરેલી ભૂલને ન દોહરાવવાનું વ્રત લઈને વ્યથિત હૃદયથી ક્ષમા-યાચના કરવામાં આવે અને જેમણે આપણાં પ્રત્યે બુરાઈ કરી છે, તેનાં વગર માગ્યે જ સ્વયં પોતાનાં તરફથી સદાને માટે ક્ષમા કરી દેવામાં આવે, તો બહુ જ સુગમતાપૂર્વક ચિત્તની અશુદ્ધિ મટી જાય છે. પરંતુ ક્ષમા માગવાનું બળ એ જ પ્રાણીઓમાં હોય છે જે એક ક્ષણ પણ દોષી નથી રહેવા ચાહતા, પોતાની ભૂલને બહુ જ ઈમાનદારીથી સ્વીકાર કરી લે છે. અર્થાત્ જે વર્તમાનમાં નિર્દોષ થવા ચાહે છે, તેઓ જ ક્ષમાપ્રાર્થી થઈ શકે છે. દોષ-જનિત સુખમાં આસક્ત પ્રાણી દુઃખથી બચવા માટે ભલે જ ક્ષમાની વાત કહે, પણ એ વાસ્તવમાં ક્ષમાપ્રાર્થી નથી થઈ શકતો. કારણ કે દોષ-જનિત સુખની આસક્તિ દોષ ન દોહરાવવાનું વ્રત નથી લેવા દેતી. દુઃખથી બચવા માટે તો સર્વ-સાધારણ અર્થાત્ મોટામાં મોટો અપરાધી પણ ક્ષમા માગવા લાગે છે. પણ સચ્ચાઈપૂર્વક ક્ષમા એ જ માગી શકે છે, જે દોષી હોવાથી ઘોર દુઃખી છે. દોષનું હોવું એટલી ભૂલ નથી, જેટલી ભૂલ કરેલા દોષને સ્વીકાર ન કરવો અને દોષ-જનિત પ્રવૃત્તિથી ઘોર દુઃખી ન થવું છે. જો કે પ્રત્યેક દોષીમાં દોષની સ્વીકૃતિ સ્વતઃ થાય છે, પરંતુ અનાદરનાં ભયથી જાણતા તથા માનતા હોવા છતાં પણ પોતાનાંથી અને બીજાઓથી તેને છૂપાવવા ચાહે છે, કેમકે સ્વભાવથી પ્રાણી પોતાની તથા બીજાઓની દૃષ્ટિમાં દોષી થઈને રહેવામાં ક્ષુભિત થાય છે અને ક્ષોભનાં દુઃખથી બચવા માટે મિથ્યા પ્રયાસ કરે છે.

એ નિયમ છે કે જે પોતાને દગો નથી દેતો, તે બીજાઓને દગો દઈ જ નથી શકતો, અર્થાત્ જે બુરાઈ પ્રાણી પોતાનાં પ્રત્યે કરે છે, એ જ બીજાઓ પ્રત્યે પણ કરે છે. એટલું જ નહિ, **જો આપણે પોતાનાં પ્રત્યે કોઈ બુરાઈ ન કરીએ, તો બીજાઓની કરેલી બુરાઈનો પ્રભાવ આપણાં પર થઈ જ નથી શકતો.** તાત્પર્ય એ છે કે પ્રાણી પ્રથમ સ્વયં પોતાનાં પ્રત્યે બુરાઈ કરે છે, ત્યારે બીજાઓની કરેલી બુરાઈ તેને ક્ષુભિત કરે છે. પ્રાકૃતિક નિયમ અનુસાર જે સ્વયં બુરો થઈ નથી જતો, તે બીજાઓ સાથે બુરાઈ કરી જ નથી શકતો, કેમકે દોષી થવાથી જ દોષયુક્ત પ્રવૃત્તિનો જન્મ થાય છે. આ દૃષ્ટિએ પ્રાણીનાં નિર્દોષ થયા પછી જ તેનાં દ્વારા નિર્દોષ પ્રવૃત્તિ થઈ શકે છે. દોષ-યુક્ત પ્રવૃત્તિની પૂર્વે પ્રાણી પોતાનાં અહંભાવમાં દોષની સ્થાપના કરી લે છે, ત્યારે જ દોષ-યુક્ત પ્રવૃત્તિ ઉત્પન્ન થાય છે. જેમ પોતાનાંમાં લોભ તથા મોહની સ્થાપના કરવાથી જ લોભ તથા મોહ-યુક્ત પ્રવૃત્તિ થાય છે, કેમકે કર્તા જેવો પોતાને માની લે છે, તેને અનુરૂપ જ કર્મ થાય છે. પરંતુ તે કરેલા કર્મનાં સંસ્કાર કર્તાની રુચિ અનુસાર ન થઈને કર્મ અનુસાર અંકિત થાય છે, આ કારણે દોષ-યુક્ત પ્રવૃત્તિથી દોષી-ભાવની સ્થાપના સ્વતઃ થાય છે. જો કે કોઈની રુચિ પોતાને દોષી સ્વીકાર કરવાની નથી. જો હોત, તો કોઈ તેને છૂપાવવાનો પ્રયાસ ન કરેત. પરંતુ પ્રાકૃતિક વિધાન અનુસાર કરેલા કર્મનાં સંસ્કાર અંકિત થઈ જ જાય છે અને એ જ સંસ્કારોનાં આધારે ભાવી પરિસ્થિતિનું નિર્માણ થાય છે.

જ્યારે કોઈની રુચિ પોતાને દોષી સ્વીકાર કરવાની નથી, તો પછી કોઈ પોતાનાં અહંભાવમાં દોષની સ્થાપના શા માટે કરે છે ? પ્રાપ્ત-અપ્રાપ્ત વસ્તુઓ દ્વારા સુખનો ભોગ અથવા સુખની આશાથી વિવશ થઈને પ્રાણી પોતાને દોષી માની લે છે, અર્થાત્ કામના-પૂર્તિનાં સુખનું પ્રલોભન તેને દોષયુક્ત પ્રવૃત્તિ કરવાની પ્રેરણા આપે છે. જો તે પ્રાણી પ્રાપ્ત વિવેકથી કામના-પૂર્તિનાં સુખનો ત્યાગ કરી શકે, તો બહુ સુગમતાથી દોષ-યુક્ત પ્રવૃત્તિનો નિરોધ કરી શકે છે. જેને કામના-પૂર્તિનાં સુખનો ભાસ છે, તેને જ દોષનું પણ જ્ઞાન છે. સુખનું પ્રલોભન વધી જવાથી દોષનું જ્ઞાન હોવા છતાં પણ એ જ્ઞાનનો આદર નથી કરી

શકતો. આ જ કારણે પોતાનાંમાં દોષી-ભાવની સ્થાપના થઈ જાય છે, કેમકે દોષનું જ્ઞાન હતું, પણ તેનો અનાદર કર્યો.

એ નિયમ છે કે જ્યારથી પ્રાણી દૃઢતાપૂર્વક પ્રાપ્ત વિવેકનો આદર કરવા લાગે છે, ત્યારથી દોષ-યુક્ત પ્રવૃત્તિઓનો જન્મ નથી થતા, પરંતુ ભૂતકાળની પ્રવૃત્તિઓની સ્મૃતિ અંકિત રહે છે, તેનાં જ આધારે તે વર્તમાનમાં નિર્દોષ રહેવા છતાં પણ પોતાને દોષી માને છે.

જો જીવનમાં નિર્દોષતા ન હોત, તો દોષનું જ્ઞાન જ ન થાત, કેમકે સર્વાશમાં પ્રાણી ક્યારેય દોષી નથી હોતો. અને જો કોઈ સર્વાશમાં દોષી છે, તો તેને દોષનું જ્ઞાન પણ નથી. દોષનું જ્ઞાન એ પ્રાણીને છે, જે સર્વાશમાં દોષી નથી, જે સર્વાશમાં દોષી નથી, તેને જ દોષી-ભાવની સ્વીકૃતિ વ્યથિત કરે છે. જેમ-જેમ તે વ્યથા તીવ્ર થતી જાય છે, તેમ-તેમ દોષી-ભાવનાં નિવારણની રુચિ જાગ્રત થતી જાય છે. સર્વાશમાં નિર્દોષ થવાની રુચિ જાગ્રત થતાં જ પ્રાણી બહુ જ સુગમતાપૂર્વક ક્ષમાયાચના કરી શકે છે અને દોષને ન દોહરાવવાનું વ્રત લઈને પોતાનાંમાં નિર્દોષતાની સ્થાપના કરી શકે છે, જેનાં કરતાં જ ચિત્ત શુદ્ધ થઈ જાય છે.

દોષી હોવાની તીવ્ર વેદના પ્રાણીને ક્ષમાપ્રાર્થી બનાવવામાં સમર્થ છે અને ક્ષમા માગવામાં કરેલી ભૂલ ન દોહરાવવાનું વ્રત સ્વાભાવિક છે. કરેલી ભૂલ ન દોહરાવવાનાં વ્રતમાં નિર્દોષતાની સ્થાપના આપોઆપ થઈ જાય છે, કેમકે જે ભૂલને દોહરાવતો નથી, તે પોતાને સહજભાવથી જ નિર્દોષ માની શકે છે. એ નિયમ છે કે દોષની ઉત્પત્તિ આંશિક અને નિર્દોષતાની અભિવ્યક્તિ સર્વાશમાં થાય છે. આથી નિર્દોષતાની સ્થાપના સર્વાશમાં જ થઈ શકે છે, આંશિક નહિ, અથવા એમ કહો કે નિર્દોષ થવા માટે પ્રાણીએ બધા દોષોનો ત્યાગ કરવો અનિવાર્ય છે અને આ જ ક્ષમા-યાચનાનો વાસ્તવિક અર્થ છે. કોઈ પણ અપરાધનાં બદલામાં કોઈની પાસે પણ ક્ષમા-યાચના કરવામાં આવે, એ ક્ષમા-યાચનામાં બધા દોષોનાં ત્યાગની ભાવના હોય, ત્યારે જ તે ક્ષમા-યાચના છે. ક્ષમા કોઈ પણ વ્યક્તિ પાસે કેમ ન માગવામાં આવે, તે વાસ્તવમાં સમષ્ટિ પાસેથી

થઈ જાય છે, કેમકે વ્યક્તિ પ્રત્યે કરેલી બુરાઈ સમાજ પ્રત્યે થઈ જાય છે. પ્રાકૃતિક નિયમ અનુસાર કોઈ કોઈની સાથે ભલાઈ તથા બુરાઈ કરે, તેનો પ્રભાવ આખા વિશ્વ સાથે થઈ જાય છે. એટલું જ નહિ, પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિનો પ્રભાવ અખિલ લોક-લોકાંતર સુધી પહોંચે છે કેમકે બધું જ કોઈ એકથી સત્તા પામીને એકમાં જ સ્થિત છે, અર્થાત્ બધાનો પ્રકાશક એક જ છે, જે અનંત છે. પ્રાણી જે કાંઈ કરે છે, તે તેનાં જ પ્રત્યે થાય છે અને તેની પ્રતિક્રિયા પણ તેની જ સાથે થાય છે, આ કારણે બહુ જ સાવધાની-પૂર્વક સજાગ રહેવું જોઈએ કે બુરાઈની ઉત્પત્તિ જ ન થાય.

ક્ષમા-યાચના કરવાથી જો કોઈ ક્ષમા ન કરે, તો લેશમાત્ર પણ ચિંતિત નહિ થવું જોઈએ, કેમકે ક્ષમા કરવાની ક્ષમતા એ અનંતમાં જ છે. વ્યક્તિનાં રૂપમાં એમની જ પાસે ક્ષમા-યાચના કરવામાં આવે છે. પરંતુ ક્ષમા માગવાનો અર્થ એ હોવો જોઈએ કે હવે જાણેલાં દોષોની પુનરાવૃત્તિનું તો કોણ કહે, ઉત્પત્તિ જ નહિ થાય અર્થાત્ પૂર્ણ રૂપે નિર્દોષતાને અપનાવી લીધી છે, આ ભાવના દૃઢ બની રહે. આ જ ક્ષમા-યાચનાનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ છે.

ક્ષમા માગતાં જ ક્ષમા-પ્રાર્થીનાં જીવનમાં નિર્દોષતાની અભિવ્યક્તિ થઈ જાય છે, જેનાં થતાં જ સીમિત અહં-ભાવ ગળી જાય છે અને પછી કરેલી ભૂલની સ્મૃતિ નિર્જીવ થઈ જાય છે. પરંતુ જો પોતાને બુરાઈ કરવાવાળાઓને વગર માગ્યે ક્ષમા ન કરી દીધા, તો ચિત્તમાં વેર-ભાવ તથા પ્રતિહિંસાનાં સંસ્કાર અંકિત રહેશે, જે પૂર્ણ રૂપે નિર્દોષતા સાથે અભિન્નતા નહિ થવા દે. આ કારણે ક્ષમાશીલ થવું પણ અનિવાર્ય છે. વાસ્તવમાં **ક્ષમાપ્રાર્થી એ જ થઈ શકે છે, જે ક્ષમાશીલ હોય.**

નિર્દોષતાની અભિવ્યક્તિ ત્યારે સુરક્ષિત રહી શકે છે, જ્યારે કોઈનાં પ્રત્યે વેર-ભાવની ગંધ સુદ્ધા ન રહે. એ ત્યારે જ સંભવ છે જ્યારે કોઈનાં પ્રત્યે પણ દોષી-ભાવ ન રહે, અર્થાત્ પોતાનાં પ્રત્યે થવાવાળી બુરાઈનું કારણ પણ પોતાને જ માની લેવામાં આવે. જેને દોષી માની લીધો છે, જો કોઈ કારણે તેને નિર્દોષ માનવામાં અસમર્થતા પ્રતીત થાય, તો તેને અણસમજૂ બાળકની માફક ક્ષમા કરી દેવામાં આવે અને તેની નિર્દોષતા માટે એ અનંત પાસે ક્ષમા-પ્રાર્થના

કરવામાં આવે. કોઈ પણ પ્રાણી કોઈનાં પ્રત્યે કોઈ પણ બુરાઈ ત્યાં સુધી કરી જ નથી શકતો, જ્યાં સુધી તે સ્વયં પોતાને બુરો ન બનાવી લે. જે બિચારાએ પોતાને જ બુરો બનાવી લીધો, જેનાં દ્વારા કદાચ કોઈ પ્રકારની પોતાની ક્ષતિ થઈ પણ ગઈ, તો પણ તે દયાને પાત્ર છે, દંડને નહિ. ક્ષમાશીલની દૃષ્ટિએ બધા જ અદંડનીય છે. ક્ષમાશીલ થવાથી જ પ્રાણી ક્ષમાપ્રાર્થી થઈ શકે છે. ક્ષમાશીલ પ્રાણી પોતાનાંમાં તથા બીજાઓમાં નિર્દોષતાની અભિવ્યક્તિ માટે ક્ષમાયાચના કરે છે, એ જ ક્ષમાપ્રાર્થી છે. આ દૃષ્ટિએ ક્ષમાશીલ થવાથી જ પ્રાણી ક્ષમાપ્રાર્થી થઈ શકે છે. ક્ષમાશીલતા એ અનંતનો સ્વભાવ છે. આથી તેની સાથે અભિન્ન થવા માટે ક્ષમાશીલ થવું અનિવાર્ય છે. ક્ષમાશીલ થવામાં અસમર્થતા કેવળ અધિકર-લોલુપતાને કારણે જ પ્રતીત થાય છે. જો પ્રાણી બીજાઓનાં અધિકારની રક્ષા કરતો રહીને પોતાનાં અધિકારનો ત્યાગ કરી નાખે, તો તે બહુ જ સુગમતાપૂર્વક ક્ષમાશીલ થઈ શકે છે. અધિકાર-લોલુપતા જ ક્ષમાશીલતાનું અપહરણ કરે છે. ક્ષમાશીલતા બળ છે, નિર્બળતા નહિ; ઉદારતા છે, સંકીર્ણતા નહિ. ક્ષમાશીલતામાં અભિન્નતા છે, ભિન્નતા નહિ. **ક્ષમાશીલ એ જ થઈ શકે છે, જે બધામાં પોતાનાં પરમ પ્રેમાસ્પદનાં દર્શન કરે છે. જેનાં જીવનમાંથી પ્રતિહિંસાની ભાવનાનો અત્યંત અભાવ થઈ ગયો છે, જે બધાનું હિત ઈચ્છે છે અને અપરાધીમાં અપરાધીની પણ પ્રસન્નતા જેને અભીષ્ટ છે, અથવા એમ કહો કે પતિતમાં પતિત પ્રાણીમાં પણ જેને પવિત્રતાનાં દર્શન થાય છે, અર્થાત્ જેનાંમાં દોષ જોવાની દૃષ્ટિ જ નથી, એ જ ક્ષમાશીલ થઈ શકે છે.**

પોતાનાં પ્રત્યે થવાવાળા અન્યાયથી ક્ષુભિત તથા ક્રોધિત ન થવાથી ક્ષમાશીલનું બળ વધે છે, અથવા એમ કહો કે ક્ષમાશીલ પ્રાણીને પોતાનાં પ્રત્યે થવાવાળા અન્યાયમાં પણ અન્યાય કરવાવાળા પ્રાણીનો પ્રેમ જ પ્રતીત થાય છે. જ્યારે તેનું મન ક્ષુભિત નથી થતું, ત્યારે તે દુઃખી નથી થતો. તેનાં દુઃખી ન થવાથી પ્રકૃતિમાં ક્ષોભ નથી થતો, જેથી અન્યાય કરવાવાળાનું અહિત નથી થતું અને તે સ્વતઃ નિર્દોષ થઈ જાય છે, અથવા એમ કહો કે ક્ષમાશીલતા તેનાં હૃદયને બદલી નાખે છે. જો પ્રાણી કોઈની પાસેથી કોઈ પ્રકારનાં સુખની આશા ન કરે

અને કોઈનું ખરાબ ન ઇચ્છે તો તેનાં જીવનમાં ક્ષમાશીલતાની અભિવ્યક્તિ થઈ જાય છે.

ક્ષમાપ્રાર્થી એ જ થઈ શકે છે, જે કરેલી ભૂલને કોઈ પણ પ્રલોભન તથા ભયથી દોહરાવતો નથી, પરંતુ પૂર્ણ નિર્દોષતા જ જેને અભીષ્ટ છે, અથવા એમ કહો કે જે પોતાનું સર્વસ્વ આપીને નિર્દોષ રહેવા ઇચ્છે છે. **નિર્દોષતાને સુરક્ષિત કરવા માટે જેને મોટામાં મોટી કઠિનતા સહન કરવામાં પ્રસન્નતા થાય છે, એ જ સાચો ક્ષમાપ્રાર્થી છે.**

ક્ષમા માગવા તથા ક્ષમા કરવાથી ચિત્ત શુદ્ધ થઈ જાય છે, જેનાં થતાં જ નિર્દોષતા તથા નિર્વેરતા જીવનમાં સ્વાભાવિક આવી જાય છે. નિર્દોષતા આવતાં જ અકર્તવ્યની ઉત્પત્તિ નથી થતી અને કર્તવ્ય કર્તૃત્વનાં અભિમાનથી રહિત સ્વતઃ થવા લાગે છે, જેનાં થતાં જ ભેદ નષ્ટ થઈ જાય છે. ભેદનો અંત થતાં જ યોગ, બોધ તથા પ્રેમ સ્વતઃ પ્રાપ્ત થાય છે.

ક્ષમાપ્રાર્થી પોતાનાં પ્રત્યે ન્યાય કરે છે અને ક્ષમાશીલ થઈને બીજાઓ પ્રત્યે પ્રેમ કરે છે. જે ક્ષમાપ્રાર્થી છે એ જ ક્ષમાશીલ છે અને જે ક્ષમાશીલ છે એ જ ક્ષમાપ્રાર્થી થઈ શકે છે. પોતાનાં પ્રત્યે ન્યાય કરવાથી નિર્દોષતા અને બીજાઓ પ્રત્યે પ્રેમ કરવાથી નિર્વેરતા આવી જાય છે. નિર્દોષતા તથા નિર્વેરતાનો પ્રાદુર્ભાવ થતાં જ સીમિત અહંભાવ ગળી જાય છે, જેનાં ગળતાં જ પ્રેમી અને પ્રેમાસ્પદમાં, જિજ્ઞાસુ અને તત્ત્વજ્ઞાનમાં, શરીર અને વિશ્વમાં તથા વ્યક્તિ અને સમાજમાં અભિન્નતા થઈ જાય છે.

ક્ષમાપ્રાર્થીમાં જ્યારે નિર્દોષતાની અભિવ્યક્તિ થઈ જાય છે, ત્યારે કરેલા દોષની સ્મૃતિ સ્વતઃ મટી જાય છે અને પછી તેનાંમાં પર-દોષ-દર્શનની દૃષ્ટિ ઉત્પન્ન જ નથી થતી; જેથી તે સ્વભાવથી જ ક્ષમાશીલ થઈ જાય છે. પર-દોષ-દૃષ્ટિનો અંત થતાં જ પોતાનાંમાંથી દોષની સ્વીકૃતિ જ સદાને માટે મટી જાય છે, જેનાં મટતાં જ સર્વદા પોતાનાં પ્રીતમનાં જ દર્શન થવા લાગે છે. અથવા એમ કહો કે પોતાનાંથી ભિન્નની પ્રતીતિ જ નથી રહેતી. નિર્દોષતાની અભિવ્યક્તિથી સીમિત અહંભાવ ગળી જાય છે અને પર-દોષ-દર્શનની દૃષ્ટિનો અંત થવાથી

ભેદનો નાશ થઈ જાય છે. આ દૃષ્ટિએ ક્ષમા માગવા તથા કરવાથી સર્વાંશમાં અભેદતા પ્રાપ્ત થાય છે, જેનાં થતાં જ બાહ્યરૂપે અનેક ભેદ પ્રતીત થવા છતાં પણ જીવન સ્નેહની એકતાથી પરિપૂર્ણ થઈ જાય છે, અથવા એમ કહો કે ભેદમાં અભેદતાનાં દર્શન થતાં રહે છે અને પછી ચિત્ત સદાને માટે શુદ્ધ, શાંત તથા સ્વસ્થ થઈ જાય છે. આથી ક્ષમા માગવા તથા કરવામાં જ ચિત્તની શુદ્ધિ નિહિત છે.

તા. ૧૧-૦૬-૧૯૫૬

પોતાનાથી ભિન્ન સત્તાની અસ્વીકૃતિ

મારા નિજ સ્વરૂપ પરમપ્રિય !

જ્યારે પ્રાણી પોતાનાથી ભિન્નની, અર્થાત્ જેની સાથે સ્વરૂપની એકતા નથી, તેની સત્તા સ્વીકારા કરી લે છે, ત્યારે અનેક પ્રકારનાં ભય તથા પ્રલોભનો ઉત્પન્ન થઈ જાય છે, જેથી ચિત્ત અશુદ્ધ થઈ જાય છે. એ અશુદ્ધિ જેમ-જેમ સબળ તથા સ્થાયી થતી જાય છે, તેમ-તેમ ભિન્નતા તથા અનેક પ્રકારનાં ભેદો પુષ્ટ થતાં જાય છે અને ચિત્તમાં અશુદ્ધિ દૃઢ થતી જાય છે. ચિત્તની અશુદ્ધિ અને ભિન્નતા તથા ભેદ એકબીજાથી પોષિત થાય છે. વિવેક-પૂર્વક ભિન્નતા તથા ભેદનો અંત થવાથી ચિત્ત સ્વતઃ શુદ્ધ થઈ જાય છે; જેનાં થતાં જ ભિન્નતા અભિન્નતામાં અને ભેદ અભેદમાં, અર્થાત્ અનેકતા એકતામાં વિલીન થઈ જાય છે.

જેનો વિયોગ અનિવાર્ય હોય, જેમાં સતત પરિવર્તન થાય, જેનું અદર્શન થાય તથા જે ઉત્પત્તિ-વિનાશયુક્ત તેમજ પર-પ્રકાશ્ય હોય, તેની સત્તા સ્વીકાર કરવાથી ભેદ તથા ભિન્નતાનો જન્મ થાય છે. કારણ કે તેની સાથે નિત્ય-યોગ, અભિન્નતા તથા પ્રેમ સંભવ નથી. નિત્ય-યોગ વિના ચિર-શાંતિ, સામર્થ્ય તથા સ્વીધીનતા; અભિન્નતા વિના નિર્ભયતા તથા નિઃસંદેહતા અને પ્રેમ વિના અગાધ અનંત રસની પ્રાપ્તિ થઈ નથી શકતી. શાંતિ, સામર્થ્ય, સ્વાધીનતા, નિઃસંદેહતા, નિર્ભયતા અને અગાધ અનંત રસ વિના સ્વાભાવિક આવશ્યકતાની પૂર્તિ સંભવ નથી અને આવશ્યકતા-પૂર્તિ વિના અભાવનો અભાવ થઈ નથી શકતો અને તેનાં વિના જીવનની સાર્થકતા તથા પૂર્ણતા સિદ્ધ નથી થતી. આથી ઉત્પત્તિ-વિનાશયુક્ત વસ્તુઓનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ અસ્વીકાર કરી તેમની જ સત્તા સ્વીકાર કરવી જોઈએ, જેમની પ્રાણીને સ્વાભાવિક આવશ્યકતા છે.

સ્વાભાવિક આવશ્યકતા તેમની જ હોય છે, જેમની પ્રાપ્તિમાં લેશ-માત્ર

પણ સંદેહ ન હોય, જેમની સત્તા સ્વતંત્ર તથા સ્વયં-પ્રકાશ હોય અને જેમાં સ્વાભાવિક પ્રેમ હોય. કામના એમની જ થાય છે, જેની પ્રતીતિ ભલે જ હોય, પણ પ્રાપ્તિ સંભવ ન હોય અને જેમાં આસક્તિ ભલે જ હોય, પણ પ્રેમ સંભવ ન હોય. આ દૃષ્ટિએ જે વસ્તુ, વ્યક્તિ વગેરેની કામના છે, તેની સત્તા સ્વીકાર કરવી ભૂલ છે. કામના-પૂર્તિ-જનિત સુખનાં પ્રલોભનમાં આબદ્ધ થઈને કામના--અપૂર્તિનાં ભયંકર દુઃખને ભોગવવા સિવાય બીજા કોઈ પણ પ્રયોજનની સિદ્ધિ નથી થતી. જ્યારે પ્રાણી આ રહસ્યને જાણી લે છે, ત્યારે વસ્તુઓની પ્રતીતિ થવા છતાં પણ તેની સત્તાને સ્વીકાર નથી કરતો, અથવા એમ કહો કે પ્રાપ્ત વસ્તુઓથી પણ મમતા-રહિત થઈને તેનાંથી વિમુખ થઈ જાય છે. વસ્તુઓની પ્રાપ્તિ વસ્તુઓ સાથે તાદાત્મ્ય સ્વીકાર કરવાથી ભાસે છે. વસ્તુઓથી વિમુખ થવાથી ન તો તેની પ્રતીતિ જ થાય છે, ન પ્રાપ્તિ જ ભાસે છે. કારણ કે વસ્તુઓથી અતીતનાં જીવનમાં જડતાનો લેશ નથી, પરંતુ ચિન્મય સામ્રાજ્ય છે, જેમાં ભેદ અને ભિન્નતાની ગંધ પણ નથી અને જે અસીમ તથા અનંત છે. તેની જ સત્તાથી બધી વસ્તુઓ પ્રકાશિત થાય છે. એ જ જિજ્ઞાસુઓનું તત્ત્વજ્ઞાન, પ્રેમિઓનો પ્રેમાસ્પદ, સેવકોનો સેવ્ય તેમજ તત્ત્વ-વેત્તાઓનું નિજ-સ્વરૂપ છે. તેમાં જ પુરુષાર્થવાદિઓનાં પુરુષાર્થની, પ્રેમિઓનાં પ્રેમની, વિવેકીઓનાં વિવેકની તથા યોગીઓનાં યોગની પૂર્ણતા સિદ્ધ થાય છે.

આવશ્યકતાની પૂર્તિમાં કામનાઓની ઉત્પત્તિ જ વિઘ્ન છે અને કામનાઓની ઉત્પત્તિ વસ્તુઓ સાથે મમતા તથા તેમાં અહંબુદ્ધિની સ્થાપના જ હેતુ છે. આવશ્યકતાની પૂર્તિ વર્તમાનની વસ્તુ છે અને કામનાઓની પૂર્તિ સદૈવ પ્રાણીને ભવિષ્યની આશામાં આબદ્ધ કરે છે. એટલું જ નહિ, પ્રત્યેક કામનાપૂર્તિનું સુખ નવીન કામનાઓને જન્મ આપે છે. પરિણામ એ થાય છે કે અનેક વાર કામનાઓની પૂર્તિ થવા છતાં પણ વસ્તુસ્થિતિ જેમ-ની-તેમ અભાવરૂપ જ રહે છે. એ અભાવની વેદના જાગ્રત થવાથી પ્રાણી કામના-પૂર્તિનાં પ્રલોભનનો ત્યાગ કરી કામના-નિવૃત્તિ તરફ અગ્રેસર થાય છે. કામના-પૂર્તિનું મહત્ત્વ મટતાં જ કામના-નિવૃત્તિનું સામર્થ્ય સ્વતઃ આવી જાય છે. એ નિયમ છે

કે કામનાઓની નિવૃત્તિમાં જ આવશ્યકતાની પૂર્તિ નિહિત છે. કામના-પૂર્તિ શ્રમ-સાધ્ય છે, સ્વાભાવિક નહિ. તેનાં માટે કોઈ - ને - કોઈ પરિસ્થિતિની અપેક્ષા હોય છે. પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિમાં કામના-પૂર્તિ સંભવ નથી. અથવા એમ કહો કે કામના-પૂર્તિ માટે પ્રાણીને પરાધીનતા સ્વીકાર કરવી જ પડે છે, કેમકે બાહ્ય વસ્તુ, વ્યક્તિ વગેરેનાં સહયોગ વિના કામના-પૂર્તિ સંભવ જ નથી. પરંતુ કામના-નિવૃત્તિ શ્રમ-રહિત છે, સ્વાભાવિક છે, તેનાં માટે કોઈ વસ્તુ, વ્યક્તિ વગેરેની અપેક્ષા નથી. અથવા એમ કહો કે જેને સ્વાધીનતામાં જ પ્રિયતા છે, તે બહુ જ સુગમતાપૂર્વક કામનાઓનો અંત કરી શકે છે. પ્રાકૃતિક નિયમ અનુસાર સ્વાધીનતાની પ્રિયતા, પરાધીનતાની સુદૃઢ શ્રંખલાને સ્વતઃ તોડી નાખે છે. એટલું જ નહિ, પરાધીનતાએ જે આસક્તિઓને ઉત્પન્ન કરી દીધી હતી, સ્વાધીનતાની પ્રિયતાનો ઉદય થતાં જ તેઓ સ્વતઃ ગળી જાય છે, જેનાં ગળતાં જ કામનો અંત થઈ જાય છે અને સ્વાભાવિક આવશ્યકતાની પૂર્તિ, અર્થાત્ અનંત, નિત્ય, ચિન્મય જીવન સાથે અભિન્નતા થઈ જાય છે.

એ નિયમ છે કે પ્રાણી જેની સત્તા સ્વીકારી લે છે, તેનું અસ્તિત્વ ભાસવા લાગે છે. જેનું અસ્તિત્વ ભાસવા લાગે છે, તેનાં પર વિશ્વાસ થવા લાગે છે. જેનાં પર વિશ્વાસ થઈ જાય છે, તેની સાથે સંબંધ થઈ જાય છે. જેની સાથે સંબંધ થઈ જાય છે, તેમાં પ્રિયતા સ્વતઃ ઉત્પન્ન થાય છે. જેમાં પ્રિયતા ઉત્પન્ન થઈ જાય છે, તેની સ્મૃતિ સ્વતઃ થવા લાગે છે. જેની સ્મૃતિ થવા લાગે છે, તેમાં આસક્તિ થઈ જાય છે. અને જેમાં આસક્તિ થઈ જાય છે, તેમાં સત્યતા, સુખરૂપતા, સુંદરતા પ્રતીત થવા લાગે છે અને પછી પ્રાણી તેને આધીન થઈ જાય છે. આ કારણે જેની સ્વાભાવિક આવશ્યકતા છે, તેનાં સિવાય કોઈ બીજાની સત્તા સ્વીકાર નહિ કરવી જોઈએ. વસ્તુ વગેરેની સ્વીકૃતિથી જ પ્રાણી તેમાં આસક્ત અને તેને આધીન થઈ ગયો છે, અથવા એમ કહો કે પ્રાણી પોતાની સ્વીકૃતિમાં પોતે બંધાઈ ગયો છે.

સ્વીકૃતિનું બંધન અસ્વીકૃતિથી જ મટી શકે છે. તેનાં માટે કોઈ અભ્યાસ-વિશેષની આવશ્યકતા નથી. જો કોઈ અસ્વીકૃતિ-માત્રને જ અભ્યાસ માની લે, તો એ જ અભ્યાસની અપેક્ષા છે, કોઈ બીજાની નહિ. અસ્વીકૃતિ માટે

કેવળ વસ્તુઓનાં સ્વરૂપનું વાસ્તવિક જ્ઞાન અપેક્ષિત છે, કોઈ વસ્તુની અપેક્ષા નથી. વસ્તુઓનાં વાસ્તવિક સ્વરૂપનું જ્ઞાન જેમાં નિહિત છે, તે જ્ઞાન પ્રાણીને સ્વતઃ પ્રાપ્ત છે. આથી પ્રાપ્ત વિવેકનાં આદર-માત્રથી જ વસ્તુઓનાં સ્વરૂપનું જ્ઞાન થઈ શકે છે. વસ્તુઓનાં યથાર્થ જ્ઞાનમાં જ વસ્તુઓની અસ્વીકૃતિ નિહિત છે, જે ચિત્ત-શુદ્ધિમાં હેતુ છે. સ્વાભાવિક આવશ્યકતા તેની જ છે, જેનાં વિના પ્રાણી કોઈ પ્રકારે નથી રહી શકતો. જેનાં વિના કોઈ પ્રકારે નથી રહી શકતો, તેની નિત્ય પ્રાપ્તિ હોવી જોઈએ અને તેનાંથી દેશ-કાળની દૂરતા પણ નથી હોઈ શકતી, અર્થાત્ તે સર્વત્ર-સર્વદા છે. પરંતુ તેનાંથી ભિન્નની સત્તા સ્વીકાર કરવાનું પરિણામ એ થયું છે કે જે નિત્ય પ્રાપ્ત છે, તે અપ્રાપ્ત જેવું પ્રતીત થાય છે અને જે અપ્રાપ્ત છે, તે પ્રાપ્ત પ્રતીત થાય છે, અથવા એમ કહો કે પ્રાપ્તમાં અપ્રાપ્ત-બુદ્ધિ અને અપ્રાપ્તમાં પ્રાપ્ત-બુદ્ધિ થઈ ગઈ છે, જે ચિત્તની અશુદ્ધિ છે.

સ્વીકૃતિ-માત્રથી જે અનેકતા પ્રતીત થઈ રહી છે, તે અસ્વીકૃતિ-માત્રથી મટી શકે છે, જેનાં મટતાં જ અનેકતામાં એકતાનાં દર્શન થાય છે. જેમ-જેમ એકતાની પ્રિયતા સબળ તથા સ્થાયી થાય છે, તેમ-તેમ અનેકતાની પ્રતીતિ સ્વતઃ ગળતી જાય છે અને ચિત્ત શુદ્ધ થઈ જાય છે. અનેકતાની પ્રતીતિનું અસ્તિત્વ મટતાં જ ચિત્ત સર્વાંશમાં શુદ્ધ થઈ જાય છે અને પછી કોઈ પ્રકારનું પ્રલોભન, ભય, ભિન્નતા તથા ભેદ શેષ નથી રહેતો અને પછી સ્વાભાવિક પ્રીતિનો ઉદય થાય છે, જેનાં થતાં જ પ્રેમીને પ્રેમાસ્પદથી, જિજ્ઞાસુને તત્ત્વજ્ઞાનથી અને યોગીને યોગથી ભિન્નની સત્તા જ નથી ભાસતી. અથવા એમ કહો કે જે પ્રેમીનો પ્રેમાસ્પદ છે, એ જ જિજ્ઞાસુનું તત્ત્વજ્ઞાન છે અને યોગીનો યોગ છે, અર્થાત્ તે એકમાં જ પ્રાણી પોત-પોતાની રુચિ તથા યોગ્યતાનુસાર પોતાનાં અભીષ્ટ લક્ષ્યને પ્રાપ્ત કરે છે, કેમકે પ્રત્યેક પ્રાણીમાં વિવેક-શક્તિ, ભાવ-શક્તિ અને શ્રમ-શક્તિ છે.

વિવેક, ભાવ અને ક્રિયા — ત્રણેય દ્વારા કોઈ એકની જ પ્રાપ્તિ થાય છે, અથવા એમ કહો કે ક્રિયા, ભાવ તથા વિવેક — ત્રણેય પ્રેમમાં વિલીન થઈ જાય છે, કેમકે પ્રેમ ભિન્નતા તથા ભેદનો નાશક છે અને રસનો ઉત્પાદક છે, જેની સૌને

સ્વાભાવિક આવશ્યકતા છે. આથી અનેકતાની અસ્વીકૃતિથી પ્રેમને પ્રાપ્ત કરી ચિત્ત શુદ્ધ કરવું અનિવાર્ય છે.

પ્રેમાસ્પદથી ભિન્નની સત્તાને સ્વીકાર કરવાથી જો સંકલ્પોની ઉત્પત્તિ પ્રતીત થાય, તો તેનાં ઉદ્ગમની શોધ કરવી જોઈએ. શોધ કરતાં જ એ સ્પષ્ટ વિદિત થશે કે વસ્તુઓમાં અહં-બુદ્ધિ સ્વીકાર કરવી એ જ સંકલ્પોનું ઉદ્ગમ છે. એ ઉદ્ગમનો અંત, અર્થાત્ વસ્તુમાંથી અહં-બુદ્ધિનો ત્યાગ કરવાથી તે બધા આપોઆપ મટી જશે, જેની પૂર્તિ સંભવ નથી તથા જેની પૂર્તિમાં કોઈનું અહિત છે, અર્થાત્ અશુદ્ધ અને અનાવશ્યક સંકલ્પો નિવૃત્ત થઈ જશે અને આવશ્યક તથા શુદ્ધ સંકલ્પો કર્તૃત્વનાં અભિમાન તથા ફળની આશાથી રહિત સ્વતઃ પૂરા થઈ જશે અને નિર્વિકલ્પતા આપોઆપ આવી જશે, જેનાં આવતાં જ શાંતિનો ઉદય થશે, જે સામર્થ્ય તથા સ્વાધીનતાની પ્રતીક છે.

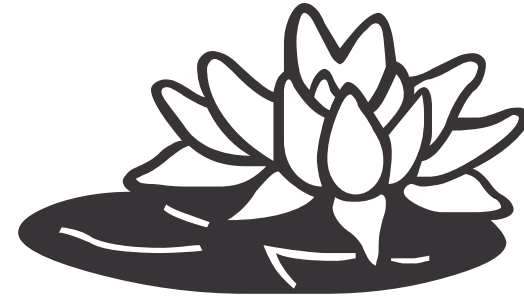
પ્રેમાસ્પદથી ભિન્નની સત્તાની અસ્વીકૃતિ અને દેહરૂપી વસ્તુમાંથી અહં-બુદ્ધિનો ત્યાગ થઈ જવાથી જે સંકલ્પો પ્રતીત થાય છે, તેઓ કેવળ ભુંજેલા દાણા સમાન છે. તેનાં આધારે કામની ઉત્પત્તિ નથી થતી. તેમ છતાં પણ જો સંકલ્પ-ઉત્પત્તિ પ્રતીત થાય છે, તો તેનો સંબંધ જે વસ્તુઓ સાથે છે, તે વસ્તુઓની સત્યતા સ્વીકાર નહિ કરવી જોઈએ, પરંતુ તે વસ્તુઓમાં તત્ત્વરૂપે પોતાનાં પ્રેમાસ્પદનાં જ દર્શન કરવા જોઈએ. સંકલ્પ અને વસ્તુની સત્યતાનો અભાવ થતાં જ પ્રેમાસ્પદથી ભિન્નની પ્રતીતિ જ નહિ થાય, અથવા એમ કહો કે પ્રેમી અને પ્રેમાસ્પદની નિત્ય-નવીન લીલાનાં જ દર્શન થશે. જેમ-જેમ પ્રેમ સબળ થતો જશે, તેમ-તેમ પ્રેમીનું અસ્તિત્વ ગળીને પ્રેમમાં પરિણત થતું જશે અને પછી પ્રેમ અને પ્રેમાસ્પદની જ સત્તા રહી જશે, અર્થાત્ પ્રેમમાં પ્રેમાસ્પદ અને પ્રેમાસ્પદમાં પ્રેમ-જ-પ્રેમ રહી જશે, કેમકે પ્રેમી અને પ્રેમાસ્પદમાં પ્રેમનું જ આદાન-પ્રદાન છે.

જિજ્ઞાસુ, જેની તેને જિજ્ઞાસા છે તેનાથી; સેવક પોતાનાં સેવ્યથી અને પ્રેમી પોતાનાં પ્રેમાસ્પદથી ભિન્નની સત્તા સ્વીકાર ન કરે તો બહુ જ સુગમતાપૂર્વક ચિત્ત શુદ્ધ થઈ શકે છે. ચિત્ત શુદ્ધ થતાં જ જિજ્ઞાસુ જિજ્ઞાસા, સેવક સેવા અને

પ્રેમી પ્રેમ થઈને એ અનંત સાથે અભિન્ન થઈ જાય છે, જે સૌનું બધું જ છે, જેનાંથી સૌને સત્તા મળે છે, અથવા એમ કહો કે જે પોતાનાં મહિમામાં પોતે સ્થિત છે. તેનો યોગ જ વાસ્તવિક યોગ, તેનું જ્ઞાન જ વાસ્તવિક જ્ઞાન અને તેનો પ્રેમ જ વાસ્તવિક પ્રેમ છે. તેનાંથી ભિન્નનો યોગ ભોગ છે, યોગ નહિ. તેનાંથી ભિન્નનું જ્ઞાન વાસ્તવિક જ્ઞાન નથી. તેનાંથી ભિન્નનો પ્રેમ વાસ્તવિક પ્રેમ નથી. જે વાસ્તવિક યોગ, જ્ઞાન તથા પ્રેમ નથી, તેનાંથી મોહ, આસક્તિ તથા અનેક વિકારો ઉત્પન્ન થાય છે, જેથી ચિત્ત અશુદ્ધ થઈ જાય છે. આથી પોતાનાંથી ભિન્નની સત્તાને અસ્વીકાર કરી ચિત્તને શુદ્ધ કરી વાસ્તવિક યોગ, જ્ઞાન તથા પ્રેમ પ્રાપ્ત કરી કૃત-કૃત્ય થઈ જવામાં જ જીવનની પૂર્ણતા સિદ્ધ છે.

તા. ૧૨-૦૬-૧૯૫૬

વ્યક્તિ, દશ્ય તેમજ દષ્ટિઓ

મારા નિજ સ્વરૂપ પરમપ્રિય !

વ્યક્તિ એક છે, દષ્ટિ પણ એક છે, પણ દષ્ટિઓ અનેક છે. વ્યક્તિ જે દષ્ટિથી દશ્યને જુએ છે, તેનાં અનુસાર તેનાં પર પ્રભાવ પડે છે. ઇન્દ્રિય-દષ્ટિ સૌથી સ્થૂળ દષ્ટિ છે. તેનાં પ્રભાવની આસક્તિથી ચિત્ત અશુદ્ધ થાય છે. ઇન્દ્રિય-દષ્ટિથી દશ્યમાં સત્યતા, સુંદરતા તથા અનેકતાનો ભાસ થાય છે, અથવા એમ કહો કે શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ગંધ — વિષયોમાં રુચિ ઉત્પન્ન થાય છે, જેથી ઇન્દ્રિયો વિષયોને, મન ઇન્દ્રિયોને અને બુદ્ધિ મનને આધીન થઈ જાય છે, જે વાસ્તવમાં ચિત્તની અશુદ્ધિ છે. બુદ્ધિ મનને, મન ઇન્દ્રિયોને અને ઇન્દ્રિયો વિષયોને આધીન થતાં જ વસ્તુઓમાં જીવન-બુદ્ધિ થઈ જાય છે, જેનાં થતાં જ પ્રાણી સુખ-લોલુપતા, જડતા, પરાધીનતા, શક્તિહીનતા વગેરે દોષોમાં આબદ્ધ થઈ જાય છે. તેનું પરિણામ એ થાય છે કે તે બિચારો સંકલ્પ-પૂર્તિ-અપૂર્તિનાં દ્વંદ્વમાં આબદ્ધ થઈને સુખી-દુઃખી થવા લાગે છે. એવું કોઈ સંકલ્પ-પૂર્તિનું સુખ છે જ નહિ, જેનાં આદિ અને અંતમાં દુઃખનું દર્શન ન થાય. એટલું જ નહિ, સુખ-કાળમાં પણ સુખમાં સ્થિરતા નથી રહેતી. જે પ્રમાણે તીવ્ર ભૂખ લાગવાથી પ્રથમ ગ્રાસમાં જેટલું સુખ ભાસે છે, તેટલું બીજામાં નહિ, અર્થાત્ પ્રત્યેક ગ્રાસમાં ક્રમશઃ સુખની ક્ષતિ થતી જાય છે અને અંતિમ ગ્રાસમાં સુખ નથી રહેતું, કેવળ ભોગની ક્રિયા-જનિત સુખદ સ્મૃતિ જ રહે છે, જે નવીન સંકલ્પોને ઉત્પન્ન કરે છે અને પ્રાણી પુનઃ એ જ સ્થિતિમાં આવી જાય છે, જેમાં સંકલ્પ-પૂર્તિનાં સુખની પૂર્વે હતો, અર્થાત્ સંકલ્પ-ઉત્પત્તિનું દુઃખ જેમ-નું-તેમ ભાસવા લાગે છે. એ જ પ્રમાણે પ્રત્યેક ભોગ-પ્રવૃત્તિનું પરિણામ થાય છે.

ભોગ-પ્રવૃત્તિનાં આ દુષ્પરિણામની અનુભૂતિથી વ્યક્તિને ઇન્દ્રિય-દષ્ટિ પર સંદેહ થાય છે. એનાં થતાં જ બુદ્ધિ-દષ્ટિનો આદર થવા લાગે છે. જેમ-

જેમ બુદ્ધિ-દષ્ટિનો આદર વધવા લાગે છે, તેમ-તેમ ઇન્દ્રિય-દષ્ટિનો પ્રભાવ મટવા લાગે છે. સર્વાંશમાં ઇન્દ્રિય-દષ્ટિનો પ્રભાવ મટી જવાથી અન્ય વસ્તુઓની તો કોણ કહે, જે શરીરમાં સત્યતા, સુંદરતા, સુખરૂપતા પ્રતીત થતી હતી, તે શરીર મળ-મૂત્રની થેલી તથા અનેક વ્યાધિઓનું ઘર પ્રમાણિત થાય છે. બુદ્ધિ-દષ્ટિનાં સ્થાયી થતાં જ શરીર વગેરે વસ્તુઓથી સંબંધ-વિચ્છેદ કરવાની રુચિ ઉત્પન્ન થઈ જાય છે, કેમકે પ્રત્યેક વસ્તુમાં સતત પરિવર્તન તથા ક્ષણભંગુરતાનાં દર્શન સ્પષ્ટ થવા લાગે છે. અથવા એમ કહો કે કોઈ પણ વસ્તુ ઇન્દ્રિય-દષ્ટિથી જેવી પ્રતીત થતી હતી, અર્થાત્ તેનું એક પોતાનું અસ્તિત્વ માલૂમ થતું હતું, તે નથી માલૂમ થતું, પરંતુ તે અનેક વસ્તુઓનો સમૂહ પ્રતીત થાય છે. એટલું જ નહિ, બુદ્ધિ-દષ્ટિથી અનેકતામાં એકતા અને વ્યક્તમાં અવ્યક્ત પ્રતીત થાય છે. આ કારણે વસ્તુઓની આસક્તિ મટી જાય છે અને વાસ્તવિકતાની જિજ્ઞાસા જાગ્રત થાય છે, જે બધી કામનાઓને ખાઈને સ્વતઃ પૂરી થઈ જાય છે. બુદ્ધિ-દષ્ટિથી રાગ વૈરાગ્યમાં અને ભોગ યોગમાં બદલાઈ જાય છે.

પછી વિવેક-દષ્ટિ ઉદય થાય છે જે કામનો અંત કરી પ્રાણીને ચિર-શાંતિ તથા સ્વાધીનતા તેમજ ચિન્મયતા તરફ ઉન્મુખ કરી દે છે, જેનાં થતાં જ અંતર્દષ્ટિ જાગ્રત થાય છે, જે ભેદ તથા દૂરતાનો અંત કરી પોતાનાંમાં જ સંતુષ્ટ કરી દે છે. અંતર્દષ્ટિની પૂર્ણતામાં પ્રીતિની દષ્ટિનો ઉદય થવો સ્વાભાવિક છે. પ્રીતિની દષ્ટિ સમસ્ત દષ્ટિઓમાં એકતાનો બોધ કરાવે છે, કેમકે પ્રીતિ સાથે બધા અભિન્નતા પ્રદાન કરવામાં સમર્થ છે. પ્રીતિ સ્વભાવથી જ સર્વત્ર-સર્વદા પોતાનાં પ્રેમાસ્પદને જ પામે છે. કારણ કે પ્રીતિએ પ્રીતમથી ભિન્ન કોઈ અન્યને ક્યારેય જોયા જ નથી. પ્રીતિની દષ્ટિ રસરૂપ હોવાથી પ્રેમાસ્પદમાં નિત-નૂતનતાનો બોધ કરાવે છે. પ્રીતિ પૂર્ણરૂપે પ્રીતમને જોઈ જ નથી શકતી, કેમકે પ્રીતિ અને પ્રીતમ બન્ને અનંત, દિવ્ય તથા ચિન્મય છે.

પ્રીતિનાં સામ્રાજ્યમાં જડતાનો લેશ નથી. પ્રીતિ પૂર્તિ-નિવૃત્તિથી રહિત હોવાથી મિલનમાં વિયોગ અને વિયોગમાં પણ મિલનનો રસ પ્રદાન કરે છે. અર્થાત્ પ્રીતિની દષ્ટિએ મિલન અને વિયોગ બન્ને રસરૂપ છે. પ્રીતિ સ્વરૂપથી જ

રસરૂપ છે. તેમાં અસ્વાભાવિકતા લેશમાત્ર પણ નથી, આ જ કારણે અખંડ તથા અનંત છે. પ્રીતિ એકમાં બે અને બે માં એકનું દર્શન કરાવે છે, અથવા એમ કહો કે એક અને બે ની ગણતરીથી વિલક્ષણ છે. તેમાં ભેદ અને ભિન્નતાની તો ગંધ જ નથી. પ્રીતિ પ્રીતમનો જ સ્વભાવ છે અને પ્રીતિમાં જ પ્રીતમનો નિવાસ છે. ચિન્મય સામ્રાજ્યમાં પ્રીતિ અને પ્રીતમનો નિત્ય વિહાર છે, અથવા એમ કહો કે પ્રેમનાં સામ્રાજ્યમાં પ્રેમનું જ આદાન-પ્રદાન છે.

ઇન્દ્રિય અને બુદ્ધિ-દૃષ્ટિનું દ્વંદ્વ જ્યાં સુધી રહે છે, ત્યાં સુધી ચિત્તમાં અશુદ્ધિ રહે છે. આ બન્ને દૃષ્ટિઓ પ્રતીતિનાં ક્ષેત્રમાં જ કાર્ય કરે છે. બુદ્ધિ-દૃષ્ટિનો પ્રભાવ વસ્તુઓની સ્થિતિનો અંત કરી તેનાથી અતીતનાં જીવનની લાલસા જાગ્રત કરે છે. ઇન્દ્રિય-દૃષ્ટિએ જે વસ્તુઓની સ્થિતિ સ્વીકાર કરી હતી, બુદ્ધિ-દૃષ્ટિ એ સ્થિતિને વસ્તુઓનો ઉત્પત્તિ-વિનાશનો ક્રમ-માત્ર માને છે બીજું કંઈ નહિ. અર્થાત્ વસ્તુની સ્થિરતા બુદ્ધિ-દૃષ્ટિ સ્વીકાર નથી કરતી. તેનું પરિણામ એ થાય છે કે દૃશ્યથી વિમુખતા થઈ જાય છે અને વિવેક-દૃષ્ટિ ઉદય થાય છે, જેથી ચિત્ત શુદ્ધ થઈ જાય છે, કેમકે અશુદ્ધિ અવિવેક-સિદ્ધ છે.

ઇન્દ્રિય-દૃષ્ટિ ભોગની રુચિને સબળ બનાવે છે, બુદ્ધિ-દૃષ્ટિ ભોગોથી અરુચિ ઉત્પન્ન કરે છે અને વિવેક-દૃષ્ટિ ભોગ-વાસનાઓનો અંત કરી જડ-ચિદ્-ગ્રંથિને ખોલી નાખે છે, જેનાં ખૂલતાં જ અંતર્દૃષ્ટિ ઉદય થાય છે, જે પોતાનાંમાં જ પોતાનાં પ્રીતમને પામીને કૃત-કૃત્ય થઈ જાય છે, અર્થાત્ ‘પર’ અને ‘સ્વ’નો ભેદ ગળી જાય છે. અંતર્દૃષ્ટિ શ્રમ-રહિત સ્વાભાવિક છે, ગતિ અને સ્થિરતા બન્નેથી વિલક્ષણ છે. તે બધા પ્રકારનાં અભિમાનનો અંત કરી દે છે. વિવેક-દૃષ્ટિએ જે ચિન્મય રાજ્યમાં પ્રવેશ કરાવ્યો હતો, અંતર્દૃષ્ટિ તેમાં જ સંતુષ્ટ કરી કૃત-કૃત્ય કરી દે છે.

ઇન્દ્રિય-દૃષ્ટિ પર બુદ્ધિ-દૃષ્ટિ શાસન કરે છે અને બુદ્ધિ-દૃષ્ટિને વિવેક-દૃષ્ટિ પ્રકાશ આપે છે અને અંતર્દૃષ્ટિ વિવેક-દૃષ્ટિને પુષ્ટ કરે છે. જ્યારે બુદ્ધિ-દૃષ્ટિ ઇન્દ્રિય-દૃષ્ટિનાં ઉત્પન્ન કરેલાં રાગનો નાશ કરી દે છે, ત્યારે અકર્તવ્ય કર્તવ્યમાં બદલાઈ જાય છે. અર્થાત્ સ્વાર્થ-ભાવ સેવા-ભાવમાં વિલીન થઈ જાય

છે, જે રાગ-રહિત પ્રવૃત્તિમાં હેતુ છે. રાગ-રહિત પ્રવૃત્તિ બાહ્ય જીવનમાં સૌંદર્યની અભિવ્યક્તિ કરે છે, જેથી પરસ્પરમાં કર્મની ભિન્નતા હોવા છતાં પણ સ્નેહની એકતા સુરક્ષિત રહે છે, જેથી વેર-ભાવની ગંધ પણ નથી રહેતી. વેર-ભાવનો અંત થતાં જ નિર્ભયતા, સમતા, મુદિતા વગેરે દિવ્ય ગુણોનો પ્રાદુર્ભાવ સ્વતઃ થઈ જાય છે.

ઇન્દ્રિય-દૃષ્ટિનો પ્રભાવ ભલે જ અસાધનરૂપ હોય, કેમકે તે રાગનો પોષક છે, પરંતુ બુદ્ધિ-દૃષ્ટિનાં નેતૃત્વમાં ઇન્દ્રિય-દૃષ્ટિનો ઉપયોગ સાધનરૂપ છે. કારણ કે બુદ્ધિ-દૃષ્ટિ ભાવમાં પવિત્રતા ઉત્પન્ન કરી કર્મને શુદ્ધ કરી દે છે. કર્મની શુદ્ધિમાં જ સુંદર સમાજનું નિર્માણ નિહિત છે, જેથી પારસ્પરિક સંઘર્ષ શેષ નથી રહેતો. કેમકે કર્મની શુદ્ધિ કોઈનાં અધિકારનું અપહરણ નથી કરતી, પ્રત્યુત રક્ષા કરે છે. જે કોઈનાં અધિકારનું અપહરણ નથી કરતો, તેનાંમાં અધિકાર-લોલુપતા શેષ નથી રહેતી, કેમકે અધિકાર-લોલુપતા તેનાંમાં જ નિવાસ કરે છે, જે બીજાઓનાં અધિકારોનું અપહરણ કરે છે. જેણે બીજાઓનાં અધિકારની રક્ષાને જ પોતાનું કર્તવ્ય સ્વીકાર કર્યું છે, તેની દૃષ્ટિ બીજાઓનાં કર્તવ્ય પર નથી જાતી. કારણ કે કર્તવ્ય-પરાયાણતામાં જે વિકાસ છે, તે અધિકાર માગવામાં નથી.

અધિકાર-લાલસા તો એ જ પ્રાણીઓમાં નિવાસ કરે છે, જેમણે બુદ્ધિ-દૃષ્ટિનો આદર નથી કર્યો. બુદ્ધિ-દૃષ્ટિ પ્રાણીને કર્તવ્યનિષ્ઠ બનાવીને વિવેક-દૃષ્ટિમાં પ્રતિષ્ઠિત કરી જડતાથી વિમુખ કરી દે છે. જડતાની વિમુખતામાં વિષમતા નથી, અર્થાત્ સમતા છે, જે વાસ્તવમાં યોગ છે. યોગમાં ઇન્દ્રિયો વિષયોથી વિમુખ થઈને મનની નિર્વિકલ્પતામાં વિલીન થઈ જાય છે, જેનાં થતાં જ નિર્વિકલ્પ-સ્થિતિ સ્વતઃ થઈ જાય છે, જેનાં થતાં જ અનેકતા એકતા સાથે અને વિષમતા સમતા સાથે અભિન્ન થઈ જાય છે. અથવા એમ કહો કે એકતા અનેકતાને અને સમતા વિષમતાને ખાઈ લે છે અને પછી વિવેકનો પ્રકાશ પૂર્ણરૂપે ઉદય થાય છે, જે નિર્વિકલ્પ-સ્થિતિ સાથે અસંગ કરી કામનો અંત કરી દે છે. કામનો નાશ થતાં જ ભોક્તા, ભોગ્ય-વસ્તુ અને ભોગવવાનાં સાધનો — આ ત્રણેય ગળીને જે સર્વનો દૃષ્ટા છે, તેમાં વિલીન થઈ જાય છે અને પછી અંતર્દૃષ્ટિ

સ્વતઃ જાગ્રત થાય છે, જે ત્રિપુટીનો અત્યંત અભાવ કરી દે છે.

અંતર્દૃષ્ટિમાં પૂર્ણ સ્વાધીનતા છે અને અપ્રયત્ન જ પ્રયત્ન છે, જેથી અખંડ, એકરસ, નિત્ય-જીવન સાથે અભિન્નતા થાય છે. નિત્ય-જીવનથી જ સૌને સત્તા મળે છે, કેમકે નિત્ય-જીવન સિવાય બીજા કોઈનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ જ નથી. નિત્ય-જીવનની પ્રાપ્તિમાં પ્રેમ સ્વતઃ સિદ્ધ છે. કેમકે અનિત્ય જીવનમાં જે આસક્તિનાં રૂપમાં પ્રતીત થતી હતી, એ જ નિત્ય-જીવનમાં પ્રીતિનાં સ્વરૂપમાં બદલાઈ જાય છે. નિત્ય-જીવન જેમનું સ્વરૂપ છે, પ્રીતિ તેમનો જ સ્વભાવ છે. **સ્વરૂપથી સ્વભાવ અને સ્વભાવથી સ્વરૂપ ભિન્ન નથી હોતું.** જે પ્રમાણે સૂર્યનાં કિરણો અને પ્રકાશ સૂર્યથી અભિન્ન છે, એ જ પ્રમાણે નિત્ય-જીવનનાં સ્વરૂપ અને સ્વભાવમાં અભિન્નતા છે. પ્રીતિની દૃષ્ટિ અંતર અને બાહ્ય ભેદની નાશક છે અને તેનો પ્રભાવ સમસ્ત દૃષ્ટિઓમાં ઓત-પ્રોત છે. જેમ-જેમ પ્રીતિની દૃષ્ટિ સબળ તથા સ્થાયી થતી જાય છે, તેમ-તેમ બધી દૃષ્ટિઓ ગળીને પ્રીતિ સાથે અભિન્ન થતી જાય છે અને પછી પ્રીતિ અને પ્રીતમથી ભિન્નની સત્તા જ શેષ નથી રહેતી.

ઇન્દ્રિય-દૃષ્ટિની સત્યતા મટતાં જ બુદ્ધિ-દૃષ્ટિ સબળ થઈ જાય છે. બુદ્ધિ-દૃષ્ટિનો પૂર્ણ ઉપયોગ થતાં જ વિવેક-દૃષ્ટિ સ્પષ્ટ પ્રકાશિત થાય છે, જે અંતર્દૃષ્ટિને જાગ્રત કરી ચિન્મય જીવન સાથે અભિન્ન કરી દે છે. અને અંતર્દૃષ્ટિની પૂર્ણતામાં જ પ્રીતિની દૃષ્ટિ નિહિત છે, જે બધી દૃષ્ટિઓનાં ભેદને ખાઈને ચિત્તને સદાને માટે શુદ્ધ, શાંત તથા સ્વસ્થ કરી દે છે.

સૌનો દૃષ્ટા એક છે. સમસ્ત દૃષ્ટિઓ તેમનાં જ પ્રકાશથી પ્રકાશિત છે અને તેમની જ સત્તાથી સત્તા પામે છે. કોઈ પણ દૃષ્ટિની પોતાની સ્વતંત્ર સત્તા નથી. અથવા એમ કહો કે બધી દૃષ્ટિઓ સર્વનાં દૃષ્ટામાં જ વિલીન થઈને તેની સાથે અભિન્ન થઈ જાય છે અને અંતમાં પ્રીતિની દૃષ્ટિ જ સર્વનાં દૃષ્ટાને રસ પ્રદાન કરી તેમને આહ્લાદિત કરે છે. પ્રીતિની દૃષ્ટિમાં જ બધી દૃષ્ટિઓનો સમાવેશ છે. એ જ દૃષ્ટિ વિશ્વ-પ્રેમ તથા આત્મ-રતિનાં રૂપમાં અભિવ્યક્ત થાય છે.

પ્રીતિ એવી નિર્મળ ધારા છે કે તે કોઈમાં આબદ્ધ નથી રહેતી, પરંતુ

બધાને પાર કરતી-કરતી અનંતમાં જ સમાહિત થઈ જાય છે અને સૌને રસ પ્રદાન કરતી રહે છે. પ્રીતિની ધારા અવિચ્છિન્ન રૂપે પ્રવાહિત થતી રહે છે. તે આદિ અને અંતથી રહિત, દેશ-કાળ, વસ્તુ વગેરેની સીમાનું અતિક્રમણ કરતી-કરતી અનેક રૂપોમાં પોતાનાં પ્રેમાસ્પદને જ પામીને કૃત-કૃત્ય થાય છે. આથી ઇન્દ્રિય, બુદ્ધિ વગેરે બધી દૃષ્ટિઓને પ્રીતિની દૃષ્ટિમાં વિલીન કરવી અનિવાર્ય છે, જે ચિત્તની શુદ્ધિથી જ સંભવ છે. કેમકે જ્યારે ઇન્દ્રિય-દૃષ્ટિ બુદ્ધિ-દૃષ્ટિમાં અને બુદ્ધિ-દૃષ્ટિ વિવેક-દૃષ્ટિમાં વિલીન થઈ જાય છે, ત્યારે ચિત્ત શુદ્ધ થઈ જાય છે, અને અંતર્દૃષ્ટિ તથા પ્રીતિની દૃષ્ટિ ઉદય થાય છે. આ પ્રમાણે ચિત્તની શુદ્ધિમાં જ જીવનની પૂર્ણતા નિહિત છે.

તા. ૧૩-૦૬-૧૯૫૬

રુચિ-અરુચિનાં દ્વંદ્વનો અંત

મારા નિજ સ્વરૂપ પરમપ્રિય !

રુચિ-અરુચિનાં દ્વંદ્વમાં આબદ્ધ પ્રાણીનું ચિત્ત અશુદ્ધ થઈ જાય છે. રુચિ રાગને અને અરુચિ દ્વેષને ઉત્પન્ન કરે છે. રાગથી બંધન અને દ્વેષથી ભેદની દૃઢતા થાય છે. બંધનથી જડતા તથા પરાધીનતા અને ભેદથી ભય તથા સંઘર્ષનો જન્મ થાય છે. જડતાથી પોતાનાંમાં દેહ-ભાવની દૃઢતા, પરાધીનતાથી વસ્તુ, વ્યક્તિ વગેરેની દાસતા, ભયથી પ્રાપ્ત-શક્તિનો હાસ અર્થાત્ હૃદય-દુર્બળતા અને સંઘર્ષથી હિંસા વગેરે વિકારોની ઉત્પત્તિ થાય છે, જેથી ચિત્ત અશુદ્ધ થઈ જાય છે.

પોતાને દેહ, અથવા દેહને પોતાનો માની લેવાથી રુચિ, અરુચિનું દ્વંદ્વ ઉત્પન્ન થાય છે. રુચિ-પૂર્તિનું પ્રલોભન દેહમાં અહં-બુદ્ધિ દૃઢ કરે છે. તેનું પરિણામ એ આવે છે કે પ્રાણી પોતાને કર્મ, ચિંતન અને સ્થિતિમાં આબદ્ધ કરી ભોક્તા થઈ જાય છે. **પ્રાકૃતિક નિયમાનુસાર કોઈ પણ ભોગની સિદ્ધિ પ્રમાદ તથા હિંસા વિના સંભવ નથી.** કારણ કે પ્રાપ્ત વિવેકનો અનાદર કર્યા વિના કોઈ પણ પ્રાણી દેહ સાથે તદ્દ્રૂપ નથી થઈ શકતો, અર્થાત્ ‘હું ભોક્તા છું’ — આ સ્વીકૃતિ દૃઢ નથી થઈ શકતી. ‘હું ભોક્તા છું’ — આ સ્વીકૃતિ વિના ભોગ-વાસનાઓની ઉત્પત્તિ થઈ જ નથી શકતી અને ભોગ-વાસનાઓની ઉત્પત્તિ થયા વિના ભોગ્ય વસ્તુઓ સાથે સંબંધ તથા તેમાં આસક્તિ સંભવ નથી. ભોગ-પ્રવૃત્તિથી ભોગ્ય વસ્તુઓનો વિનાશ સ્વાભાવિક જ છે. આથી સ્પષ્ટતઃ વિદિત થાય છે કે પ્રમાદ તથા હિંસા વિના ભોગની સિદ્ધિ નથી થઈ શકતી, કેમકે પોતાને ભોક્તા સ્વીકાર કરવો પ્રમાદ છે અને ભોગ્ય વસ્તુઓનાં વિનાશમાં હિંસા છે. હિંસા અને પ્રમાદથી ચિત્ત અશુદ્ધ થાય છે.

દેહાભિમાન પ્રાણીને શુભાશુભ કર્મ, સાર્થક-નિરર્થક ચિંતન તેમજ સવિકલ્પ તથા નિર્વિકલ્પ સ્થિતિમાં આબદ્ધ કરે છે. એ નિયમ છે કે કોઈ પણ

અવસ્થામાં આબદ્ધ થવાથી રુચિ-અરુચિનું દ્વંદ્વ ચાલતું રહે છે. **શુભાશુભ કર્મ પ્રાણીને સ્થૂલશરીરમાં, સાર્થક-નિરર્થક ચિંતન સૂક્ષ્મશરીરમાં અને સવિકલ્પ-નિર્વિકલ્પ સ્થિતિ કારણશરીરમાં આબદ્ધ કરે છે.** કર્મની અપેક્ષાએ ચિંતનમાં અને ચિંતનની અપેક્ષાએ સ્થિતિમાં અધિક સ્વાધીનતા તેમજ વ્યાપકતા છે. ત્રણેય અવસ્થાઓનો ભોક્તા એક છે. સ્થૂલશરીરમાં આસક્ત થતાં જ વસ્તુ, વ્યક્તિ તેમજ પરિસ્થિતિ વગેરેની દાસતા ઉત્પન્ન થઈ જાય છે. નિરર્થક-ચિંતન પ્રાપ્ત વસ્તુમાં મમતા અને અપ્રાપ્તમાં આસક્તિ ઉત્પન્ન કરે છે અને સાર્થક-ચિંતન નિરર્થક ચિંતનને ખાઈને અચિંતતા પ્રદાન કરે છે. સવિકલ્પ તથા નિર્વિકલ્પ સ્થિતિ સીમિત અહં-ભાવને જીવિત રાખે છે અને શાંતિમાં રમાણ કરાવે છે.

સીમિત અહં-ભાવ રહેતાં ન તો ભેદનો જ નાશ થાય છે, ન પ્રેમનો જ ઉદય થાય છે અને ન શાંતિથી અતીતનાં જીવનમાં જ પ્રવેશ થાય છે. ભેદનો નાશ થયા વિના કામનો નાશ નથી થતો અને કામનો નાશ થયા વિના ભોક્તૃત્વનો અંત નથી થતો, તેનો અંત થયા વિના બિચારો પ્રાણી ક્યારેક ક્રિયા, ક્યારેક ચિંતન અને ક્યારેક સ્થિતિનાં ક્ષેત્રમાં રમાણ કરે છે. **ક્રિયાનાં ક્ષેત્રમાં પરાધીનતા તથા શ્રમની અધિકતા છે. તેનાંથી શ્રમિત તથા ક્ષુભિત થઈને પ્રાણી ચિંતનનાં ક્ષેત્રમાં રમાણ કરવા લાગે છે. પરંતુ સ્થિતિની અપેક્ષાએ ચિંતનમાં પણ અધિક શ્રમ છે. આથી ચિંતનથી શ્રમિત થઈને સ્થિતિનાં ક્ષેત્રમાં વિશ્રામ લે છે. પરંતુ ક્રિયા અને ચિંતન-જનિત રાગ બંન્ધો રહેવાને કારણે સ્થિતિનાં ક્ષેત્રથી પણ ઉપરામ થાય છે અને પછી ક્રિયા તથા ચિંતનનાં ક્ષેત્રમાં રમાણ કરતો-કરતો સ્થિતિમાં વિશ્રામ લે છે. આ ક્રમ એ સમય સુધી ચાલતો જ રહે છે, જ્યાં સુધી સીમિત અહં-ભાવ ગળી ન જાય, અથવા એમ કહો કે કામનો અંત ન થઈ જાય.**

કામનો અંત થયા વિના કામનાઓનો નાશ નથી થઈ શકતો અને કામનાઓનો નાશ થયા વિના જિજ્ઞાસાની પૂર્તિ સંભવ નથી. જિજ્ઞાસાની પૂર્તિ વિના નિરસંદેહતાની પ્રાપ્તિ નથી થઈ શકતી. સંદેહ રહેતાં ક્યારેય પણ ચિત્ત શુદ્ધ નથી થઈ શકતું.

સંદેહ સદૈવ ‘આ’ અને ‘હું’ નાં સંબંધમાં થાય છે, કેમકે જેનાં સંબંધમાં

કાંઈ નથી જાણતા, તેનાં સંબંધમાં સંદેહ નથી થતો, વિશ્વાસ અથવા અવિશ્વાસ થાય છે. સંદેહ અને અવિશ્વાસમાં ભેદ છે. સંદેહમાં કોઈ-ને-કોઈ પ્રકારની જાણકારી હોય છે. વિશ્વાસ અને અવિશ્વાસમાં કેવળ માન્યતા હોય છે. અવિશ્વાસ તથા વિશ્વાસ નિર્ણયાત્મક હોય છે. પણ સંદેહ નિર્ણયાત્મક નથી હોતો. ‘આ’ અર્થાત્ જે પ્રતીત થઈ રહ્યું છે, ‘હું’ અર્થાત્ જેની સ્વીકૃતિ છે અથવા જેનો ભાસ થાય છે. પ્રતીતિમાં સંદેહનું કારણ છે — તેનાં સતત પરિવર્તનનું જ્ઞાન. સ્વીકૃતિ પણ પરિસ્થિતિ તથા અવસ્થા ભેદથી બદલાઈ જાય છે. આ કારણે ‘હું’ નાં સંબંધમાં પણ સંદેહ થાય છે. સંદેહ જિજ્ઞાસાની ભૂમિ છે. જિજ્ઞાસાની જાગૃતિ પ્રતીતિથી સંબંધ-વિચ્છેદ કરાવે છે અને સ્વીકૃતિને અસ્વીકૃતિથી મટાડી દે છે. પ્રતીતિથી સંબંધ-વિચ્છેદ થતાં જ મમતા નષ્ટ થઈ જાય છે અને સ્વીકૃતિને અસ્વીકાર કરતાં જ અહંનો નાશ થઈ જાય છે. ‘અહં’ અને ‘મમ’ નો નાશ થતાં જ કામનો નાશ થઈ જાય છે. કામનો નાશ થતાં જ ક્રિયા, ચિંતન અને સ્થિતિથી અનાસક્તિ સ્વતઃ થઈ જાય છે, જે ચિત્તને શુદ્ધ કરી દે છે.

ક્રિયા-જનિત સુખથી અરુચિ થતાં જ સાર્થક-ચિંતન સ્વતઃ જાગ્રત થાય છે. એ નિયમ છે કે જેમ-જેમ સાર્થક-ચિંતન સબળ તથા સ્થાયી થતું જાય છે, તેમ-તેમ સીમિત અહં-ભાવ નિર્જીવ થતો જાય છે. જેમ-જેમ સીમિત અહં-ભાવ નિર્જીવ થતો જાય છે, તેમ-તેમ નિર્વિકલ્પતા સ્વતઃ આવતી જાય છે. નિર્વિકલ્પતા સ્થાયી થતાં જ શાંતિની અભિવ્યક્તિ આપોઆપ થાય છે, જે સામર્થ્ય તથા સ્વાધીનતાની પ્રતીક છે.

ક્રિયા-જનિત સુખ-લોલુપતાથી જ નિરર્થક-ચિંતન ઉત્પન્ન થાય છે અને સ્થિતિ ભંગ થઈ જાય છે, જે ચિત્તને અશુદ્ધ કરે છે, કેમકે ક્રિયા-જનિત સુખ-લોલુપતા ચેતનાથી જડતા તરફ ગતિશીલ કરે છે, જેથી ‘અહં’ અને ‘મમ’ પુષ્ટ થાય છે. આથી ક્રિયા-જનિત સુખ-લોલુપતાનો અંત કરવા માટે એ અનિવાર્ય છે કે સ્વાર્થ-ભાવને સેવા-ભાવમાં પરિવર્તીત કરી સર્વહિતકારી પ્રવૃત્તિ દ્વારા સાર્થક-ચિંતન અને સાર્થક-ચિંતન દ્વારા નિર્વિકલ્પ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવામાં આવે, જે વિકાસનું મૂળ છે.

સર્વહિતકારી પ્રવૃત્તિ ક્રિયાને ચિંતનમાં અને ચિંતનને સ્થિતિમાં વિલીન કરે છે અને સ્વાર્થ-ભાવથી ઉત્પન્ન પ્રવૃત્તિ સ્થિતિથી ચિંતન તરફ અને ચિંતનથી ક્રિયા તરફ ગતિશીલ કરે છે. ક્રિયાથી સ્થિતિ તરફ ગતિશીલ થવામાં પ્રાણી જડતાથી ચેતના તરફ જાય છે અને સ્થિતિથી ક્રિયા તરફ ગતિશીલ થવાથી ચેતનાથી જડતા તરફ ગતિશીલ થાય છે. આ દૃષ્ટિએ ક્રિયાથી સ્થિતિ તરફ, અર્થાત્ જડતાથી ચેતના તરફ જવું ચિત્તને શુદ્ધ કરવું છે અને સ્થિતિથી ક્રિયા તરફ, અર્થાત્ ચેતનાથી જડતા તરફ જવું ચિત્તને અશુદ્ધ કરવું છે. કેમકે વસ્તુ, અથવા પરિસ્થિતિ વગેરેમાં આબદ્ધ થવું જડતામાં આબદ્ધ થવું છે અને અનંત, નિત્ય, ચિન્મય-જીવનથી વિમુખ થવું છે. આ કારણે કોઈ પણ અપ્રાપ્ત વસ્તુ, અવસ્થા વગેરેનું આવાહન નહિ કરવું જોઈએ. પરંતુ પ્રાપ્ત વસ્તુ, અવસ્થા વગેરેથી વિમુખ થઈને ચિન્મય-જીવન તરફ અગ્રેસર થવાનો પ્રયાસ કરવો અનિવાર્ય છે. એ ત્યારે સંભવ થશે જ્યારે પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિ સાર્થક-ચિંતનમાં અને સાર્થક-ચિંતન અચિંતતા, અર્થાત્ નિર્વિકલ્પતામાં વિલીન થઈ જાય. અર્થાત્ શ્રમ-રહિત સ્થિતિ સ્વતઃ પ્રાપ્ત થઈ જાય, પરંતુ તેમાં પણ રમાણ ન થાય. ત્યારે ચિન્મય જીવનમાં પ્રવેશ થઈ શકે છે.

પ્રાકૃતિક નિયમ અનુસાર પ્રત્યેક પરિસ્થિતિમાં પ્રાણીનું હિત છે. પણ ક્યારે ? જ્યારે પરિસ્થિતિઓમાં જીવન-બુદ્ધિ ન થાય; પ્રત્યુત્પન્ન પ્રત્યેક પરિસ્થિતિનો સદુપયોગ કર્તવ્ય-બુદ્ધિથી અથવા એ અનંતને નાતે, એમની જ પ્રસન્નતાર્થે અભિનય-રૂપે કરવામાં આવે. એવું કરવાથી થવાવાળી પ્રવૃત્તિઓનો રાગ અંકિત નહિ થાય અને પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિનાં અંતમાં સ્વભાવથી જ અનુરાગ અથવા તીવ્ર જિજ્ઞાસા તથા શાંતિનો ઉદય થશે, જેથી બહુ જ સુગમતાપૂર્વક પરિસ્થિતિઓથી અતીતનાં જીવન સાથે અભિન્ન થઈ શકે છે.

સમસ્ત પરિસ્થિતિઓથી અતીતનાં જીવનને પ્રાપ્ત કર્યા વિના રુચિ-અરુચિનું દ્વંદ્વ ચાલતું જ રહે છે, અર્થાત્ પ્રાણીનું ચિત્ત રાગ અને દ્વેષથી વિક્ષિપ્ત જ રહે છે. આથી રુચિ-અરુચિનું દ્વંદ્વ સમાપ્ત કરવા માટે કાં તો એવી રુચિ જાગ્રત થઈ જાય જેની પૂર્તિ કે અપૂર્તિ ક્ષોભ ઉત્પન્ન ન કરે, અથવા એમ કહો કે નવીન રુચિને

જન્મ ન આપે અથવા બધી રુચિઓનો અંત થઈ જાય. આ બન્ને અવસ્થાઓમાં બહુ જ સુગમતાપૂર્વક રુચિ-અરુચિનું દ્વંદ્વ મટી શકે છે. એવી રુચિ જે ક્યારેય અરુચિમાં ન બદલાય; પ્રીતિ જ હોઈ શકે છે, કેમકે પ્રીતિ પૂર્તિ-અપૂર્તિથી વિલક્ષણ છે, રસરૂપ છે અને રસરૂપ હોવાને કારણે કામની નાશક છે. જે કામની નાશક છે, તેનાંથી જ રુચિ-અરુચિનું દ્વંદ્વ મટી શકે છે.

એવી અરુચિ, જેનાંથી કોઈ રુચિનો જન્મ ન થાય, અસંગતા જ હોઈ શકે છે. કેમકે અસંગતાથી પણ નિર્વાસના આવી જાય છે, જે સમસ્ત રુચિઓનો અંત કરવામાં સમર્થ છે. એટલું જ નહિ, નિર્વાસનાથી પ્રીતિ સબળ થાય છે અને પ્રીતિથી વાસનાઓનો અંત થાય છે. આ દૃષ્ટિએ પ્રીતિ-રૂપી રુચિ અને અસંગતા-રૂપી અરુચિથી રુચિ-અરુચિનું દ્વંદ્વ સદાને માટે મટી શકે છે, જેનાં મટતાં જ ચિત્ત શુદ્ધ થઈ જાય છે.

અસંગતા તથા પ્રીતિ — આ બન્નેથી જ કર્મ, ચિંતન અને સ્થિતિ ત્રણેયથી જ સંબંધ-વિચ્છેદ થઈ શકે છે, કેમકે પ્રીતિ અને અસંગતા બન્નેથી જ દેહાભિમાન ગળી જાય છે, જેનાં ગળતાં જ ‘અહં’ અને ‘મમ’નો નાશ થઈ જાય છે. ‘અહં’નાં નાશથી પરિચ્છિન્નતા મટી જાય છે અને ‘મમ’નાં નાશથી અસીમ પ્રીતિ ઉદય થાય છે. પરિચ્છિન્નતાનો નાશ થતાં જ ભેદ મટી જાય છે અને અસીમ પ્રીતિનાં ઉદય થવાથી ભિન્નતા મટી જાય છે. ભેદ અને ભિન્નતા મટતાં જ યોગ, જ્ઞાન તથા પ્રેમનાં સામ્રાજ્યમાં પ્રવેશ થઈ જાય છે, અથવા એમ કહો કે ભોગ, મોહ તેમજ દ્વેષનો સદાને માટે અંત થઈ જાય છે. ભોગ-વાસનાઓનો અંત થતાં જ સ્વભાવથી જ યોગ; મોહનો અંત થતાં જ સ્વભાવથી જ બોધ અને દ્વેષનો અંત થતાં જ સ્વભાવથી જ પ્રેમની અભિવ્યક્તિ થાય છે. યોગમાં શાંતિ, સામર્થ્ય, સ્વાધીનતા અને બોધમાં અનંત, નિત્ય જીવન તથા પ્રેમમાં અગાધ, અનંત રસ નિહિત છે. રુચિ તથા યોગ્યતા-ભેદથી આ ત્રણેયમાંથી કોઈ પણ એકની ઉપલબ્ધિ થઈ જવાથી ત્રણેય પ્રાપ્ત થઈ જાય છે, કેમકે યોગની પૂર્ણતામાં બોધ તથા પ્રેમ અને બોધની પૂર્ણતામાં યોગ તથા પ્રેમ અને પ્રેમનાં પ્રાગટ્યમાં યોગ તથા બોધ સ્વતઃ સિદ્ધ છે.

જે પ્રાણીઓની પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિ પ્રીતિથી ઉદય થઈને પ્રીતિમાં જ વિલીન થાય છે, તેઓ પ્રેમ પ્રાપ્ત કરી જ્ઞાન તથા યોગ પ્રાપ્ત કરી લે છે અને જે પ્રાણીઓની પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિનો અંત રાગ-રહિત થવામાં થાય છે, તેઓ યોગ પ્રાપ્ત કરી જ્ઞાન અને પ્રેમ પ્રાપ્ત કરી લે છે કેમકે રાગ-રહિત ભૂમિમાં જ યોગરૂપી વૃક્ષની ઉત્પત્તિ થાય છે અને યોગરૂપી વૃક્ષમાં જ જ્ઞાનરૂપી ફળ લાગે છે, જે પ્રેમરૂપી રસથી પરિપૂર્ણ છે. જે પ્રાણીઓ વિવેકપૂર્વક બધી અવસ્થાઓથી અસંગ થઈ જાય છે, તેમને જ્ઞાન, યોગ તથા પ્રેમની પ્રાપ્તિ સ્વતઃ થઈ જાય છે. આ દૃષ્ટિએ પ્રત્યેક પ્રાણી પોત-પોતાની રુચિ અનુસાર સાધનનિષ્ઠ થઈને રુચિ-અરુચિનાં દ્વંદ્વનો અંત કરી ચિત્ત શુદ્ધ કરી શકે છે.

તા. ૧૪-૦૬-૧૯૫૬

અહં અને વસ્તુનું વિભાજન

મારા નિજ સ્વરૂપ પરમપ્રિય !

વસ્તુમાં અહં-બુદ્ધિ તથા અહંમાં વસ્તુ-બુદ્ધિ થવાથી મોહ તથા કામની ઉત્પત્તિ થાય છે, જેથી ચિત્ત અશુદ્ધ થઈ જાય છે. મોહની ઉત્પત્તિથી ભેદ અને કામથી અનેક આસક્તિઓ ઉત્પન્ન થઈ જાય છે, જે ચિત્તને અશુદ્ધ કરી દે છે. વસ્તુમાં અહં-બુદ્ધિ થવાથી પ્રાણી જડતામાં અને અહંમાં વસ્તુ-બુદ્ધિ થવાથી પરિચ્છિન્નતામાં આબદ્ધ થઈ જાય છે. જડતા મોહને અને પરિચ્છિન્નતા કામને પોષિત કરે છે. મોહ સંયોગની દાસતા અને વિયોગનો ભય ઉત્પન્ન કરે છે. સંયોગની દાસતાથી બંધન; વિયોગનાં ભયથી અભાવનો જન્મ થાય છે. જો કે બંધન તથા અભાવ કોઈ પણ પ્રાણીને અભીષ્ટ નથી, પરંતુ બિચારો મોહ વશ તેમાં જ જીવન-બુદ્ધિ સ્વીકાર કરી લે છે. તેનું પરિણામ એ થાય છે કે પ્રાપ્ત વસ્તુઓ સાથે તો પ્રાણીની તદ્દ્રૂપતા થઈ જાય છે, જેથી તે જડતામાં આબદ્ધ થઈ જાય છે અને અપ્રાપ્ત વસ્તુઓનું આવાહન કરતો રહે છે, જેથી અનેક પ્રકારનાં અભાવોથી પીડિત રહે છે, જે ચિત્તની અશુદ્ધિ છે.

અહંમાં વસ્તુ-બુદ્ધિ સ્વીકાર કરતાં જ પરિચ્છિન્નતા ઉત્પન્ન થાય છે, જે કામને જન્મ આપે છે. કામનો જન્મ થતાં જ પરિવર્તનશીલ વસ્તુઓમાં સત્યતા તથા સુંદરતા ભાસિત થવા લાગે છે, જેથી બિચારો પ્રાણી અનંત, નિત્ય-સૌંદર્યથી વિમુખ થઈને સીમિત પરિવર્તનશીલ સૌંદર્યમાં આબદ્ધ થઈ જાય છે. એ સૌંદર્યની આસક્તિ અનેક કામનાઓને જન્મ આપે છે, જેથી બિચારો પ્રાણી કામના-પૂર્તિ-અપૂર્તિથી સુખી-દુઃખી થતો રહે છે, અથવા એમ કહો કે દીનતા તથા અભિમાનની અગ્નિમાં બળતો રહે છે, જેથી ચિત્ત અશુદ્ધ થાય છે.

હવે વિચાર એ કરવાનો છે કે સર્વ પ્રથમ અહંનો ભાસ થાય છે કે વસ્તુની પ્રતીતિ થાય છે ? કોઈ પણ વસ્તુની પ્રતીતિ એ સમય સુધી નથી થતી, જે સમય

સુધી પોતાનાંમાં પરિચ્છિન્નતાનો ભાસ ન થાય અને પરિચ્છિન્નતાનો ભાસ એ સમય સુધી નથી થતો, જે સમય સુધી અહં-સ્ફૂર્તિમાં કોઈ માન્યતા વિશેષની સ્વીકૃતિ થઈ નથી જતી. આથી અહં-સ્ફૂર્તિમાં કોઈ માન્યતાની સ્વીકૃતિ થવાથી જ કામનાઓનો જન્મ થાય છે. અને કામનાઓની ઉત્પત્તિથી જ વસ્તુઓની પ્રતીતિ થાય છે. આથી એ સ્પષ્ટ વિદિત થાય છે કે સર્વ પ્રથમ અહં-સ્ફૂર્તિમાં જ માન્યતાની સ્થાપના થઈ. જો કે એ કાળનું જ્ઞાન કોઈ પણ વ્યક્તિને નથી જે કાળમાં માન્યતાની સ્થાપના કરવામાં આવી હતી, પરંતુ માન્યતાની નિવૃત્તિ અથવા તેમાં પરિવર્તન થાય છે. આથી એ સ્વીકાર કરવો પડે છે કે માન્યતાની સ્થાપના થઈ હતી. એ સૌની અનુભૂતિ છે કે ઘોર નિદ્રામાંથી જાગી ગયા પછી પ્રાણીને બધી વસ્તુઓની પહેલાં પોતાનાં અહંનો ભાસ થાય છે, અથવા એમ કહો કે પ્રાણીની પ્રથમ સ્મૃતિ અહંની થાય છે. તેનાં પછી બીજી સ્મૃતિઓ આવે છે, જેનાં આવતાં જ પ્રાણી પોતાને કાંઈ - ને - કાંઈ માની લે છે. જો કે એ માન્યતાનું ચિત્ર કર્તવ્ય-અકર્તવ્યથી ભિન્ન કાંઈ નથી હોતું. પરંતુ નિષ્ક્રિયતા-કાળમાં પણ પ્રાણી માન્યતાની સત્યતાને જેમ - ની - તેમ સ્વીકાર કરે છે.

જો માન્યતાનું કોઈ સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ હોત, તો તેનો અભાવ તથા તેમાં પરિવર્તન ન થાત. પ્રાણી જે કાંઈ કરે છે, તેનાંથી માન્યતાની સત્યતા પુષ્ટ થાય છે તથા કોઈ પરિસ્થિતિ સાથે સંબંધ થઈ જાય છે, જેથી વસ્તુઓ, પ્રતીતિઓ કે માન્યતાઓમાં અહં-બુદ્ધિ દૃઢ થઈ જાય છે, જે ભેદની ઉત્પત્તિમાં હેતુ છે.

કર્તવ્યરૂપ માન્યતાથી વિદ્યમાન રાગ-દ્વેષની નિવૃત્તિ થાય છે અને અકર્તવ્યરૂપ માન્યતાઓથી નવીન રાગ-દ્વેષની ઉત્પત્તિ થાય છે. રાગ-દ્વેષની નિવૃત્તિ થવાથી માન્યતાની સ્વીકૃતિમાં સત્યતા નથી રહેતી, જેનાં મટતાં જ ભેદ તથા ભિન્નતા શેષ નથી રહેતી અને સ્વાધીનતા તથા પ્રેમની પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે. આ દૃષ્ટિથી કર્તવ્યરૂપ માન્યતાઓ ચિત્ત-શુદ્ધિનું સાધન-માત્ર છે.

સમસ્ત કર્તવ્યોની પરાવધિ રાગ-દ્વેષની નિવૃત્તિ તથા ત્યાગની પૂર્ણતા તેમજ પ્રેમની પ્રાપ્તિમાં છે. પરંતુ કર્તવ્યોની પૂર્ણતાની પૂર્વે જ્યાં સુધી પ્રાણીનાં જીવનમાં આંશિક કર્તવ્ય છે ત્યાં સુધી નિષ્ક્રિયતા-કાળમાં પણ પરિચ્છિન્નતા,

અર્થાત્ સીમિત અહં-ભાવ જેમ-નો-તેમ સુરક્ષિત રહે છે. કર્તવ્ય-પરાયણતાની દૃષ્ટિએ પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિનાં અંત અને બીજી પ્રવૃત્તિની ઉત્પત્તિનાં પૂર્વ કાળમાં માન્યતા અવ્યક્તરૂપે ભલે ને હોય, પણ વ્યક્તરૂપે પ્રતીત નથી થતી. ત્યારે પણ પરિચ્છિન્નતા જેમ-ની-તેમ રહે છે, કેમકે એક જ અહં-ભાવમાં અનેક માન્યતાઓની સ્વીકૃતિ છે. માન્યતાઓને અનુરૂપ પ્રવૃત્તિનો જન્મ થાય છે. સાધનરૂપ પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિનો જન્મ વ્યક્તિમાં બીજાઓનાં અધિકારોની રક્ષા માટે જ થાય છે. અર્થાત્ પ્રવૃત્તિ દ્વારા વ્યક્તિ બીજાઓનાં અધિકારોની રક્ષા કરે છે. તેનું પરિણામ એ થાય છે કે વ્યક્તિમાંથી વિદ્યમાન રાગની નિવૃત્તિ થઈ જાય છે. જો પ્રાણી બીજાઓનાં અધિકારોની રક્ષા કરતો રહીને પોતાનાં અધિકારની આશા ન કરે, તો નવીન રાગની ઉત્પત્તિ નથી થતી. સમસ્ત કર્તવ્યોમાં બે જ ભાગ હોય છે — એક, બીજાઓનાં અધિકારની રક્ષા અને બીજો, પોતાનાં અધિકારનો ત્યાગ. બન્ને ભાગોની પૂર્ણતા થવાથી રાગનો અત્યંત અભાવ થઈ જાય છે, જેનાં થતાં જ દ્વેષ સ્વતઃ મટી જાય છે. રાગ-દ્વેષ-રહિત થતાં જ ચિત્ત શુદ્ધ, સ્વસ્થ તથા શાંત થઈ જાય છે.

સર્વપ્રથમ ભાસિત થવાવાળી અહં-સ્ફૂર્તિમાં પરિચ્છિન્નતા ભલે જ હોય, પણ તેમાં કોઈ ગુણ-દોષનો આરોપ નથી થતો. જો કે પરિચ્છિન્નતા સ્વયં એક મોટો દોષ છે, પરંતુ અવ્યક્ત હોવાને કારણે એ દોષ ક્રિયાત્મકરૂપે ધારણ નથી કરતો. એ અવ્યક્તમાં જ જ્યારે કોઈ માન્યતાની સ્થાપના થઈ જાય છે, ત્યારે માન્યતાને અનુરૂપ એક વિધાનનું જ્ઞાન પ્રાણીને સ્વતઃ થાય છે. જો એ વિધાનને વિપરીત કોઈ ચેષ્ટા ન કરવામાં આવે, તો સાધનરૂપ માન્યતાથી સુંદર સમાજનું નિર્માણ થવા લાગે છે અને વ્યક્તિમાં સદાચારની અભિવ્યક્તિ થાય છે. અથવા એમ કહો કે વિધાન અને વ્યક્તિનાં ચરિત્રમાં એકતા થઈ જાય છે, જેનાં થતાં જ સીમિત અહં-ભાવ આપોઆપ ગળવા લાગે છે. સર્વાશમાં ચરિત્ર અને વિધાનની એકતા થવાથી સમસ્ત દિવ્ય ગુણોનો પ્રાદુર્ભાવ સ્વતઃ થઈ જાય છે, જેનાં થતાં જ ચિત્તની અશુદ્ધિનો અત્યંત અભાવ થઈ જાય છે.

વસ્તુમાં અહં-બુદ્ધિ અને અહંમાં વસ્તુ-બુદ્ધિની સ્વીકૃતિ ક્યારથી થઈ

છે, તેનું જ્ઞાન સંભવ નથી. પરંતુ વસ્તુમાંથી અહં-બુદ્ધિનો અને અહંમાંથી વસ્તુ-બુદ્ધિનો ત્યાગ થઈ શકે છે. એનાં માટે વસ્તુ અને અહંમાં શું ભેદ છે, એ જાણવું અનિવાર્ય છે. અર્થાત્ વસ્તુ અને અહંનું શું સ્વરૂપ છે ? વસ્તુ-રહિત અહં શું છે ? અને અહં-રહિત વસ્તુ શું છે ? જે ઉત્પત્તિ-વિનાશયુક્ત છે, જેમાં સતત પરિવર્તન છે અને જે પરપ્રકાશ્ય છે, તેને વસ્તુ કહે છે. આ દૃષ્ટિએ સમસ્ત દૃશ્ય અને સમસ્ત પરિવર્તનશીલ માન્યતાઓ પણ વસ્તુ જ છે. વસ્તુઓનાં સંબંધથી ભેદ અને ભિન્નતાની ઉત્પત્તિ થાય છે. જે વસ્તુમાં અહંની સ્થાપના થઈ જાય છે, તેમાં સત્યતા અને પ્રિયતા ભાસવા લાગે છે. અર્થાત્ વસ્તુઓથી ભેદની ઉત્પત્તિ અને અહંથી સત્યતા અને પ્રિયતાનો ભાસ થાય છે. આ જ કારણે વસ્તુ અને અહંનાં સંબંધથી પરિચ્છિન્નતા, જડતા વગેરે દોષોની ઉત્પત્તિ થાય છે. અને એ દોષોમાં સત્યતા, પ્રિયતા અને સુખરૂપતા ભાસવા લાગે છે, જેથી અનેક આસક્તિઓ ઉત્પન્ન થઈ જાય છે, જેથી ચિત્ત અશુદ્ધ, અશાંત અને અસ્વસ્થ થઈ જાય છે. ચિત્ત અશુદ્ધ થવાથી સમસ્ત વિકારોની, અશાંત થવાથી અસમર્થતાની અને અસ્વસ્થ થવાથી પરાધીનતાની ઉત્પત્તિ થઈ જાય છે, જેથી બિચારો પ્રાણી મિથ્યા અભિમાન તથા ઘોર દીનતામાં આબદ્ધ થઈ જાય છે.

જો વસ્તુમાં અહં-બુદ્ધિ ન રહે તો જડતાની અને અહંમાં વસ્તુ-બુદ્ધિ ન થાય તો પરિચ્છિન્નતાની ઉત્પત્તિ જ નથી થતી. જડતા અને પરિચ્છિન્નતા વિના ન તો કામની ઉત્પત્તિ થાય છે અને ન ભેદની. કામ અને ભેદ વિના આસક્તિ તથા મોહ શેષ નથી રહેતો. મોહનો અંત થતાં જ જડતાનો અભાવ, ચિન્મય-નિત્ય જીવન સાથે અભિન્નતા અને આસક્તિનો અંત થતાં જ પ્રેમની અભિવ્યક્તિ થઈ જાય છે. પ્રેમની અભિવ્યક્તિ તથા નિત્ય, ચિન્મય જીવનની અભિન્નતામાં સ્વરૂપની એકતા છે. કારણ, કે આ બન્નેનું વિભાજન સંભવ નથી. વસ્તુ અને અહંનાં વિભાજનથી વસ્તુ અને અહં — બન્નેનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ નથી રહેતું, જેનાં ન રહેવાથી અલૌકિક, દિવ્ય, ચિન્મય, અનંત, નિત્ય જીવનની જ સત્તા શેષ રહે છે, જે સૌનો સર્વ કાંઈ છે. કોઈએ તેને પોતાનાંમાં અને કોઈએ તેમનાંમાં પોતાને પામ્યા છે.

પરંતુ એ ત્યારે સંભવ થશે, જ્યારે પ્રાણી કાં તો મૂળ દોષનો અંત કરી, બધી માન્યતાઓથી રહિત થઈ વાસ્તવિક જીવન સાથે અભિન્ન થઈ જાય; અથવા સાધનરૂપ માન્યતાને અનુરૂપ સાધનનિષ્ઠ થઈને રાગ-દ્વેષનો અંત કરી ચિત્તને શુદ્ધ, શાંત તથા સ્વસ્થ કરી લે. ચિત્ત શુદ્ધ થવાથી સમસ્ત વિકારો આપોઆપ મટી જાય છે. ચિત્ત શાંત થવાથી આવશ્યક સામર્થ્યનો પ્રાદુર્ભાવ સ્વતઃ થાય છે, અર્થાત્ અસમર્થતા શેષ નથી રહેતી અને ચિત્ત સ્વસ્થ થવાથી પરાધીનતાનો નાશ, અર્થાત્ સ્વાધીનતાની અભિવ્યક્તિ થાય છે. નિર્વિકારતા, સામર્થ્ય તથા સ્વાધીનતા પ્રાપ્ત થતાં જ બધી સમસ્યાઓ સ્વતઃ હલ થઈ જાય છે.

પ્રત્યેક વ્યક્તિને સાધનરૂપ માન્યતાને અનુરૂપ સાધનનિષ્ઠ થવા માટે આવશ્યક પરિસ્થિતિ, સામર્થ્ય તથા યોગ્યતા સ્વતઃ પ્રાપ્ત થાય છે, કેમકે તે અનંતની દેન છે. આથી પ્રત્યેક સાધક પોત-પોતાની રુચિ તથા યોગ્યતાનુસાર સાધન-પરાયણ થઈ શકે છે. **કર્તવ્ય-પરાયણતા સમસ્ત સાધનોની ભૂમિ છે.** અનેક દાર્શનિક ભેદ હોવા છતાં પણ પરિસ્થિતિનાં સદુપયોગમાં કોઈ ભેદ નથી. પોત-પોતાનાં વિશ્વાસ, ભાવ તથા વિવેકને અનુરૂપ પ્રત્યેક સાધકનો દૃષ્ટિકોણ ભલેને ભિન્ન હોય, પરંતુ પરિસ્થિતિનાં સદુપયોગનું જે ક્રિયાત્મક રૂપ છે, તેમાં પ્રાયઃ સૌની સમાનતા છે. જો કે પ્રાકૃતિક નિયમ અનુસાર બે વ્યક્તિ પણ સર્વાંશમાં સમાન યોગ્યતા, રુચિ તથા સામર્થ્યનાં નથી હોતાં, પરંતુ સૌની સ્વાભાવિક આવશ્યકતા, અર્થાત્ લક્ષ્ય એક હોય છે. લક્ષ્યની એકતાને નાતે બધાં સાધકોમાં માન્યતા અને કર્મનો ભેદ હોવા છતાં પણ સ્નેહની એકતા રહે છે. **સ્નેહની ભિન્નતા કોઈ પણ સાધનમાં નથી, કેમકે સ્નેહની ભિન્નતા થવાથી સિદ્ધિ સંભવ નથી. સ્નેહની વ્યાપકતા જ રાગ-દ્વેષનો અંત કરે છે. રાગ-દ્વેષનાં અંતમાં જ સિદ્ધિ નિહિત છે.**

વિવેકપૂર્વક અસંગતાથી પણ રાગ-દ્વેષનો અંત થઈ જાય છે, કેમકે અસંગતા સમસ્ત વાસનાઓનો અંત કરીને ભેદ તથા ભિન્નતાને ખાઈ લે છે, જેનાં મટતાં જ કર્તવ્યપાલન કર્તૃત્વનાં અભિમાનથી રહિત સ્વતઃ થવા લાગે છે.

વિકલ્પરહિત વિશ્વાસનાં આધારે સમર્પિત થતાં જ અનંતની કૃપા-શક્તિ

સ્વતઃ રાગ-દ્વેષને ખાઈ લે છે અને ત્યાગ તથા પ્રેમને પ્રદાન કરે છે, જેથી સ્વાધીનતા, અમરત્વ તથા અગાધ-અનંત રસની અભિવ્યક્તિ થાય છે.

કર્તવ્ય-પરાયણતા, અસંગતા અને સમર્પણ — આ ત્રણેય દ્વારા ચિત્ત શુદ્ધ થઈ શકે છે. આમાંથી કોઈ એકની પૂર્ણતા થવાથી ત્રણેયની પૂર્ણતા થઈ જાય છે. કર્તવ્ય-પરાયણતાથી યોગ, અસંગતાથી બોધ તેમજ સમર્પણથી પ્રેમની પ્રાપ્તિ થાય છે. યોગ, જ્ઞાન, પ્રેમ — આ ત્રણેયમાં વિભાજન સંભવ નથી. આ ત્રણેય એ અનંતની વિભૂતિ છે. આ રહસ્યને તેઓ જ જાણી શકે છે, જેમણે વસ્તુઓમાંથી અહં-બુદ્ધિ અને અહંમાંથી વસ્તુબુદ્ધિનો ત્યાગ કરી, કામ અને મોહથી રહિત થઈને ચિત્ત શુદ્ધ કરી લીધું છે.

તા. ૧૫-૦૬-૧૯૫૬

આસક્તિ અને અનાસક્તિનાં દ્વંદ્વનો અંત

મારા નિજ સ્વરૂપ પરમપ્રિય !

આસક્તિ અને અનાસક્તિનાં દ્વંદ્વમાં ચિત્તની અશુદ્ધિ નિહિત છે. કારણ, કે વર્તમાન જીવનનાં જે સ્તરમાં કેવળ આસક્તિ જ આસક્તિ છે, એ સ્તરમાં અશુદ્ધિ હોવા છતાં પણ ચિત્તની શુદ્ધિનો પ્રશ્ન વર્તમાનની વસ્તુ નથી બનતો. પણ જીવનનાં જે સ્તરમાં આસક્તિની સાથે-સાથે અનાસક્તિનો પણ પ્રકાશ છે, એ જ સ્તરમાં ચિત્ત-શુદ્ધિની સમસ્યા ઉત્પન્ન થાય છે, અર્થાત્ અનાસક્તિનાં પ્રકાશો જ આસક્તિને મટાડવાની પ્રેરણા આપી છે. આ દૃષ્ટિએ એ સ્પષ્ટ વિદિત થાય છે કે આસક્તિ જ ચિત્તની વાસ્તવિક અશુદ્ધિ છે. સંકલ્પ-અપૂર્તિનાં દુઃખનો ભય તથા સંકલ્પ-પૂર્તિનાં સુખની દાસતા જ ભોગાસક્તિઓને પોષિત કરે છે, જેથી ચિત્ત અશુદ્ધ થાય છે.

આસક્તિની વાસ્તવિકતા જાણી લેવાથી આસક્તિ મટાડવાનું સામર્થ્ય સ્વતઃ આવી જાય છે. આ દૃષ્ટિએ આસક્તિનાં સ્વરૂપને જાણી લેવું અનિવાર્ય છે. આસક્તિ સદૈવ તેનાં પ્રત્યે થાય છે, જેની સાથે માનેલી એકતા અને સ્વરૂપથી ભિન્નતા હોય. જેની સાથે કોઈ પ્રકારની એકતા તથા ભિન્નતા નથી હોતી, તેમાં આસક્તિ નથી થતી. જેની સાથે ભિન્નતા છે જ નહિ, તેની સાથે પ્રેમ થાય છે, આસક્તિ નહિ. જેની સાથે કોઈ પ્રકારનો સંબંધ નથી, તેનો ત્યાગ થઈ શકે છે, તેમાં આસક્તિ નથી થઈ શકતી. અર્થાત્ આસક્તિ તેમાં જ થાય છે, જેની સાથે સંબંધની સ્વીકૃતિ અને વાસ્તવિક ભિન્નતા છે. દેહ તથા દેહીમાં જ સંબંધની સ્વીકૃતિ અને વાસ્તવિક ભિન્નતા છે, કેમકે પ્રત્યેક પ્રાણીને દેહનાં પરિવર્તન અને પોતાનાં અપરિવર્તનનું જ્ઞાન છે. પરિવર્તન અને અપરિવર્તનમાં વાસ્તવિક એકતા તથા અભિન્નતા સંભવ નથી. આ દૃષ્ટિએ દેહી તથા દેહનાં પ્રત્યે સંબંધ-જનિત એકતા જ થઈ શકે છે, વાસ્તવિક નહિ.

આસક્તિ-જનિત સંબંધ એકમાત્ર વસ્તુઓ પ્રત્યે જ થાય છે. જે વસ્તુઓથી અતીત છે, તેની સાથે યોગ, જ્ઞાન તથા પ્રેમયુક્ત સંબંધ થઈ શકે છે, આસક્તિયુક્ત નહિ. યોગ, જ્ઞાન તથા પ્રેમયુક્ત સંબંધ ભેદ તથા ભિન્નતાનો અંત કરી દે છે. આ કારણે યોગ, જ્ઞાન તથા પ્રેમપૂર્વક જેની સાથે સંબંધ થાય છે, તેમાં આસક્તિ નથી થતી, પ્રત્યુત્ એકતા તથા અભિન્નતા થાય છે, જેથી ચિત્ત શુદ્ધ થઈ જાય છે.

જો કોઈ એમ કહે કે આસક્તિ-જનિત સંબંધ બે વ્યક્તિઓમાં જ થઈ શકે છે, અથવા વિભિન્ન વિચારધારાઓ, દળો તથા સંપ્રદાયો પ્રત્યે પણ થઈ શકે છે. તો કહેવું પડશે કે શું કોઈ, કોઈ વ્યક્તિમાં ત્યાં સુધી આસક્ત થાય છે, જ્યાં સુધી તેમાં દેહરૂપી વસ્તુની સ્થાપના ન કરી લે ? બે આસક્ત પ્રાણીઓ પોતાને દેહથી અલગ અનુભવ કરીને, શું એક-બીજામાં આસક્ત થઈ શકે છે ? કદાપિ નહિ. આ દૃષ્ટિએ આસક્તિ કેવળ વસ્તુમાં જ સિદ્ધ થાય છે, ચાહે તે પોતાનાં દેહમાં થાય, અથવા કોઈ અન્યમાં. એટલું જ નહિ, દેહની આસક્તિનાં આધારે જ સમસ્ત વસ્તુઓમાં આસક્તિ થાય છે, કેમકે દેહ માટે જ વસ્તુઓની અપેક્ષા છે. દેહાતીત જીવનમાં કોઈ વસ્તુની અપેક્ષા નથી. અર્થાત્ દેહની આસક્તિને જ પ્રાણી અનેક વસ્તુઓ, અવસ્થાઓ તેમજ પરિસ્થિતિઓની આસક્તિનાં રૂપમાં બનાવી રાખે છે. જો દેહમાં આસક્ત ન રહે, તો કોઈ પણ વસ્તુ, વ્યક્તિ વગેરેમાં આસક્તિ નથી થઈ શકતી. સૂક્ષ્મ-દેહની આસક્તિ જ વિચારધારાઓ, સંપ્રદાયો તથા મતોમાં આસક્તિ ઉત્પન્ન કરે છે. પોતાની વિચારધારાનાં પ્રચાર માટે જ પ્રાણી મોટા-મોટા દળોનો આવિષ્કાર કરે છે.

વિચારોની આસક્તિ જ બે દળો, બે સંપ્રદાયો વગેરેમાં સંઘર્ષ ઉત્પન્ન કરે છે. જો કે બે વ્યક્તિ પણ સર્વાશમાં એક નથી હોતા, પરંતુ છતાં પણ પ્રાણી આસક્તિ-વશ પોતાની વિચારધારાનાં આધારે અનેક વ્યક્તિઓને સંગઠિત કરી વ્યક્ત-અવ્યક્તરૂપે પોતાનાં વ્યક્તિત્વની પૂજા કરાવે છે, જેથી બિચારો પરાધીન થઈને ચિત્તને અશુદ્ધ કરી લે છે. સર્વાશમાં અનાસક્તિ આવી જવાથી પ્રત્યેક વસ્તુ, વિચારધારા વગેરેનો સદુપયોગ થઈ શકે છે, પણ પરસ્પરમાં ભેદ તથા

સંઘર્ષ નથી થઈ શકતાં. ભેદ તથા સંઘર્ષનો અંત થવાથી શું ચિત્ત અશુદ્ધ થઈ શકે છે ? આથી આસક્તિ-અનાસક્તિનું દ્વંદ્વ રાખતાં ચિત્ત શુદ્ધ નથી થઈ શકતું, અથવા એમ કહો કે જ્યારે અનાસક્તિ આસક્તિઓને ખાઈ લે છે, ત્યારે જ ચિત્ત શુદ્ધ થઈ શકે છે. અનાસક્તિ કોઈ વસ્તુ, વ્યક્તિ, અવસ્થા, પરિસ્થિતિ, વિચારધારા વગેરેની નાશક નથી, પરંતુ તેની દાસતાથી મુક્ત કરી તેનાં સદ્વ્યયોગની પ્રેરણા આપે છે. આ દૃષ્ટિએ અનાસક્તિની ભૂમિમાં જ સૌનો વિકાસ નિહિત છે.

વર્તમાન વસ્તુસ્થિતિમાં પ્રત્યેક પ્રાણીને સંકલ્પની ઉત્પત્તિ, પૂર્તિ અને અપૂર્તિનું ચિત્ર દેખાઈ આવે છે. સંકલ્પ-ઉત્પત્તિનું દુઃખ સંકલ્પ-પૂર્તિથી ક્ષણમાત્ર માટે દેખાઈ જાય છે. પરંતુ જ્યારે એવા સંકલ્પો ઉત્પન્ન થઈ જાય છે, જેની પૂર્તિ સંભવ નથી, ત્યારે બિચારો પ્રાણી સંકલ્પ-પૂર્તિનાં ચિંતનમાં આબદ્ધ થઈને પરિસ્થિતિઓનો દાસ બની જાય છે. પરિસ્થિતિઓની દાસતા પ્રાપ્ત પરિસ્થિતિમાં મમતા અને અપ્રાપ્ત પરિસ્થિતિઓનું આવાહન કરાવતી રહે છે. જેમ-જેમ પ્રાપ્તની મમતા અને અપ્રાપ્તનું ચિંતન દૃઢ થતું જાય છે, તેમ-તેમ બિચારો પ્રાણી પરાધીનતા તથા જડતામાં આબદ્ધ થતો જાય છે, જેનાથી ચિત્તની અશુદ્ધિ દૃઢ થતી જાય છે.

જો કે સંકલ્પ-ઉત્પત્તિની પૂર્વે પણ જીવન છે, પરંતુ પ્રાણી તેનાં પર દૃષ્ટિ નથી રાખતો. તેનું પરિણામ એ થાય છે કે સંકલ્પ-પૂર્તિનું મહત્ત્વ વધી જાય છે. પ્રત્યેક સંકલ્પ-પૂર્તિનાં સુખની દાસતા નવીન સંકલ્પની જનની છે. આ કારણે સંકલ્પ-પૂર્તિને મહત્ત્વ આપવાથી સંકલ્પોનો પ્રવાહ ચાલતો જ રહે છે અને અંતમાં સંકલ્પ-અપૂર્તિનું દુઃખ જ શેષ રહે છે. એટલું જ નહિ, બિચારો સંકલ્પ-પૂર્તિનાં સુખનો ભોક્તા પરાધીન તથા અસમર્થ થઈને જડતામાં આબદ્ધ થઈ જાય છે, કેમકે ભોગ્ય વસ્તુઓનો વિનાશ અને ભોગવવાની શક્તિનો હ્રાસ તો થઈ જ જાય છે, પરંતુ એ બિચારાનાં ચિત્તમાં કેવળ ભોગાસક્તિ જ અંકિત રહી જાય છે, જેથી ચિત્ત અશુદ્ધ થઈ જાય છે.

સંકલ્પ-અપૂર્તિનું દુઃખ જ્યારે સંકલ્પ-પૂર્તિની મહત્તાને ખાઈ લે છે,

ત્યારે સંકલ્પ-નિવૃત્તિનાં જીવનમાં શ્રદ્ધા તથા વિશ્વાસ ઉત્પન્ન થાય છે, જેનાં થતાં જ અનાવશ્યક અને અશુદ્ધ સંકલ્પ તો ઉત્પન્ન જ નથી થતાં. અને આવશ્યક તથા શુદ્ધ સંકલ્પો પૂરા થઈ-થઈને આપોઆપ મટતાં જાય છે; જેનાં મટતાં જ સંકલ્પ-નિવૃત્તિની, કે જે પ્રત્યેક સંકલ્પની ઉત્પત્તિની પૂર્વે અને પૂર્તિ પછી સ્વાભાવિક છે, દૃઢતા સ્વતઃ થવા લાગે છે. સંકલ્પ-નિવૃત્તિનાં સ્તર પર દુઃખ નથી અને અશાંતિ, અસમર્થતા તથા પરાધીનતા પણ નથી. એટલું જ નહિ, જેમ-જેમ સંકલ્પ-નિવૃત્તિની મહત્તા અને સુલભતા ચિત્તમાં અંકિત થતી જાય છે, તેમ-તેમ સંકલ્પ-પૂર્તિનું સુખ નીરસ થતું જાય છે. સંકલ્પ-પૂર્તિનાં સુખની નીરસતા સંકલ્પ-નિવૃત્તિની શાંતિને સબળ તથા સ્થાયી બનાવે છે. જેમ-જેમ સંકલ્પ-નિવૃત્તિની શાંતિ દૃઢ તથા અચળ થતી જાય છે, તેમ-તેમ સામર્થ્ય તથા સ્વાધીનતાની અભિવ્યક્તિ સ્વતઃ થતી જાય છે. આ દૃષ્ટિએ સંકલ્પ-નિવૃત્તિ પ્રાણીને અસમર્થતા, પરાધીનતા તેમજ જડતાથી રહિત કરી દે છે.

સંકલ્પ-નિવૃત્તિની શાંતિ દ્વારા સંકલ્પ-પૂર્તિનાં સુખની નીરસતા જેમ-જેમ સ્થાયી થાય છે, તેમ-તેમ પ્રાપ્ત વસ્તુઓની મમતા અને અપ્રાપ્ત વસ્તુઓનું ચિંતન સ્વતઃ મટતું જાય છે, જેનાં મટતાં જ બિચારો અહં-ભાવ નિર્જીવ થઈ જાય છે. કારણ, કે પ્રાપ્તની મમતા અને અપ્રાપ્તનું ચિંતન જ તેનું જીવન હતું. સમસ્ત મમતાઓનું જે કેન્દ્ર છે, એ જ સીમિત અહંનું સ્વરૂપ છે. આથી સમસ્ત મમતાઓનો અંત થતાં જ બિચારું અહં આપોઆપ ગળી જાય છે. **એ નિયમ છે કે અહં ગળવાથી બધી મમતાઓ મટી જાય છે અને મમતાઓ મટી જવાથી અહં ગળી જાય છે. ‘અહં’ અને ‘મમ’ નો અંત થતાં જ બધી આસક્તિઓ સ્વતઃ મટી જાય છે, જેનાં મટતાં જ ચિત્ત શુદ્ધ થઈ જાય છે.**

સંકલ્પ-નિવૃત્તિની સુલભતા તથા મહત્તા દૃઢ થવાથી પ્રાણી અસાધારણ જીવન તરફ અગ્રેસર થવા લાગે છે, કેમકે સમસ્ત વિકાસ સંકલ્પ-નિવૃત્તિમાં જ નિહિત છે. સંકલ્પ-નિવૃત્તિનાં સ્તર પર દૃઢ થવાથી જ પ્રાણી ચિત્ત-વિજ્ઞાન, અર્થાત્ ચિત્તની વાસ્તવિકતાનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવામાં સમર્થ થઈ શકે છે. ચિત્ત કેટલી ઊંડી ખાણ છે, તેનો પત્તો સંકલ્પ-નિવૃત્તિ વિના સંભવ નથી, કેમકે

ચિત્તનો નિરોધ, અથવા ચિત્તનો બોધ એ જ કરી શકે છે, જે સંકલ્પ-નિવૃત્તિનાં સ્તર પર રોકાઈ શકે છે. અથવા એમ કહો કે ચિત્તનો બોધ તથા ચિત્તનું પોતાનાં અભીષ્ટ લક્ષ્યમાં પૂર્ણરૂપે લાગી જવું, અર્થાત્ ચિત્તનું લક્ષ્યાકાર થઈ જવું ત્યારે જ સંભવ છે, જ્યારે પ્રાણી સંકલ્પ-નિવૃત્તિની સ્થિતિને સુરક્ષિત કરી શકે. ત્યાં સુધી કે તેની શાંતિમાં પણ રમાણ ન કરે. અર્થાત્ સંકલ્પ-અપૂર્તિનાં દુઃખનાં ભય, સંકલ્પ-પૂર્તિનાં સુખની દાસતા તેમજ સંકલ્પ-નિવૃત્તિની શાંતિથી અસંગ થઈ જાય. ચિત્તનાં નિરોધમાં યોગ, બોધમાં જ્ઞાન અને લક્ષ્યાકાર થવામાં પ્રેમ નિહિત છે. આ દૃષ્ટિએ સમસ્ત વિકાસનું મૂળ ચિત્તની શુદ્ધિ પર જ નિર્ભર છે.

સંકલ્પ-નિવૃત્તિથી જ સંકલ્પ-પૂર્તિનું સામર્થ્ય આવે છે અને સંકલ્પ-નિવૃત્તિનાં મહત્ત્વથી જ સંકલ્પ-પૂર્તિનાં સુખનો રાગ મટી શકે છે, અર્થાત્ અનાસક્તિ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. અનાસક્તિ વિના કોઈ પણ પ્રાણી ન તો પ્રાપ્ત પરિસ્થિતિનો સદુપયોગ પણ કરી શકે છે અને ન અપ્રાપ્ત પરિસ્થિતિની કામનાથી રહિત થઈ શકે છે. પ્રાપ્ત પરિસ્થિતિનો સદુપયોગ કર્યા વિના પરિસ્થિતિઓથી અતીતનાં જીવનમાં ન તો વિશ્વાસ તથા શ્રદ્ધા જ થઈ શકે છે અને ન તેની પ્રાપ્તિ જ સંભવ છે. આથી ભૌતિક વિકાસ અને આધ્યાત્મિક જીવનની ઉપલબ્ધિ સંકલ્પ-નિવૃત્તિમાં જ નિહિત છે.

સંકલ્પ-નિવૃત્તિનાં સ્તર પર સમર્થ અને અસમર્થ સમાન થઈ જાય છે. કારણ, કે સંકલ્પ-નિવૃત્તિમાં દુઃખની નિવૃત્તિ છે. દુઃખની નિવૃત્તિ થવાથી સુખનું મહત્ત્વ આપોઆપ મટી જાય છે, જેનાં મટતાં જ સુખી અને દુઃખીમાં જે વિષમતા હતી, તે શેષ નથી રહેતી. જે પ્રમાણે ગાઢ નિદ્રામાં બધા પ્રાણીઓ સમાન હોય છે, એ જ પ્રમાણે સંકલ્પ-નિવૃત્તિમાં સમતા આવી જાય છે. ગાઢ નિદ્રા અને સંકલ્પ-નિવૃત્તિની સમતામાં એક મોટું અંતર એ છે કે ગાઢ નિદ્રાની સમતા પ્રાણીને જડતામાં આબદ્ધ કરે છે, પરંતુ સંકલ્પ-નિવૃત્તિની સમતા ચિન્મય જીવન તરફ અગ્રેસર કરે છે. પરંતુ ક્યારે ? જ્યારે પ્રાણી સંકલ્પ-નિવૃત્તિને જ જીવન નથી માનતો. જો કે સંકલ્પ-નિવૃત્તિ સંકલ્પ-પૂર્તિની અપેક્ષાએ બહુ જ મહત્ત્વની વસ્તુ છે, પરંતુ એ જ જીવન નથી. સંકલ્પ-પૂર્તિ અને સંકલ્પ-નિવૃત્તિમાં એક

મોટું અંતર એ છે કે સંકલ્પ-પૂર્તિ જે સાધનોથી થાય છે, પ્રાણી તેને આધીન થઈ જાય છે, અર્થાત્ સ્વાધીન નથી રહેતો પરંતુ સંકલ્પ-નિવૃત્તિનાં સ્તર પર વસ્તુ, વ્યક્તિ વગેરેની પરાધીનતા નથી રહેતી. પરંતુ અહીંનું મહત્ત્વ સુરક્ષિત રહે છે. સંકલ્પ-પૂર્તિ વસ્તુ, વ્યક્તિ વગેરેને આધીન બનાવે છે અને સંકલ્પ-નિવૃત્તિ અહીંનું મહત્ત્વ વધારે છે. અહીંનું મહત્ત્વ વસ્તુઓની અપેક્ષાએ ભલેને વધારે હોય, પરંતુ વાસ્તવિક જીવનમાં અહીં કોઈ મહત્ત્વ નથી, કેમકે અહીં ભેદને ઉત્પન્ન કરે છે, જે અનર્થનું મૂળ છે.

વાસ્તવિક જીવનની પ્રાપ્તિ માટે સીમિત અહીંનો અંત કરવો અનિવાર્ય છે, જે યોગ, જ્ઞાન તથા પ્રેમની પૂર્ણતાથી જ સંભવ છે. સંકલ્પ-નિવૃત્તિમાં જીવન-બુદ્ધિ ન રહેવાથી આપોઆપ વિચારનો ઉદય થાય છે, જે કામનો અંત કરી નિસ્સંદેહતા પ્રદાન કરવામાં સમર્થ છે. નિસ્સંદેહતા બધી અવસ્થાઓથી અતીતનાં જીવન સાથે અભિન્ન કરી દે છે, કેમકે કોઈ પણ અવસ્થામાં આબદ્ધ પ્રાણી સંદેહ-રહિત નથી થઈ શકતો. નિર્વિકલ્પ-સ્થિતિ બધી અવસ્થાઓમાં શ્રેષ્ઠ છે, પરંતુ અવસ્થાતીત જીવનનું તો દ્વાર જ છે. આ કારણે પ્રાણીએ બહુ જ સાવધાનીપૂર્વક નિર્વિકલ્પ-સ્થિતિથી અસંગ થવાનું છે.

અવસ્થાની આસક્તિ અહીંને જીવિત રાખે છે, અને અવસ્થાઓની અસંગતા અહીંને ભસ્મીભૂત કરી દે છે. અહીંનો અંત થતાં જ નિત્ય-યોગ, નિસ્સંદેહતા તેમજ પ્રેમ સ્વતઃ પ્રાપ્ત થાય છે. સંકલ્પ-નિવૃત્તિ વસ્તુઓની આસક્તિને ખાઈને અનાસક્તિ અને સંકલ્પ-નિવૃત્તિની અસંગતા અહીંને ખાઈને અભિન્નતા પ્રદાન કરે છે. અનાસક્તિ અને અભિન્નતાથી ચિત્ત શુદ્ધ થઈ જાય છે અને પછી આસક્તિ-અનાસક્તિનું દ્વંદ્વ શેષ નથી રહેતું, કેમકે અહીં-ભાવ ગળી જવાથી આસક્તિની ઉત્પત્તિ નથી થતી અને અનાસક્તિનું અભિમાન નથી રહેતું. અથવા એમ કહો કે અનાસક્તિનું અભિમાન પણ એક આસક્તિ જ છે, જેનાં રહેતાં ચિત્ત શુદ્ધ નથી થઈ શકતું. આથી ચિત્તશુદ્ધિ માટે અનાસક્તિનાં અભિમાનનો અંત કરવો પણ અનિવાર્ય છે.

તા. ૧૬-૦૬-૧૯૫૬

પ્રાપ્ત પરિસ્થિતિ દ્વારા સાધન-નિર્માણ

મારા નિજ સ્વરૂપ પરમપ્રિય !

કોઈ અપ્રાપ્ત સાધન દ્વારા કોઈ એવા સાધ્યની શોધ કરવી જે સર્વત્ર તથા સર્વદા નથી, ચિત્તને અશુદ્ધ કરવું છે. પ્રાકૃતિક નિયમ અનુસાર પ્રત્યેક સાધકને સાધન-સામગ્રી સ્વતઃ પ્રાપ્ત છે અને તેનાં જ સદુપયોગથી સાધ્યની ઉપલબ્ધિ અનિવાર્ય છે. કારણ, કે **એ સાધન સાધન નથી, જેનાં કરવામાં સાધક અસમર્થ હોય અને એ સાધ્ય સાધ્ય નથી, જેની પ્રાપ્તિ સંભવ ન હોય.** સાધન એ જ છે, જેને કરવામાં સાધક સમર્થ તથા સ્વાધીન છે અને સાધ્ય એ જ છે જેની પ્રાપ્તિ અવશ્યંભાવી છે. **સાધક અને સાધનનાં મધ્યમાં જો કોઈ આવરણ છે, તો તે અસાધન છે.** સાધન અને અસાધનમાં કેવળ એટલો જ ભેદ છે કે પ્રાપ્ત વસ્તુ તથા સામર્થ્યનો ઉપયોગ નિજ-વિવેકને અનુરૂપ થવો સાધન અને તેને વિપરીત થવો અસાધન છે. સાધક સાધન સાથે અભિન્ન થઈને પોતાનાં સાધ્યનો પ્રેમ તથા તેનું જ્ઞાન તેમજ અભિન્નતા પ્રાપ્ત કરવાની લાલસા રાખે છે. તેની પૂર્તિ ત્યારે જ સંભવ થશે, જ્યારે સાધકમાંથી અસાધનનો અંત અને સાધનની અભિવ્યક્તિ થઈ જાય, અર્થાત્ સાધનરૂપી પ્રકાશ અસાધનરૂપી અંધકારને ખાઈ જાય.

અસાધનનું જ્ઞાન સાધકમાં સ્વયં છે. જો એવું ન હોત, તો સાધનની લાલસા જ જાગ્રત ન થાત. એવું કોઈ પ્રાણી નથી, જેનાં જીવનમાં કર્તવ્યનો પ્રશ્ન હોય અને જેનું કોઈ લક્ષ્ય ન હોય. કર્તવ્યનો પ્રશ્ન એ સિદ્ધ કરે છે કે વર્તમાન વસ્તુસ્થિતિમાં કોઈ-ને-કોઈ અંશમાં અકર્તવ્ય છે. જ્યારે પ્રાણી નિજ-વિવેકનાં પ્રકાશમાં અકર્તવ્યને જાણી લે છે, ત્યારે બહુ જ સુગમતાપૂર્વક તેનો ત્યાગ કરી કર્તવ્યનિષ્ઠ થઈ જાય છે. કારણ, કે અકર્તવ્યનાં ત્યાગમાં કર્તવ્યપાલનનું સામર્થ્ય નિહિત છે. કર્તવ્યનિષ્ઠ થતાં જ અસાધન મટી જાય છે અને સાધન સાથે અભિન્નતા થઈ જાય છે. પ્રાકૃતિક નિયમ અનુસાર સાધન સાધ્યનો સ્વભાવ છે,

અને એ જ સાધકનું જીવન છે. સાધન સિવાય સાધકનું કોઈ અલગ સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ હોઈ જ નથી શકતું. પણ આ રહસ્ય ત્યારે જ ખુલે છે, જ્યારે સાધક પોતાનાં જાણેલાં તથા બનાવેલાં અસાધનનો અંત કરી સાધન સાથે અભિન્ન થઈ જાય.

અસાધવાનીને કારણે બિચારો પ્રાણી અસાધનને જોવાની દૃષ્ટિનો ઉપયોગ પોતાની વસ્તુસ્થિતિ પર ન કરીને બીજાઓ પર કરવા લાગે છે. તેનું પરિણામ એ થાય છે કે સાધકનાં જીવનમાં સાધન અને અસાધનનું દ્વંદ્વ ઉત્પન્ન થઈ જાય છે, જે ચિત્તને અશુદ્ધ કરી દે છે. અસાધનનું કોઈ સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ નથી. સાધકની અસાધવાનીથી જ અસાધનની ઉત્પત્તિ અને તેનું પોષણ થાય છે, અથવા એમ કહો કે અસાધવાનીની ભૂમિમાં જ અસાધનની ઉત્પત્તિ થાય છે. જે જાણીએ છીએ, તેને ન માનવું અને જે કરી શકીએ છીએ, તેને ન કરવું જ અસાધવાની છે. આ દૃષ્ટિએ અસાધવાની કોઈ બીજાની દેન નથી અને ન પ્રાકૃતિક છે અને ન તેનું કોઈ સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ છે. એટલું જ નહિ, સ્વાભાવિકતામાં જે અસ્વાભાવિકતાની સ્થાપના કરી લેવામાં આવે છે, એ જ અસાધવાની છે. **અસ્વાભાવિકતા કેટલીય સબળ કેમ ન હોય, પણ એ સ્વાભાવિકતાનો નાશ નથી કરી શકતી. અને સ્વાભાવિકતા કેટલીય નિર્બળ કેમ ન હોય, પણ એ અસ્વાભાવિકતાને મટાડવામાં સમર્થ હોય છે, કેમકે સ્વાભાવિકતા એ અનંતનું વિધાન છે અને અસ્વાભાવિકતા વ્યક્તિનો પોતાનો બનાવેલો દોષ છે.** આ કારણે સ્વાભાવિકતાથી અસ્વાભાવિકતા મટી શકે છે, જેનાં મટતાં જ ચિત્ત શુદ્ધ થઈ જાય છે.

પ્રત્યેક પરિસ્થિતિ પ્રાકૃતિક ન્યાય છે. પ્રાકૃતિક ન્યાયમાં કોઈનું અહિત નથી. આથી **જેને જે પરિસ્થિતિ પ્રાપ્ત છે, તે તેનાં જ સદુપયોગથી સાધનનિષ્ઠ થઈ શકે છે.** હવે જો કોઈ એમ કહે કે મારું તન, મન, બુદ્ધિ, સાથી, દેશ, કાળ, વસ્તુ વગેરે મને અનુકૂળ નથી, તેનાં કારણે સાધનનિષ્ઠ નથી થઈ શકતા; તો જે પ્રાણી પ્રાપ્ત વસ્તુ, સામર્થ્ય તથા યોગ્યતા દ્વારા સાધનનિષ્ઠ નથી થઈ શકતો, તે વર્તમાનમાં સાધક નથી બની શકતો, કેમકે સાધન વર્તમાન જીવનની વસ્તુ છે.

તેને ભવિષ્ય પર નથી છોડી શકાતું. પ્રકૃતિનાં વિધાનમાં પ્રાણીમાત્ર પ્રત્યે હિત-કામના તથા સ્નેહ છે. ભલા તેનાંથી કોઈ પણ વ્યક્તિને એવી પરિસ્થિતિ મળી શકે છે, જે સાધન-સામગ્રી ન હોય ? કદાપિ નહિ.

સમસ્ત સાધનો વિવેકશક્તિ, ભાવશક્તિ અને ક્રિયાશક્તિનાં સદુપયોગથી સિદ્ધ થાય છે. એવો કોઈ વ્યક્તિ છે જ નહિ, જેમાં કોઈ-ને-કોઈ અંશમાં વિવેકશક્તિ, ભાવશક્તિ અને ક્રિયાશક્તિ ન હોય. ન્યૂનાધિકનો ભેદ ભલેને હોય, પણ આ શક્તિઓથી રહિત કોઈ વ્યક્તિ નથી. આથી પ્રત્યેક વ્યક્તિ સાધનનિષ્ઠ થઈ શકે છે. એ માનવું કે હું સાધનનિષ્ઠ નથી થઈ શકતો, પોતાનાં પ્રત્યે ઘોર અત્યાચાર કરવો છે, અથવા એમ કહો કે પોતાનાં દ્વારા પોતાનો વિનાશ કરવો છે. પ્રત્યેક વ્યક્તિમાં એ વિકલ્પરહિત વિશ્વાસ હોવો જોઈએ કે હું જે પરિસ્થિતિમાં છું, તેમાં જ સાધન કરી શકું છું. કેમકે આ વિશ્વાસનો વિરોધ ન તો પ્રાકૃતિક વિધાનમાં છે અને ન વ્યક્તિનાં વિવેકમાં. અસાધન-જનિત સુખલોલુપતાને કારણે બિચારો પ્રાણી એ માની બેઠો છે કે હું સાધન કરવામાં અસમર્થ છું. આ માન્યતા અસ્વાભાવિક છે, આનો ત્યાગ કરવો પરમ અનિવાર્ય છે.

પ્રાપ્ત વિવેકમાં કર્તવ્ય-વિજ્ઞાન તથા વસ્તુઓનાં સ્વરૂપનું જ્ઞાન વિદ્યમાન છે. જો વિવેકમાં કર્તવ્યનું જ્ઞાન ન હોત, તો વ્યક્તિ પોતાનાં પ્રત્યે થવાવાળા અન્યાયને કેવી રીતે જાણે ? અને બીજાઓ પાસે ન્યાય તથા પ્રેમની આશા કેવી રીતે કરે ? પોતાનાં પ્રત્યે થવાવાળી બુરાઈનું જ્ઞાન એ સિદ્ધ કરે છે કે વ્યક્તિ બુરાઈ જાણે છે. જો પ્રાણી પોતાની જાણેલી બુરાઈનો અંત કરી દે, તો તે બહુ જ સુગમતાપૂર્વક કર્તવ્યનિષ્ઠ થઈ શકે છે. વ્યક્તિનાં કર્તવ્યનિષ્ઠ થવાથી સુંદર સમાજનું નિર્માણ સ્વતઃ થવા લાગે છે, કેમકે સમાજનાં અધિકારની રક્ષા જ વ્યક્તિનું કર્તવ્ય છે. એટલું જ નહિ, બીજાઓનાં અધિકારોની રક્ષા કરતાં જ તેમાં જે વિદ્યમાન રાગ હતો, તેની નિવૃત્તિ થઈ જાય છે અને જો તે પોતાનાં અધિકારની ચિંતા ન કરે, અર્થાત્ તેનો ત્યાગ કરી દે, તો નવીન રાગની ઉત્પત્તિ જ ન થાય, તો પ્રાણી બહુ જ સુગમતાપૂર્વક રાગ-રહિત થઈ જાય છે. રાગ-રહિત થતાં જ દ્વેષ

આપોઆપ મટી જાય છે, જેનાં મટતાં જ સ્વતઃ પ્રેમની અભિવ્યક્તિ થઈ જાય છે, જેનાં થતાં જ સમસ્ત ભેદ આપોઆપ મટી જાય છે. કેમકે પ્રેમનો સ્વભાવ જ છે કે તે ભેદ તથા ભિન્નતાને ખાઈ લે છે. ભેદ તથા ભિન્નતા મટતાં જ પ્રાણી કામ-રહિત થઈ જાય છે, જેનાં થતાં જ ચિત્ત સ્વતઃ શુદ્ધ થઈ જાય છે.

કર્તવ્ય-વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ બીજાઓનાં હિતમાં જ પોતાનું હિત નિહિત છે. કેમકે પ્રાકૃતિક નિયમ અનુસાર બીજાઓ પ્રત્યે જે કાંઈ કરવામાં આવે છે, એ જ કેટલાય ગણું અધિક થઈને પોતાનાં પ્રત્યે થઈ જાય છે. આ વિધાન અનુસાર કોઈ પણ પ્રાણીએ કોઈનાં પ્રત્યે એ કરવાનું જ નથી, જે પોતાનાં પ્રત્યે બીજાઓ દ્વારા અભીષ્ટ નથી. જો નિર્બળતા વગેરે કોઈ કારણથી બીજાઓ દ્વારા આપણી સાથે એ ન થઈ શકે, જે આપણે બીજાઓ સાથે કર્યું છે, તો એ નહિ સમજવું જોઈએ કે અમારું કરેલું અમારા પ્રત્યે નહિ થાય. પ્રાકૃતિક નિયમ અનુસાર સ્વતઃ એ શક્તિ ઉત્પન્ન થઈ જશે, જેનાં દ્વારા આપણું કરેલું આપણાં પ્રત્યે સ્વતઃ થઈ જશે. કેમકે કરેલાં કાર્યની પ્રતિક્રિયા સ્વતઃ થાય છે. આ દૃષ્ટિએ પ્રત્યેક સબળ નિર્બળની રક્ષા કરવી જોઈએ, ત્યારે જ સબળનું બળ સુરક્ષિત રહી શકે છે.

જે બળથી નિર્બળોની સેવા નથી થતી, પરંતુ હ્રાસ થાય છે, તે બળ સ્વતઃ મટી જાય છે, જેનાં મટતાં જ બિચારો સબળ નિર્બળ થઈ જાય છે અને તેનો વિરોધી પક્ષ સબળ થઈ જાય છે. આથી પ્રાકૃતિક વિધાન અનુસાર બળ નિર્બળોની જ વસ્તુ છે. તેનાં દ્વારા નિર્બળોની સેવા કરવી અનિવાર્ય છે, જેનાં કરવાથી સબળ અને નિર્બળમાં અભિન્નતા થઈ જાય છે અને પછી સંઘર્ષ સદાને માટે મટી જાય છે. સમસ્ત નિર્બળતાઓનું કારણ એકમાત્ર બળનો દુરુપયોગ જ છે, બીજું કાંઈ નહિ. બળનો દુરુપયોગ એ જ કરે છે, જે કર્તવ્ય-વિજ્ઞાનનો અનાદર કરે છે, જેથી ચિત્ત અશુદ્ધ થઈ જાય છે.

કર્તવ્ય-વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ કર્તવ્ય-પાલન-માત્રમાં જ પ્રાણીનો અધિકાર છે; તેનાથી ભિન્ન કર્તવ્ય-પરાયણ પ્રાણી પોતાનો કોઈ અધિકાર નથી માનતો. હવે જો કોઈ એમ કહે કે તો પછી કર્તવ્યનિષ્ઠ પ્રાણીઓનાં અધિકારોની રક્ષા કેવી રીતે થશે ? એ નિયમ છે કે પ્રાણીઓનાં જીવનને અનુરૂપ જ સમાજ બને છે.

આથી કર્તવ્યનિષ્ઠ પ્રાણીઓ દ્વારા સમાજમાં સ્વતઃ કર્તવ્ય-પરાયાણતા આવી જશે, જેનાં આવતાં જ પરસ્પરમાં સ્વતઃ એક-બીજાનાં અધિકારો સુરક્ષિત થઈ જશે. કેમકે કોઈનાં અધિકારમાં જ કોઈનું કર્તવ્ય નિહિત રહે છે. આથી પોતાનો અધિકાર બીજાનું કર્તવ્ય છે અને બીજાનો અધિકાર પોતાનું કર્તવ્ય છે. પોતાનાં અધિકારોનાં ત્યાગનું સામર્થ્ય કર્તવ્ય-પરાયાણ પ્રાણીઓમાં સ્વતઃ આવી જાય છે.

પ્રાકૃતિક નિયમ અનુસાર કર્તવ્યનિષ્ઠ પ્રાણીઓનાં અધિકારો સ્વતઃ સુરક્ષિત થવા લાગે છે. છતાં પણ કર્તવ્યનિષ્ઠ પ્રાણીમાં અધિકાર-લાલસા ઉદય નથી થતી. પરિણામ એ થાય છે કે અધિકાર સુરક્ષિત રહેવાથી રાગની ઉત્પત્તિ નથી થતી. અને જો કોઈ કારણે અધિકારનું અપહરણ થઈ જાય, તો કોધની ઉત્પત્તિ નથી થતી. અર્થાત્ જે કર્તવ્યનિષ્ઠ પ્રાણી પોતાનાં અધિકારનો ત્યાગ કરી દે છે, તે રાગ તથા કોધથી રહિત થઈ જાય છે, જેનાં થતાં જ ચિત્ત શુદ્ધ થઈ જાય છે. અને જે પ્રાણી કર્તવ્યપાલનનાં બદલામાં અધિકાર માંગે છે, જો તેની પૂર્તિ થઈ ગઈ, તો તેનાં ચિત્તમાં રાગ અંકિત થઈ જાય છે અને જો અપૂર્તિ થઈ, તો કોધ ઉત્પન્ન થઈ જાય છે, જેથી ચિત્ત અશુદ્ધ થઈ જાય છે. આથી ચિત્ત-શુદ્ધિ માટે એ અનિવાર્ય છે કે પોતાનાં અધિકારનો ત્યાગ અને બીજાઓનાં અધિકારની રક્ષા કરવામાં આવે, જે વાસ્તવિક કર્તવ્ય-વિજ્ઞાન છે.

પ્રાપ્ત વિવેક અનંતનું વિધાન છે. તેનો આદર કરવો અનિવાર્ય છે. વસ્તુઓનાં પરિવર્તન તથા તેનાં અદર્શનનું જ્ઞાન પણ વિવેકમાં વિદ્યમાન છે. જો તેનો આદર કરવામાં આવે, તો પ્રાણી બહુ જ સુગમતાપૂર્વક વસ્તુ, વ્યક્તિ, અવસ્થા વગેરેની દાસતાથી રહિત થઈ જાય છે, જેનાં થતાં જ નિર્લોભતા, નિર્મોહતા અને અપરિચ્છિન્નતા વગેરેની અભિવ્યક્તિ સ્વતઃ થાય છે. નિર્લોભતાની અભિવ્યક્તિ દરિદ્રતાનો, નિર્મોહતાની અભિવ્યક્તિ અવિવેકનો અને અપરિચ્છિન્નતાની અભિવ્યક્તિ ભેદનો અંત કરવામાં સમર્થ છે. દરિદ્રતાનાં અંતમાં ઉદારતા, અવિવેકનાં અંતમાં નિસ્સંદેહતા અને ભેદનાં અંતમાં નિર્ભયતા સ્વતઃ આવી જાય છે. ઉદારતા, નિસ્સંદેહતા આવતાં જ પ્રેમ, વાસ્તવિકતાનું

જ્ઞાન અને સામર્થ્યનો પ્રાદુર્ભાવ સ્વતઃ થાય છે. પ્રેમમાં અનંતરસ, વાસ્તવિકતાનાં જ્ઞાનમાં અમરત્વ અને સામર્થ્યમાં સ્વાધીનતા નિહિત છે. અમરત્વ, સ્વાધીનતા અને અનંતરસની સ્વાભાવિક આવશ્યકતા પ્રત્યેક વ્યક્તિમાં વિદ્યમાન છે. આથી એ જ પ્રાણીનું લક્ષ્ય છે, જેની ઉપલબ્ધિ પ્રાપ્ત વિવેકનાં પ્રકાશમાં પ્રાપ્ત વસ્તુ અને સામર્થ્યનો ઉપયોગ કરવાથી સ્વતઃ સિદ્ધ છે. આ દૃષ્ટિએ પ્રાણીનું જે લક્ષ્ય છે, તેની પ્રાપ્તિ પ્રાપ્ત પરિસ્થિતિનાં સદુપયોગથી થઈ શકે છે. આથી સાધન કરવામાં કોઈ પણ સાધક અસમર્થ નથી. અને સાધનનિષ્ઠ થવાથી સફળતા અનિવાર્ય છે.

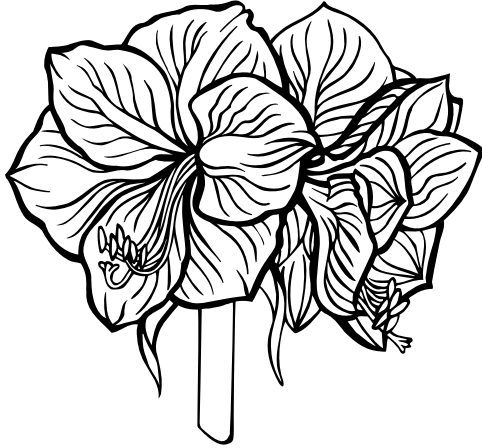
પરિસ્થિતિને અનુરૂપ પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિ પવિત્ર-ભાવથી ભાવિત અને ભાવ નિજ-વિવેકનાં પ્રકાશથી પ્રકાશિત હોવો જોઈએ. એવો કોઈ પ્રાણી નથી, જેમાં પ્રેમ, આદર તથા રક્ષાની આકાંક્ષા ન હોય, અર્થાત્ આ આકાંક્ષા સૌમાં સ્વાભાવિક છે. રક્ષા તેની જ થાય છે, જેનાથી કોઈનો વિનાશ, અર્થાત્ અહિત ન થાય. અને આદર તેને જ મળે છે, જે સ્વયં પોતાની દૃષ્ટિમાં આદરને યોગ્ય હોય અને કોઈનો અનાદર ન કરતો હોય. પોતાની દૃષ્ટિમાં આદરને યોગ્ય એ જ હોઈ શકે છે, જે પોતાનાં જાણેલાં દોષોનો અંત કરવામાં સમર્થ હોય, અર્થાત્ જેમાં નિર્દોષતાની અભિવ્યક્તિ થઈ ગઈ છે. અને તેનાં જ દ્વારા કોઈનો અનાદર નથી થતો, જેનાંમાંથી પર-દોષ-દર્શનની દૃષ્ટિ મટી જાય છે. આ દૃષ્ટિએ જેની પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિ સર્વહિતકારી-ભાવ, અથવા સર્વાત્મ-ભાવ, અથવા પ્રેમાસ્પદની પૂજાનાં ભાવથી થાય છે, તેની પ્રવૃત્તિ પવિત્ર-ભાવથી ભાવિત છે. પ્રેમ એને જ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે, જેમણે પ્રેમાસ્પદથી ભિન્નની સત્તા જ સ્વીકાર ન કરી હોય અને જે પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિ દ્વારા પોતાનાં પ્રેમાસ્પદની જ પૂજા કરે છે. કેમકે પ્રેમનાં આદાન-પ્રદાનમાં જ પ્રેમની પ્રાપ્તિ છે.

સર્વહિતકારી-ભાવ, સર્વાત્મ-ભાવ અથવા પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિ પ્રેમાસ્પદની પૂજાનાં ભાવથી થવાથી જ પ્રવૃત્તિ પવિત્ર-ભાવથી ભાવિત થઈ શકે છે. સર્વહિતકારી-ભાવથી કરેલી પ્રવૃત્તિ વિશ્વપ્રેમ અને સર્વાત્મ-ભાવથી કરેલી પ્રવૃત્તિ આત્મરતિ અને પ્રેમાસ્પદની પૂજાનાં ભાવથી કરેલી પ્રવૃત્તિ સ્વતઃ પ્રેમ થઈ

જાય છે. આ દૃષ્ટિએ પવિત્ર-ભાવથી ભાવિત પ્રવૃત્તિ પ્રેમ પ્રદાન કરે છે, અર્થાત્ કર્તા પ્રેમી થઈ જાય છે. પ્રેમી થવાથી સર્વત્ર-સર્વદા તેને પ્રેમાસ્પદની જ અભિવ્યક્તિ પ્રતીત થાય છે. અથવા એમ કહો કે પ્રેમીની દૃષ્ટિમાં પ્રેમાસ્પદથી ભિન્ન કંઈ છે જ નહિ. ભેદ તથા ભિન્નતાનો અભાવ થતાં જ ચિત્ત સ્વતઃ શુદ્ધ થઈ જાય છે. આથી પ્રાપ્ત પરિસ્થિતિ દ્વારા સાધન-નિર્માણ કરી સાધનનિષ્ઠ થઈ સાધ્યને પ્રાપ્ત કરવામાં પ્રત્યેક સાધક સર્વદા સમર્થ છે.

તા. ૧૭-૦૬-૧૯૫૬

પ્રવૃત્તિનો વિલય નિવૃત્તિમાં

મારા નિજ સ્વરૂપ પરમપ્રિય !

પરિસ્થિતિને અનુરૂપ આપોઆપ થવાવાળી પ્રવૃત્તિઓનો અંત જ્યારે વાસ્તવિક નિવૃત્તિમાં નથી થતો, ત્યારે પ્રાણીનું ચિત્ત અશુદ્ધ થઈ જાય છે, જેનાં થતાં જ અશાંતિ, અસમર્થતા, પરાધીનતા, નીરસતા વગેરે અનેક દોષો ઉત્પન્ન થઈ જાય છે. જો કે એ દોષોનું કોઈ સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ નથી હોતું, પરંતુ પ્રાણી તેમાં આબદ્ધ થઈ જાય છે. પ્રાકૃતિક નિયમાનુસાર પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિનો અંત સ્વભાવથી જ વાસ્તવિક નિવૃત્તિમાં થવો જોઈએ. પરંતુ પ્રવૃત્તિકર્તાની અસાવધાનીને કારણે પ્રવૃત્તિનો અંત વાસ્તવિક નિવૃત્તિમાં નથી થતો, અથવા એમ કહો કે પ્રવૃત્તિનું અધૂરાપણું તેનો અંત વાસ્તવિક નિવૃત્તિમાં નથી થવા દેતું. જો કે એવી કોઈ પ્રવૃત્તિ હોઈ જ નથી શકતી, જેનું ઉદ્ગમ નિવૃત્તિ ન હોય અને જે અંતમાં સ્વભાવથી જ નિવૃત્તિમાં વિલીન ન થાય; અર્થાત્ સમસ્ત પ્રવૃત્તિઓ નિવૃત્તિની ભૂમિથી ઉત્પન્ન થઈને તેમાં જ વિલીન થાય છે. પરંતુ પ્રાણી અસાવધાનીને કારણે પ્રવૃત્તિની આદિ અને અંતની નિવૃત્તિને મહત્ત્વ નથી આપતો. તેનું પરિણામ એ થાય છે કે પ્રવૃત્તિનાં અંતમાં આપોઆપ આવવાવાળા નિવૃત્તિ-કાળમાં પણ પ્રવૃત્તિ-જનિત સ્મૃતિઓ ઉત્પન્ન થતી રહે છે. જેથી બિચારો પ્રાણી આગળ-પાછળનાં વ્યર્થ ચિંતનમાં આબદ્ધ થઈ જાય છે, જેનાં થતાં જ પ્રાણી વિવેકનો અનાદર તથા પ્રાપ્ત સામર્થ્યનો દુરુપયોગ કરવા લાગે છે. તેનું પરિણામ એ થાય છે કે શાંતિ ભંગ થઈ જાય છે અને અસમર્થતા તથા પરાધીનતા આપોઆપ આવી જાય છે, જે ચિત્તની અશુદ્ધિ છે.

પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિનું મૂળ વિદ્યમાન રાગ છે. તેની નિવૃત્તિ માટે પ્રાકૃતિક નિયમાનુસાર પ્રાણીને પરિસ્થિતિ મળી છે, જે સુખ-દુઃખથી યુક્ત અને પરિવર્તનશીલ છે. જ્યાં સુધી પ્રાણી સુખની આશા અને દુઃખનાં ભયમાં આબદ્ધ

રહે છે, ત્યાં સુધી પ્રાપ્ત વિવેકને અનુરૂપ પરિસ્થિતિનો સદુપયોગ નથી કરી શકતો. તેનું પરિણામ એ થાય છે કે જે કાર્ય જેટલી સુંદરતાપૂર્વક થવું જોઈએ, નથી થતું. વર્તમાન કાર્ય અસુંદર થવાથી કર્તામાં કાર્ય કરવાનો રાગ તો બન્યો રહે છે, પણ તેનાં સામર્થ્યનો દ્રાસ થઈ જાય છે. આ જ કારણે પ્રવૃત્તિનાં અંતમાં વાસ્તવિક નિવૃત્તિ નથી આવતી અને ભૂતકાળની ઘટનાઓનો પ્રભાવ ચિત્તમાં અંકિત રહે છે, જે નિવૃત્તિને ભંગ કરી અનાવશ્યક પ્રવૃત્તિઓની સ્મૃતિઓને જન્મ આપે છે. ચિત્તમાં અંકિત સ્મૃતિઓ અનેક સંબંધ ઉત્પન્ન કરે છે. એટલું જ નહિ, વસ્તુઓ નષ્ટ થઈ જવા છતાં પણ તેનો સંબંધ અને તેની સ્મૃતિ સજીવ રહે છે, જે પ્રાણીને સીમિત અહં-ભાવમાં આબદ્ધ કરે છે. અથવા એમ કહો કે સ્મૃતિ અને સંબંધનો સમૂહ જ સીમિત અહં-ભાવ છે. સીમિત અહં-ભાવ રહેતાં, જે વસ્તુઓનું અસ્તિત્વ છે જ નહિ, એ વસ્તુઓની સત્યતા ભાસિત થાય છે, જે બિચારા પ્રાણીને વસ્તુ, વ્યક્તિ, અવસ્થા તેમજ પરિસ્થિતિની દાસતાથી રહિત નથી થવા દેતી. આ જ કારણે પ્રવૃત્તિનાં અંતમાં વાસ્તવિક નિવૃત્તિ સુરક્ષિત નથી રહેતી અને અનહોની પ્રવૃત્તિઓની સ્મૃતિ પ્રાણીને ચેનથી નથી રહેવા દેતી, અર્થાત્ વિવશ પ્રાણી માનસિક વ્યથામાં આબદ્ધ થઈ જાય છે. કેટલાં આશ્ચર્યની વાત છે કે અસ્તિત્વહીન વસ્તુઓની સ્મૃતિઓ અને માનેલાં સંબંધોએ બિચારા પ્રાણીને વાસ્તવિકતાથી વિમુખ કરી દીધો છે. જો પ્રાણી વિવેકપૂર્વક સ્મૃતિ અને સંબંધોનાં સમૂહનો અંત કરી નાખે, તો બહુ જ સુગમતાપૂર્વક દીર્ઘકાળની અશુદ્ધિ વર્તમાનમાં મટી શકે છે.

પ્રવૃત્તિ-જનિત સુખ પ્રવૃત્તિનાં રાગને દૃઢ કરે છે. જો કે પ્રવૃત્તિ-જનિત સુખમાં પરાધીનતા, જડતા, શક્તિહીનતા, અભાવ વગેરે અનેક દોષો છે, પરંતુ પ્રાણી સુખલોલુપતાને કારણે દોષોમાં જ જીવન-બુદ્ધિ માનીને પ્રવૃત્તિનો દાસ બની જાય છે. પ્રવૃત્તિની દાસતા નિવૃત્તિનું મહત્ત્વ ચિત્તમાં અંકિત નથી થવા દેતી. નિવૃત્તિનું મહત્ત્વ જાણ્યા વિના પ્રાણી નિવૃત્તિથી ભયભીત થાય છે અને પ્રવૃત્તિ-જનિત પરાધીનતામાં જ સ્વાધીનતાની સમાન સુખ ભોગવવા લાગે છે, અર્થાત્ પરાધીનતાને સ્વાધીનતા માની લે છે.

જો પ્રાણી પ્રવૃત્તિનાં મૂળને જાણી લેત, તો બહુ જ સુગમતાપૂર્વક પ્રવૃત્તિની દાસતાથી રહિત થઈ જાત. સમસ્ત પ્રવૃત્તિઓનું મૂળ દેહાભિમાન છે, જે અવિવેકસિદ્ધ છે. કોઈએ પણ પોતાને દેહથી અલગ જાણીને કોઈ પણ પ્રવૃત્તિનો આશ્રય નથી લીધો. કોઈ પણ વ્યક્તિ એ સિદ્ધ નથી કરી શકતો કે મેં પોતાને દેહથી અલગ જાણીને પોતાનાં માટે અમુક કાર્ય કર્યું છે. સમસ્ત કાર્યોની ઉત્પત્તિ પોતાને દેહ માની લેવાથી જ થાય છે. જ્યાં અર્થાત્ દેહની તદ્દરૂપતા જ પ્રવૃત્તિની જનની છે. દેહની તદ્દરૂપતાથી પ્રવૃત્તિનો જન્મ થાય છે અને પ્રવૃત્તિ-જનિત સુખાસક્તિથી દેહની તદ્દરૂપતા દૃઢ થાય છે. આ ચક્ર એ સમય સુધી ચાલતું જ રહે છે, જ્યાં સુધી પ્રવૃત્તિનો અંત વાસ્તવિક નિવૃત્તિમાં ન થઈ જાય.

પ્રત્યેક પરિસ્થિતિ સુખ-દુઃખથી યુક્ત છે. તેને અનુરૂપ જ પ્રવૃત્તિ થાય છે. **ઉત્પત્તિ-વિનાશયુક્ત કોઈ પણ પરિસ્થિતિ એવી હોઈ જ નથી શકતી, જે સુખ-દુઃખથી રહિત હોય.** એટલું જ નહિ, પરિસ્થિતિમાં જે સ્થિરતા પ્રતીત થાય છે, તે કેવળ ઉત્પત્તિ-વિનાશનો ક્રમ છે, બીજું કંઈ નહિ. આ દૃષ્ટિએ જ્યારે પરિસ્થિતિમાં જ સ્થિરતા નથી, અથવા એમ કહો કે તેનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ જ નથી, તો પછી તેનાં પર આધારિત પ્રવૃત્તિમાં સ્થિરતા ક્યારે સંભવ છે ? પ્રવૃત્તિ કેટલીય સુખદ કેમ ન હોય, પણ તેનું અસ્તિત્વ નિત્ય નથી હોઈ શકતું. જેનું અસ્તિત્વ નિત્ય નથી, તેનો આશ્રય લઈને પ્રાણી ક્યાં સુધી પોતાને સુરક્ષિત રાખી શકે છે ?

એ જાણી લેવાથી કે પ્રવૃત્તિનું અસ્તિત્વ નિત્ય નથી, છતાં પણ પરિસ્થિતિ અનુસાર પ્રવૃત્તિ થાય જ છે. આથી પ્રાણીએ બહુ જ સાવધાનીપૂર્વક એ જોવું જોઈએ કે થવાવાળી પ્રવૃત્તિની પાછળ ભાવ અને ભાવની પાછળ જ્ઞાન અને જ્ઞાનની પાછળ ઉદ્દેશ્ય શું છે ? **પ્રવૃત્તિનો ઉદ્દેશ્ય પ્રવૃત્તિ નથી હોઈ શકતો. આ નિયમ અનુસાર પ્રવૃત્તિનો અંત પ્રવૃત્તિમાં થવો તેનાં અધૂરાપણાને સિદ્ધ કરે છે.** પ્રવૃત્તિનું અધૂરાપણું જ પ્રવૃત્તિનાં અંતમાં વાસ્તવિક નિવૃત્તિનું અપહરણ કરી પ્રાણીને વ્યર્થ-ચિંતનમાં આબદ્ધ કરી દે છે. જેથી વર્તમાન કાર્ય સુંદર નથી થઈ શકતું, જેનાં ન થવાથી વ્યક્તિમાં કરવાનો રાગ, દેહને બનાવી રાખવાની આશા,

મરવાનો ભય અને અપ્રાપ્ત વસ્તુ વગેરેને મેળવવાનું પ્રલોભન જેમ-નું-તેમ બન્યું રહે છે, જેથી ચિત્ત અશુદ્ધ જ રહે છે.

પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિનો ઉદ્દેશ્ય વાસ્તવિક વિશ્રામ હોવો જોઈએ, કેમકે શ્રમનાં અંતમાં વિશ્રામ સૌને અભીષ્ટ છે. આ ઉદ્દેશ્યની પૂર્તિ ત્યારે જ સંભવ છે, જ્યારે પ્રત્યેક કાર્ય ઉત્સાહ તથા ઉત્કંઠાપૂર્વક પવિત્ર-ભાવથી વિવેકને અનુરૂપ કરવામાં આવે. અર્થાત્ જે કાર્યોમાં નિજ-વિવેકનો વિરોધ હોય, તેને ક્રિયાત્મક રૂપ ન આપવામાં આવે, પરંતુ તેનો ત્યાગ કરી સહજ નિવૃત્તિને અપનાવી લેવામાં આવે તો બહુ જ સુગમતાપૂર્વક પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિનો અંત વાસ્તવિક નિવૃત્તિમાં થઈ શકે છે, જે ચિત્તની શુદ્ધિમાં હેતુ છે.

પ્રવૃત્તિ દ્વારા જે કોઈને જે કાંઈ મળે છે, તે કાલાન્તરમાં સ્વતઃ મટી જાય છે. આ દૃષ્ટિએ પ્રવૃત્તિનું પરિણામ અભાવરૂપ છે. કારણ કે પરિસ્થિતિથી ઉત્પન્ન થયેલી પ્રવૃત્તિ જે વસ્તુ, અવસ્થા વગેરેને ઉત્પન્ન કરે છે, તે બધી ક્ષણભંગુર તથા પરિવર્તનશીલ છે. પરંતુ વાસ્તવિક નિવૃત્તિથી જે કાંઈ મળે છે, તે સદૈવ રહે છે. એટલું જ નહિ, વાસ્તવિક નિવૃત્તિ જે પ્રવૃત્તિને જન્મ આપે છે, તે સર્વહિતકારી હોય છે અને સર્વહિતકારી પ્રવૃત્તિ વાસ્તવિક નિવૃત્તિને પુષ્ટ કરે છે. આ દૃષ્ટિએ સર્વહિતકારી પ્રવૃત્તિ અને વાસ્તવિક નિવૃત્તિ એક-બીજાની પોષક છે. વાસ્તવિક નિવૃત્તિથી ઉત્પન્ન સર્વહિતકારી પ્રવૃત્તિ દ્વારા પ્રાણીમાં કર્તૃત્વનું અભિમાન નથી હોતું અને ન કરેલી પ્રવૃત્તિ પણ અંકિત થાય છે. એટલું જ નહિ, સર્વહિતકારી પ્રવૃત્તિ સર્વાત્મભાવ પ્રદાન કરે છે, જેથી કોઈની સાથે ભેદજનિત સંબંધની સ્થાપના નથી થતી અને પ્રવૃત્તિ-જનિત ફળની આશા પણ નથી રહેતી.

વાસ્તવિક નિવૃત્તિની ભૂમિથી જે પ્રવૃત્તિ ઉત્પન્ન થાય છે, તેનું બાહ્ય રૂપ ભલેને સીમિત હોય, પરંતુ ભાવ અસીમ તથા વિભુ હોય છે. એ કારણે સર્વહિતકારી પ્રવૃત્તિ સમાજ માટે વિધાન બની જાય છે. પરિસ્થિતિ અનુસાર પ્રાણી ચાહે વાસ્તવિક નિવૃત્તિને અપનાવીને સર્વહિતકારી પ્રવૃત્તિ ઉત્પન્ન કરે અને ચાહે સર્વહિતકારી પ્રવૃત્તિ દ્વારા વાસ્તવિક નિવૃત્તિ પ્રાપ્ત કરે. સુખમય પરિસ્થિતિમાં સર્વહિતકારી પ્રવૃત્તિ દ્વારા વાસ્તવિક નિવૃત્તિ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે

અને દુઃખમય પરિસ્થિતિમાં વાસ્તવિક નિવૃત્તિ દ્વારા સર્વહિતકારી પ્રવૃત્તિ સંપાદિત કરી શકાય છે. સર્વહિતકારી પ્રવૃત્તિ અને વાસ્તવિક નિવૃત્તિની પૂર્ણતામાં સમસ્ત પરિસ્થિતિઓથી અસંગતા સ્વતઃ પ્રાપ્ત થાય છે. પરિસ્થિતિઓથી અસંગ થતાં જ અશાંતિ ચિર-શાંતિમાં, અસમર્થતા સામર્થ્યમાં, પરાધીનતા સ્વાધીનતામાં, જડતા ચિન્મયતામાં અને નીરસતા સરસતામાં વિલીન થઈ જાય છે, જેનાં થતાં જ ચિત્ત શુદ્ધ થઈ જાય છે.

સર્વહિતકારી પ્રવૃત્તિ સુખ-ભોગની આસક્તિને ખાઈ લે છે, જેનાં મટતાં જ કામનો નાશ થઈ જાય છે. કામનો નાશ થતાં જ સીમિત અહં-ભાવ આપોઆપ ગળી જાય છે. પરંતુ ક્યારે ? જ્યારે સર્વહિતકારી પ્રવૃત્તિનો ઉદ્દેશ્ય વાસ્તવિક નિવૃત્તિ હોય. વાસ્તવિક નિવૃત્તિ આપોઆપ આવે છે. સર્વહિતકારી પ્રવૃત્તિ, અથવા દેહાભિમાનનો ત્યાગ વાસ્તવિક નિવૃત્તિનું સાધન છે. દેહાભિમાનનો ત્યાગ વિવેકસિદ્ધ છે, જે દુઃખમય પરિસ્થિતિમાં પણ થઈ શકે છે. સર્વહિતકારી પ્રવૃત્તિ કરુણા તથા ઉદારતા દ્વારા જ સંભવ છે. જે વ્યક્તિ પ્રાણીમાત્રનાં દુઃખને પોતાનું દુઃખ માને છે અને પ્રાપ્ત સુખને પ્રાણીમાત્રનું માને છે, એ જ સુખમય પરિસ્થિતિમાં સર્વહિતકારી પ્રવૃત્તિને અપનાવી શકે છે. અથવા એમ કહો કે જે અંશમાં પ્રાણી સુખી છે, તે અંશમાં તેણે સર્વહિતકારી પ્રવૃત્તિ અપનાવી વાસ્તવિક નિવૃત્તિ પ્રાપ્ત કરવી જોઈએ અને જે અંશમાં દુઃખી હોય, તે અંશમાં વિવેકપૂર્વક કામના-રહિત વાસ્તવિક નિવૃત્તિ અપનાવવી જોઈએ. વાસ્તવિક નિવૃત્તિ સ્વાભાવિક થઈ જવાથી જે જીવન સાથે અભિન્નતા થાય છે, તેનું વર્ણન સંભવ નથી, પરંતુ તેની પ્રાપ્તિ અનિવાર્ય છે. તેનાં સંબંધમાં સંકેતમાત્ર એ જ કહી શકાય છે કે એ જીવન વિના જીવન જ સિદ્ધ નથી થતું. આ દૃષ્ટિએ તેની પ્રાપ્તિ પ્રત્યેક વ્યક્તિએ કરવાની છે, જે વાસ્તવિક નિવૃત્તિથી જ સંભવ છે. જ્યાં સુધી વર્તમાન કાર્ય એટલું સુંદર ન કરવામાં આવે કે તે પરિસ્થિતિમાં તેનાથી સુંદર ન થઈ શકે, ત્યાં સુધી કરવાની રુચિનો નાશ નથી થતો અને તે થયા વિના પ્રવૃત્તિ-જનિત સુખની દાસતા મટી નથી શકતી. કરવાની રુચિનો અંત થતાં જ ચિર-વિશ્રામ પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિનાં અંતમાં આપોઆપ

આવી જાય છે, જેનાં આવતાં જ સીમિત અહં-ભાવમાં અંકિત સ્મૃતિ તથા સંબંધ આપોઆપ મટી જાય છે. અથવા એમ કહો કે સ્મૃતિ તથા સંબંધ મટતાં જ સીમિત અહં-ભાવ આપોઆપ ગળી જાય છે. એ નિયમ છે કે સ્મૃતિ તથા સંબંધ મટવાથી સીમિત અહં-ભાવ નથી રહેતો અને સીમિત અહં-ભાવ ગળી જવાથી સ્મૃતિ અને સંબંધોનો સમૂહ નષ્ટ થઈ જાય છે, જેનાં થતાં જ પ્રેમની અભિવ્યક્તિ થાય છે, જે રસરૂપ છે, અર્થાત્ નીરસતાનો અંત થઈ જાય છે, જેનાં થતાં જ ચિત્ત સ્વતઃ શુદ્ધ થઈ જાય છે.

ભૂતકાળની પ્રવૃત્તિઓનાં પ્રભાવથી ઉત્પન્ન થયેલી સ્મૃતિઓ અને તેનાથી ઉત્પન્ન સંબંધોનો સમૂહ પ્રાણીનું વર્તમાન વ્યક્તિત્વ છે. તેનું અભિમાન જ પ્રાણીને પ્રવૃત્તિ-જનિત સુખ-દુઃખમાં આબદ્ધ કરે છે, જે વાસ્તવમાં નિર્જીવ છે, અર્થાત્ તેનું કોઈ સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ નથી. જેનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ નથી, તેને મહત્ત્વ આપવું, પ્રાપ્ત વિવેકનો અનાદર છે. આથી વિવેકપૂર્વક વ્યક્તિત્વનાં અભિમાનનો અંત કરવા માટે ભૂતકાળની સ્મૃતિ અને માનેલાં સંબંધોનો અંત કરવો અનિવાર્ય છે. સંબંધ કેટલોય દૃઢ કેમ ન હોય, અસ્વીકૃતિ-માત્રથી મટી શકે છે અને જો ભૂતકાળમાં થયેલી ઘટનાઓનાં અર્થને અપનાવી લેવામાં આવે, તો તેનાથી ઉત્પન્ન થયેલી સ્મૃતિ સ્વતઃ મટી જાય છે.

પ્રત્યેક ઘટના પોતાનાં અભાવની સમર્થક છે અને વાસ્તવિક જીવનની જિજ્ઞાસા જાગ્રત કરવામાં હેતુ છે. ઘટનાઓનાં આ અર્થને અપનાવી લેવાથી ભોગની રુચિનો નાશ થઈ જાય છે અને જિજ્ઞાસાની જાગૃતિ થઈ જાય છે. જિજ્ઞાસાની જાગૃતિ સ્વયં પોતાની પૂર્તિમાં પોતે સમર્થ છે, કેમકે જિજ્ઞાસા તેની થાય છે, જેનું વાસ્તવિક સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ છે, અને સ્મૃતિઓ તેની જ અંકિત થાય છે, જેનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ નથી. જેમ-જેમ જિજ્ઞાસા સબળ તથા સ્થાયી થતી જાય છે, તેમ-તેમ ચિત્તમાં અંકિત સ્મૃતિઓ સ્વતઃ મટતી જાય છે. જિજ્ઞાસાની પૂર્ણ જાગૃતિ સમસ્ત સ્મૃતિઓને ખાઈને સ્વતઃ પૂરી થઈ જાય છે, અર્થાત્ નિસ્સંદેહતા આવી જાય છે. સંદેહરહિત થતાં જ વ્યક્તિત્વનું અભિમાન ગળી જાય છે. કારણ, કે સંદેહમાં નિસ્સંદેહ-બુદ્ધિ થવાથી જ વ્યક્તિત્વનું

અભિમાન જીવિત રહે છે, અર્થાત્ અલ્પ-જ્ઞાનને જ્ઞાન માની લેવાથી જ વ્યક્તિત્વનું અભિમાન જીવિત રહે છે. જો કે અલ્પ-જ્ઞાન સંદેહની વેદના તથા જિજ્ઞાસાની જાગૃતિમાં હેતુ છે. પરંતુ ક્યારે ? જ્યારે અલ્પ-જ્ઞાનને જ્ઞાન સ્વીકારવામાં ન આવે. **પરંતુ પ્રવૃત્તિ-જનિત સુખાસક્તિ અલ્પ-જ્ઞાનમાં જ્ઞાનનો ભ્રમ ઉત્પન્ન કરે છે, જે વાસ્તવમાં પ્રમાદ છે. આથી પરિસ્થિતિને અનુરૂપ જે કાર્ય ઉપસ્થિત છે, તેને લક્ષ્ય પર દૃષ્ટિ રાખીને પવિત્ર-ભાવથી ઉત્કંઠા તથા ઉત્સાહપૂર્વક એટલું સુંદર કરવામાં આવે, કે કાર્યનાં અંતમાં વાસ્તવિક નિવૃત્તિ સ્વતઃ આવી જાય.** જેનાં આવતાં જ ચિરશાંતિ, સામર્થ્ય, સ્વાધીનતા, નિસ્સંદેહતા, સરસતા વગેરે દિવ્ય ગુણોની અભિવ્યક્તિ આપોઆપ થઈ જાય છે, અને પછી ચિત્ત શુદ્ધ થઈ જાય છે.

તા. ૧૮-૦૬-૧૯૫૬

અશુદ્ધિનાં જ્ઞાનમાં જ શુદ્ધિની અભિવ્યક્તિ

મારા નિજ સ્વરૂપ પરમપ્રિય !

ચિત્તની અશુદ્ધિનાં જ્ઞાનમાં જ તેની શુદ્ધિની સાધના વિદ્યમાન છે, અથવા એમ કહો કે અશુદ્ધિનું સ્પષ્ટ-જ્ઞાન થતાં જ શુદ્ધિની અભિવ્યક્તિ સ્વતઃ થઈ જાય છે. કારણ, કે અશુદ્ધિનું કોઈ સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ નથી. તે એ જ સમય સુધી ભાસિત થાય છે, જે સમય સુધી તેને સ્પષ્ટરૂપે જાણી ન લેવામાં આવે. અશુદ્ધિનાં જ્ઞાનથી શુદ્ધિની લાલસા જાગ્રત થાય છે, જે અશુદ્ધિ-જનિત સુખાસક્તિને ખાઈને શુદ્ધિ સાથે અભિન્ન કરી દે છે. જે પ્રમાણે સૂર્યનો ઉદય અને અંધકારની નિવૃત્તિ યુગપદ્ છે, એ જ પ્રમાણે શુદ્ધિની લાલસાની જાગૃતિ અને અશુદ્ધિ-જનિત સુખાસક્તિની નિવૃત્તિ યુગપદ્ છે. આ દૃષ્ટિએ અશુદ્ધિનાં જ્ઞાનમાં જ શુદ્ધિની સાધના નિહિત છે.

પ્રત્યેક પ્રાણીને પોતાનાં ચિત્તની ગતિવિધિને પ્રાપ્ત વિવેકની દૃષ્ટિથી ભય તથા પ્રલોભનને ત્યાગીને સારી રીતે ધીરજપૂર્વક જોવાથી એ સ્પષ્ટ વિદિત થશે કે સંગ્રહ, પરાધીનતા અને પરિશ્રમ દ્વારા સુખભોગ તથા સુખની આશાથી જ ચિત્તમાં અશુદ્ધિ આવી ગઈ છે.

ભય તથા પ્રલોભનને કારણે જ્યારે પ્રાણી વિવેક-દૃષ્ટિથી પોતાની વસ્તુસ્થિતિને જોઈ નથી શકતો, ત્યારે અનેક પ્રકારનાં ભેદ તથા ભિન્નતા પ્રતીત થવા લાગે છે. ભેદની પ્રતીતિ એકતાને ભંગ કરી સંગ્રહની રુચિ ઉત્પન્ન કરી દે છે. સંગ્રહની રુચિ ચિત્તમાં વસ્તુઓનું મહત્ત્વ અંકિત કરી દે છે. તેનું પરિણામ એ થાય છે કે જે વસ્તુઓ વ્યક્તિઓની સેવા માટે હતી, તે જ લોભ ઉત્પન્ન કરવામાં હેતુ બની ગઈ, જેથી ચિત્ત અશુદ્ધ થઈ ગયું.

પ્રાકૃતિક નિયમાનુસાર કોઈ પણ વસ્તુનું કોઈ પોતાનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ નથી અને ન કોઈ પણ વસ્તુ અપરિવર્તનશીલ છે. તો પછી વસ્તુઓનું સ્વતંત્ર

અસ્તિત્વ સ્વીકાર કરવું તથા તેની સ્થિતિને મહત્ત્વ આપવું પ્રમાદ સિવાય બીજું કાંઈ નથી. સમસ્ત વસ્તુઓ જેનાંથી ઉત્પન્ન થઈ છે, જેનાંથી પ્રકાશિત છે, તેનાં સિવાય કોઈની સ્વતંત્ર સત્તા હોઈ જ નથી શકતી. જેની સ્વતંત્ર સત્તા નથી, તેની સાથે સંબંધ જોડવો, અથવા તેનાંથી સુખની આશા કરવી નિરર્થક પ્રયાસ છે. વસ્તુઓનાં સંબંધે જ પ્રાણીમાં જડતા ઉત્પન્ન કરી દીધી અને તેનાં દ્વારા સુખની આશાએ જ પરાધીન બનાવી દીધો. પરાધીનતા જેમ-જેમ સબળ તથા સ્થાયી થતી જાય છે, તેમ-તેમ પ્રાણી સંગ્રહી થતો જાય છે. અને જેમ-જેમ સંગ્રહી થતો જાય છે, તેમ-તેમ પરાધીન થતો જાય છે. અર્થાત્ સંગ્રહ પરાધીનતાને અને પરાધીનતા સંગ્રહને પુષ્ટ કરે છે. જડતા, સંગ્રહ અને પરાધીનતામાં આબદ્ધ પ્રાણીને વિશ્રામ નથી મળતો, જેનાં વિના આવશ્યક સામર્થ્યનો વિકાસ નથી થતો. એ નિયમ છે કે પ્રાણી જેમ-જેમ અસમર્થ થતો જાય છે, તેમ-તેમ જડતાથી ઉત્પન્ન થયેલાં બળનો આશ્રય લેતો જાય છે. એટલું જ નહિ, બિચારો અસમર્થ પ્રાણી બળનો સદુપયોગ પણ નથી કરી શકતો, પરંતુ તેનાં દુરુપયોગથી પોતાનો અને બીજાઓનો વિનાશ જ કરે છે. આ જ પ્રમાદથી સમસ્ત સંઘર્ષોનો જન્મ થાય છે.

જેને વાસ્તવિક સામર્થ્ય પ્રાપ્ત છે, તેને સંગ્રહની અપેક્ષા નથી હોતી અને જેને સંગ્રહની અપેક્ષા નથી હોતી, તેને પ્રાકૃતિક નિયમાનુસાર સમસ્ત આવશ્યક વસ્તુઓ સ્વતઃ પ્રાપ્ત થાય છે. અથવા એમ કહો કે વસ્તુઓ તેને મળીને પોતાને ધન્ય માને છે. વાસ્તવિક સામર્થ્યશાળી એ જ છે, જેને વસ્તુઓની શોધ નથી, પરંતુ વસ્તુઓ જેની શોધમાં રહે છે. કારણ, કે આવશ્યકતાની પૂર્તિ અનંતનાં વિધાનથી સ્વતઃ થાય છે. વસ્તુઓની પ્રાપ્તિને જે ભૌતિક-વિજ્ઞાની પોતાનો પુરુષાર્થ માને છે, તેને જો એ પૂછવામાં આવે કે જે મસ્તિષ્કથી તેણે વિજ્ઞાનની શોધ કરી છે, એ મસ્તિષ્ક કઈ પ્રયોગશાળાનો આવિષ્કાર છે અને કયા યંત્રાલયમાં ઢાળવામાં આવ્યું છે ? તો તેણે એ સ્વીકાર કરવો જ પડશે કે વૈજ્ઞાનિક શોધ કરવાનું સામર્થ્ય વિજ્ઞાનવેત્તામાં શોધની પૂર્વે હતું. જે અનંતે તેને વૈજ્ઞાનિક શોધ કરવાનું સામર્થ્ય પ્રદાન કર્યું છે, એ જ અનંતે તેને વિવેક પણ પ્રદાન કર્યો છે.

આ દૃષ્ટિએ દરેક વિજ્ઞાન-વેત્તાઓએ વિજ્ઞાનનો ઉપયોગ વિવેકનાં પ્રકાશમાં જ કરવો ઉચિત છે. એવું કરવાથી પ્રાપ્ત બળનો ઉપયોગ નિર્બળોની સેવામાં થશે. એ નિયમ છે કે **સેવા-ભાવનો ઉદય સંગ્રહની રુચિનો નાશ કરી દે છે**, જેનો નાશ થતાં જ વસ્તુઓની મમતા મટી જાય છે અને જડતાથી ઉત્પન્ન થયેલા બળનું અભિમાન ગળી જાય છે. અભિમાન ગળતાં જ સ્નેહની એકતાનો સંચાર થવા લાગે છે, જે સમસ્ત સંઘર્ષોનો અંત કરવામાં સમર્થ છે.

વસ્તુઓની મમતાનો ત્યાગ વસ્તુઓનાં સદ્ઉપયોગની પ્રેરણા આપે છે, જેનાંથી પ્રાણીને નિર્લોભતા પ્રાપ્ત થાય છે. નિર્લોભતાની અભિવ્યક્તિ થતાં જ સમષ્ટિ શક્તિઓ સ્વતઃ આવશ્યક વસ્તુઓ પ્રદાન કરવા લાગે છે, કેમકે અવ્યક્તથી વ્યક્તની ઉત્પત્તિ થાય છે. અવ્યક્ત તત્ત્વમાં અસમર્થતા તથા અભાવ નથી, પરંતુ સંગ્રહ તથા લોભને કારણે અભાવ જેવું પ્રતીત થવા લાગે છે. પણ આ રહસ્ય ત્યારે જ ખુલે છે, જ્યારે નિર્લોભતાની અભિવ્યક્તિ થઈ જાય, જેનાં માટે સંગ્રહની રુચિનો અત્યંત અભાવ કરવો અનિવાર્ય છે. સંગ્રહની રુચિનો અત્યંત અભાવ થવાથી વસ્તુઓની દાસતા સ્વતઃ મટી જાય છે, જેનાં મટતાં જ બાહ્ય વસ્તુઓની તો કોણ કહે, દેહ સાથે પણ સંબંધ નથી રહેતો. પણ દેહ તો જ્યાં સુધી રહેવાનો છે, રહે છે, પરંતુ તેમાં સત્યતા તેમજ સુંદરતાની પ્રતીતિ નથી રહેતી, જેનાં ન રહેવાથી કામનો નાશ થઈ જાય છે અને એવું થતાં જ યથેષ્ટ વિશ્રામ સ્વતઃ પ્રાપ્ત થાય છે. અથવા એમ કહો કે લોભ તથા મોહથી યુક્ત જે પરિશ્રમ હતો, તે શેષ નથી રહેતો. આનો અર્થ કોઈ એમ ન સમજે કે પ્રાણી આળસુ થઈ જાય છે.

આળસ અને વિશ્રામમાં એક મોટો ભેદ છે. આળસુ પ્રાણી સદૈવ વસ્તુનાં ચિંતનમાં આબદ્ધ રહે છે; અને જેને ચિર વિશ્રામ પ્રાપ્ત છે, તે વસ્તુઓનાં ચિંતનથી રહિત થઈ જાય છે. એટલું જ નહિ, જેને વિશ્રામ પ્રાપ્ત છે, તેનાં દ્વારા પ્રાપ્ત પરિસ્થિતિનો સદ્ઉપયોગ કર્તૃત્વનાં અભિમાનથી રહિત સ્વતઃ થવા લાગે છે. અથવા એમ કહો કે તેનાં ચિત્તમાં અશુદ્ધિની તો ઉત્પત્તિ જ નથી થતી, અને શુદ્ધિનું અભિમાન શેષ નથી રહેતું. એ નિયમ છે કે નિરભિમાનતા આવતાં જ

ભેદ તથા ભિન્નતા સ્વતઃ મટી જાય છે, જેનાં મટતાં જ ચિત્ત શુદ્ધ થઈ જાય છે.

ચિત્તની અશુદ્ધિ-જનિત સુખ-લોલુપતા પ્રાણીનો વસ્તુઓ અને વ્યક્તિઓ સાથે સંબંધ જોડી દે છે. જો કે કોઈ પણ વસ્તુ તથા વ્યક્તિ સાથે નિત્ય સંબંધ નથી અને ન તેનાં દ્વારા ઉત્પન્ન થયેલાં સુખનું અસ્તિત્વ જ શેષ રહે છે. પરંતુ સુખ-ભોગ-કાળની સુખદ સ્મૃતિ તથા વસ્તુ, વ્યક્તિ વગેરેનો સંબંધ ચિત્તમાં અંકિત થઈ જાય છે, જેથી ચિત્ત અશુદ્ધ થાય છે. દેહરૂપી વસ્તુ સાથે તાદાત્મ્ય સ્વીકાર કરવાથી જ અન્ય વસ્તુ, વ્યક્તિઓની કામના ઉત્પન્ન થાય છે. તેનું પરિણામ એ થાય છે કે પ્રાણી ઈચ્છિત વસ્તુઓ, વ્યક્તિઓ સાથે સંબંધ સ્વીકાર કરી લે છે. પરંતુ એ વસ્તુ અને વ્યક્તિઓનો વિયોગ-પરિવર્તન અનિવાર્ય છે. સંબંધને કારણે વસ્તુઓનો નાશ તથા વ્યક્તિઓનો વિયોગ થઈ જવા છતાં પણ પ્રાણી વસ્તુ અને વ્યક્તિનાં અસ્તિત્વને સ્વીકાર કરતો રહે છે. જો કે પ્રત્યેક વસ્તુ ઉત્પત્તિ-વિનાશયુક્ત છે. કોઈ પણ વસ્તુ, વ્યક્તિનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ નથી. એટલું જ નહિ, ઉત્પત્તિની સાથે-સાથે જ વિનાશ આરંભ થઈ જાય છે અને સંયોગની સાથે જ વિયોગ. છતાં પણ પ્રાણીની દૃષ્ટિ વસ્તુઓનાં વિનાશ અને વ્યક્તિઓનાં વિયોગ પર નથી રહેતી. અથવા એમ કહો કે પ્રાણી વસ્તુઓ અને વ્યક્તિઓને જુએ છે, પણ તેની વાસ્તવિકતાને નહિ.

એ સૌની અનુભૂતિ છે કે ગાઢ ઊંઘ માટે પ્રાણી પ્રિયમાં પ્રિય વસ્તુ અને વ્યક્તિનો ત્યાગ કરી દે છે. પ્રાણીનો આટલો ઘનિષ્ઠ સંબંધ કોઈ પણ વસ્તુ તથા વ્યક્તિ સાથે નથી, જેનાં માટે તે નિદ્રાનો ત્યાગ કરી શકે. પરંતુ નિદ્રા માટે બધી વસ્તુઓ તેમજ વ્યક્તિઓનો ત્યાગ કરે જ છે. આ દૃષ્ટિએ સમસ્ત વસ્તુઓનો સંબંધ જાગ્રત અને સ્વપ્ન અવસ્થા સુધી જ સીમિત છે. અર્થાત્ કોઈ પણ વસ્તુ અને વ્યક્તિ સાથે નિત્ય-સંબંધ નથી. જેની સાથે નિત્ય સંબંધ નથી, તેનાં સંબંધ તથા અસ્તિત્વને ચિત્તમાં અંકિત રાખવા ચિત્તને અશુદ્ધ કરવા સિવાય બીજું કાંઈ નથી. **જો પ્રાણી પ્રત્યેક આવશ્યક પ્રવૃત્તિનાં અંતમાં ચિત્તમાંથી વસ્તુ અને વ્યક્તિઓનાં અસ્તિત્વનો ત્યાગ કરી દે, તો સુષુપ્તિની સમાન જાગ્રતમાં જ વસ્તુ અને વ્યક્તિથી રહિત સ્થિતિ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે.** એટલું જ નહિ, ગાઢ ઊંઘમાં જે

વસ્તુ અને વ્યક્તિથી રહિત સ્થિતિ છે તેમાં, અને જે ચિત્તની વસ્તુ અને વ્યક્તિનાં સંબંધથી રહિત સ્થિતિ છે તેમાં, એક મોટું અંતર એ છે કે ગાઢ ઊંઘની સ્થિતિમાં જડતાનો દોષ છે અને જાગ્રતની સ્થિતિ તે દોષથી રહિત છે. વિષમતાનો અંત બન્નેમાં છે. પરંતુ જાગ્રતની સુષુપ્તિમાં જડતા નથી, જેથી વસ્તુઓનાં અતીતનાં જીવનમાં વિશ્વાસ તથા શ્રદ્ધા થઈ જાય છે, જેથી પ્રાણી વસ્તુઓ અને વ્યક્તિઓનાં રહેવા છતાં પણ તેનાથી સંબંધ-વિચ્છેદ કરવામાં સમર્થ થાય છે.

વસ્તુઓનાં સદુપયોગ અને વ્યક્તિઓની સેવાથી ચિત્ત અશુદ્ધ નથી થતું. ચિત્ત અશુદ્ધ થાય છે વસ્તુ અને વ્યક્તિઓ સાથે નિત્ય સંબંધ સ્વીકાર કરવાથી, અથવા એમ કહો કે વસ્તુ-વ્યક્તિઓનાં સંયોગમાં જ જીવન છે, એને સ્વીકાર કરવાથી. જો કે વાસ્તવિક જીવન વસ્તુ અને વ્યક્તિઓનાં વિયોગમાં જ નિહિત છે, પરંતુ દેહાભિમાનને કારણે બિચારો પ્રાણી આ રહસ્યથી અપરિચિત રહે છે. આથી વસ્તુ અને વ્યક્તિઓની દાસતાથી રહિત થવા માટે દેહાભિમાનનો ત્યાગ પરમ અનિવાર્ય છે.

દેહાભિમાનમાં આબદ્ધ પ્રાણી સંગ્રહ, પરાધીનતા અને પરિશ્રમમાં જ જીવન-બુદ્ધિ સ્વીકાર કરે છે. તેનું પરિણામ એ થાય છે કે ચિત્ત અશુદ્ધ થઈ જાય છે. વસ્તુઓની વાસ્તવિકતાનું જ્ઞાન સંગ્રહની રુચિનો નાશ કરવામાં સમર્થ છે. સંગ્રહની રુચિનો અંત થતાં જ પરાધીનતા તેમજ જડતા સ્વતઃ મટવા લાગે છે અને સ્વાધીનતા તથા ચિન્મયતાની લાલસા જાગ્રત થાય છે. સ્વાધીનતાની લાલસા જેમ-જેમ સબળ તથા સ્થાયી થતી જાય છે, તેમ-તેમ પરાધીનતા-જનિત વેદના ઉત્તરોત્તર વધતી જાય છે. જે કાળમાં પરાધીનતાની વેદના અસહ્ય થઈ જાય છે, એ જ કાળમાં પરાધીનતા સદાને માટે મટી જાય છે, જેનાં મટતાં જ ચિર-વિશ્રામ સ્વતઃ પ્રાપ્ત થાય છે.

પણ શ્રમની આસક્તિ દેહાભિમાનથી ઉત્પન્ન થઈને દેહાભિમાનને જ પુષ્ટ કરે છે. એવો કોઈ શ્રમ છે જ નહિ જેનો અંત ન થાય અને જેનાથી પ્રાપ્ત શક્તિનો હ્રાસ ન થાય. પ્રાપ્ત શક્તિનાં સદુપયોગમાં ભલેને પરિશ્રમનું સ્થાન

હોય, પરંતુ આવશ્યક શક્તિનો વિકાસ તો વિશ્રામમાં જ નિહિત છે. આ દૃષ્ટિએ પરિશ્રમનું સામર્થ્ય વિશ્રામમાં છે. પરિશ્રમ દ્વારા આવશ્યક વસ્તુઓનું ઉત્પાદન થઈ શકે છે, પરંતુ પરિશ્રમ દ્વારા વસ્તુઓથી અતીતનાં જીવનમાં પ્રવેશ નથી થઈ શકતો. વસ્તુઓનું ઉત્પાદન વ્યક્તિઓની સેવા માટે અભીષ્ટ છે અને વ્યક્તિઓની સેવા તેની સાથે મોહ-જનિત સંબંધનો વિચ્છેદ કરવા માટે સાધનરૂપ છે. પરંતુ વ્યક્તિઓની સેવા એ જ પ્રાણી કરી શકશે, જે સ્વયં વ્યક્તિઓ દ્વારા સુખની આશા ન કરે. સુખ-લોલુપતામાં આબદ્ધ પ્રાણી ક્યારેય પણ સેવા કરવામાં સમર્થ નથી થતો. આ દૃષ્ટિએ સુખ-લોલુપતાનો અંત કરવો અનિવાર્ય છે.

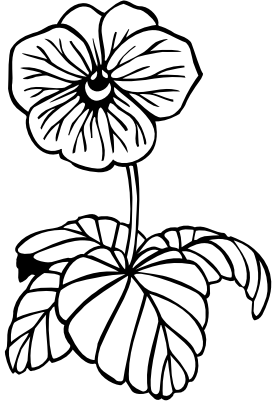
સુખ-લોલુપતાનો અંત એ જ કરી શકે છે, જેને વિશ્રામ પ્રાપ્ત હોય. વિશ્રામ આળસ તથા પરિશ્રમ બન્નેથી રહિત છે. આ જ કારણે વિશ્રામ એમને જ પ્રાપ્ત થાય છે, જેમણે વિવેકપૂર્વક કામનો અંત કરી દેહાભિમાનનો નાશ કરી દીધો છે. એવી કોઈ ગતિ નથી જેનું ઉદ્દગમ વિશ્રામ ન હોય, એવી કોઈ સ્થિતિ નથી જે વિશ્રામથી સિદ્ધ ન થાય અને એવો કોઈ વિચાર નથી જેનો ઉદય વિશ્રામમાં નિહિત ન હોય. વિશ્રામથી જે ગતિ, સ્થિતિ તથા વિચારનો ઉદય થાય છે તે અખંડ હોય છે, કેમકે તે શ્રમથી રહિત છે. આ જ કારણે વિશ્રામથી પ્રાપ્ત સ્થિતિ યોગ, વિચાર, બોધ, ગતિ તથા પ્રીતિ છે. અથવા એમ કહો કે વિશ્રામ દ્વારા જે સહજ સ્થિતિ છે, તેમાં જ યોગીઓનાં યોગની પરાકાષ્ઠા છે. અને વિશ્રામથી ઉદિત જે અખંડ જ્ઞાન છે, તેમાં જ તત્ત્વવેત્તાઓનાં તત્ત્વની પરાવધિ છે. અને વિશ્રામથી જે સ્વતઃ સિદ્ધ પ્રગતિ છે, તે જ પ્રેમની અભિવ્યક્તિ છે. આ દૃષ્ટિએ યોગ, જ્ઞાન તથા પ્રેમની પ્રાપ્તિ ચિરવિશ્રામમાં જ નિહિત છે. સમસ્ત શાંતિ તથા સામર્થ્ય યોગમાં, નિસ્સંદેહતામાં તથા અમરત્વ જ્ઞાનમાં અને અગાધ-અનંત રસ પ્રેમમાં પરિપૂર્ણ થાય છે.

યોગ, જ્ઞાન તથા પ્રેમ — એની ભૂમિ એક છે. આ દૃષ્ટિએ રસમાં ભેદ હોવા છતાં પણ ત્રણેયનું સ્વરૂપ એક છે, અર્થાત્ યોગ, જ્ઞાન તથા પ્રેમમાં વિભાજન નથી થઈ શકતું. આ દૃષ્ટિએ આ ત્રણેય અનંતની અભિવ્યક્તિ છે, જે

સૌનું સર્વ કાંઈ હોવા છતાં પણ સૌથી અતીત છે. એ અનંતથી અભિન્ન થવા માટે એ અનિવાર્ય છે કે પ્રાણી સંગ્રહ, પરાધીનતા અને પરિશ્રમનાં રાગથી રહિત થઈને પ્રાપ્ત પરિસ્થિતિનો સદુપયોગ કરી સ્વાધીનતા, અપરિગ્રહ અને ચિર-વિશ્રામ દ્વારા ચિત્તને શુદ્ધ, શાંત તથા સ્વસ્થ કરી લે. પણ એ ત્યારે જ સંભવ થઈ શકે છે, જ્યારે પ્રાણી પ્રાપ્ત વિવેકનાં પ્રકાશમાં ચિત્તની વર્તમાન વસ્તુસ્થિતિને જાણીને તેની શુદ્ધિનાં સાધનનિર્માણમાં સમર્થ થાય છે.

તા. ૧૯-૦૬-૧૯૫૬

અહં-ભાવની નિવૃત્તિ તેમજ ભય-પ્રલોભનથી મુક્તિ

મારા નિજ સ્વરૂપ પરમપ્રિય !

સંભવને અસંભવ અને અસંભવને સંભવ માની લેવાથી જ પ્રાણીનું ચિત્ત અશુદ્ધ થાય છે. પ્રલોભન રહેતાં ભય-રહિત થવું અસંભવ છે, કેમકે પ્રલોભન એ સ્થિતિ સાથે સંબંધ જોડી દે છે, જેનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ નથી. જેનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ નથી, તેની નિત્ય પ્રાપ્તિ સંભવ નથી. આ જ કારણે પ્રલોભન અનેક પ્રકારનાં ભય ઉત્પન્ન કરે છે. એ નિયમ છે કે જેમ-જેમ પ્રાણી ભયભીત થતો જાય છે, તેમ-તેમ પ્રલોભન વધારે વધતું જાય છે, અર્થાત્ પ્રલોભનથી ભય અને ભયથી પ્રલોભનની દૃઢતા થાય છે. ભય અને પ્રલોભનમાં આબદ્ધ થઈ જવું જ ચિત્તની અશુદ્ધિ છે.

એ નિયમ છે કે પ્રલોભનનો નાશ થતાં જ ભય સ્વતઃ મટી જાય છે, કેમકે પ્રલોભનની ઉત્પત્તિ અવિવેક-સિદ્ધ છે, જે નિજ-વિવેક દ્વારા સુગમતાપૂર્વક મટાડી શકાય છે. વિવેક પ્રત્યેક સત્યનાં જિજ્ઞાસુને સ્વતઃ પ્રાપ્ત છે, કેમકે વિવેક વિના સત્યની જિજ્ઞાસા જ સંભવ નથી. આ દૃષ્ટિએ પ્રલોભનનો અંત કરવામાં પ્રત્યેક જિજ્ઞાસુ સર્વદા સ્વતંત્ર છે. પરંતુ ક્યારે ? જ્યારે પ્રાણી પ્રલોભન તથા ભયનાં નાશને વર્તમાનનું કાર્ય માની લે અર્થાત્ કોઈ પ્રકારે પણ ભય તથા પ્રલોભનનું ઢંઢ સહન ન કરી શકે. પ્રાકૃતિક નિયમ અનુસાર અસહ્ય વેદનાની જાગૃતિ સફળતાની ચાવી છે. આથી પ્રલોભન તથા ભયરહિત થવું સંભવ છે, કેમકે સત્યની લાલસા અસત્યને ખાઈને સત્ય સાથે અભિન્ન કરવામાં સમર્થ છે. લાલસા કોઈ અભ્યાસ નથી, પરંતુ સત્યનાં જિજ્ઞાસુનો સ્વાભાવિક પોકાર છે, જેને ભય તથા પ્રલોભને શિથિલ કરી દીધો છે.

ભય અને પ્રલોભનની વાસ્તવિકતાનું જ્ઞાન શિથિલતાનો અંત કરી લાલસાને જાગ્રત કરવામાં સમર્થ છે. પ્રલોભનમાં જીવન-બુદ્ધિ સ્વીકાર કરવાથી

પ્રાણી પ્રલોભનની વાસ્તવિકતા નથી જાણી શકતો, જેનાં ન જાણવાથી પ્રલોભનમાં સત્યતા અને પ્રિયતા ભાસવા લાગે છે, જે અનેક પ્રકારનાં ભય ઉત્પન્ન કરી દે છે. આ દૃષ્ટિએ પ્રલોભનની વાસ્તવિકતા જાણવા માટે તેમાં જીવન-બુદ્ધિને અસ્વીકાર કરવી અનિવાર્ય છે, અથવા એમ કહો કે પ્રલોભન જીવન નથી, પરંતુ પ્રમાદવશ જીવન જેવું ભાસિત થાય છે. પ્રલોભનને પ્રલોભન જાણી લેવા માત્રથી જ પ્રલોભન મટી શકે છે, કેમકે જેનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ નથી, તે એ જ સમય સુધી ભાસિત થાય છે, જ્યાં સુધી તેને જાણવાનો પ્રયાસ ન કરવામાં આવે. એ નિયમ છે કે, જે નથી તેનાં પર સંદેહ થવા માત્રથી જ તેની સજીવતા નાશ થઈ જાય છે, કેમકે સંદેહમાં સંબંધ-વિચ્છેદ કરવાનું સામર્થ્ય છે. એ નિયમ છે કે જેનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ નથી, તેનાંથી જો કોઈ પ્રકારે સંબંધ-વિચ્છેદ થઈ જાય, અથવા એમ કહો કે તેની વિસ્મૃતિ થઈ જાય તો તે સ્વતઃ મટી જાય છે.

જેટલાં પ્રલોભનો થાય છે, તેનાં મૂળમાં એકમાત્ર સંકલ્પપૂર્તિનાં સુખનો ભોગ અને સંકલ્પ-નિવૃત્તિની શાંતિમાં રમાણ કરવું છે, અર્થાત્ સુખનાં ભોગ અને શાંતિનાં રમાણમાં જ સમસ્ત પ્રલોભનો ઉત્પન્ન થાય છે. સંકલ્પ-પૂર્તિનાં પ્રલોભને જ પ્રાણીને શરીર, ઈન્દ્રિય, મન, બુદ્ધિ વગેરે વસ્તુઓમાં તથા પરિસ્થિતિઓ તેમજ અવસ્થાઓમાં આબદ્ધ કરી દીધો છે, જેનાં થતાં જ અનેક પ્રકારનાં ભય ઉત્પન્ન થઈ ગયા છે, કેમકે પ્રત્યેક સંકલ્પ-પૂર્તિનું સુખ નવીન સંકલ્પને જન્મ આપીને બિચારા પ્રાણીને સુખ-દુઃખમાં આબદ્ધ રાખે છે. એટલું જ નહિ, જેમ-જેમ સુખનું પ્રલોભન વધતું જાય છે, તેમ-તેમ દુઃખની ઉત્પત્તિ પણ સ્વતઃ થતી જાય છે. કારણ, કે સુખનાં આદિ અને અંતમાં દુઃખ જ શેષ રહે છે. સુખ-ભોગનો આરંભ થતાં જ સુખની ક્ષતિ થવા લાગે છે અને અંતમાં સુખ દુઃખમાં બદલાઈ જાય છે. સુખની ઉત્પત્તિ પણ દુઃખથી જ થાય છે અને તેનો અંત પણ દુઃખમાં જ થાય છે. આ રહસ્યને જાણી લેવાથી પ્રાણી સુખમાં પણ દુઃખનાં જ દર્શન કરી સુખની દાસતાથી મુક્ત થવા માટે પ્રયાસ કરે છે અને પછી સંકલ્પ-પૂર્તિની અપેક્ષાએ સંકલ્પ-નિવૃત્તિને અધિક મહત્ત્વ આપે છે. પરંતુ

સંકલ્પ-નિવૃત્તિની શાંતિમાં પણ અહં-ભાવ જેમ-નો-તેમ પુષ્ટ થતો રહે છે, કેમકે શાંતિમાં રમાણ કરવાથી પણ પરિચ્છિન્નતા જેમ-ની-તેમ સુરક્ષિત રહે છે, જે અનેક પ્રકારનાં ભેદ ઉત્પન્ન કરી પ્રાણીને ભયભીત કરી દે છે. આ દૃષ્ટિએ સંકલ્પ-પૂર્તિ તથા સંકલ્પ-નિવૃત્તિ બન્નેયથી પ્રાણી પ્રલોભનમાં આબદ્ધ થાય છે.

સંકલ્પ-પૂર્તિનાં પ્રલોભનથી જ સંકલ્પ-વિકલ્પનો પ્રવાહ ચાલતો રહે છે. પ્રાણી પ્રમાદ-વશ ઉત્પન્ન થયેલા સંકલ્પ-વિકલ્પો દ્વારા પોતાને સુખી-દુઃખી, ભલો-બુરો બનાવતો રહે છે, અર્થાત્ સંકલ્પોનાં આધારે જ પોતાનું મૂલ્ય આંકે છે, અથવા એમ કહો કે એ સંકલ્પ-વિકલ્પોનાં પ્રવાહને જ પોતાની વર્તમાન વસ્તુસ્થિતિ સ્વીકાર કરે છે. જો કે પ્રત્યેક સંકલ્પ-ઉત્પત્તિની પૂર્વે કાંઈ નથી અને પૂર્તિ પછી પણ કાંઈ નથી, પરંતુ છતાં પણ બિચારો સંકલ્પોને આધીન થઈ જાય છે. ત્યાં સુધી કે એક-એક સંકલ્પ-પૂર્તિ માટે ન જાણે કેટલાય કાળ સુધી મોટી-મોટી યાતનાઓ ભોગવે છે અને પરિણામમાં અભાવ જ મેળવે છે. આ દૃષ્ટિએ સંકલ્પ-પૂર્તિનું પ્રલોભન નિરર્થક જ સિદ્ધ થાય છે. સંકલ્પ-પૂર્તિનાં સુખની દાસતાનો અંત થતાં જ અનાવશ્યક અને અશુદ્ધ સંકલ્પો ઉત્પન્ન જ નથી થતાં અને પરિસ્થિતિને અનુરૂપ આવશ્યક અને શુદ્ધ સંકલ્પો સ્વતઃ પૂરા થઈ થઈને મટી જાય છે, જેનાં મટતાં જ સંકલ્પ-નિવૃત્તિ સ્વતઃ આવી જાય છે, અથવા એમ કહો કે પ્રત્યેક સંકલ્પની પૂર્તિ પછી નિર્વિકલ્પ સ્થિતિ આપોઆપ આવે છે.

નિર્વિકલ્પ સ્થિતિમાં વસ્તુ, વ્યક્તિ વગેરેની દાસતા શેષ નથી રહેતી, પરંતુ બિચારો પ્રાણી અસાવધાનીને કારણે સ્થિતિ-જનિત શાંતિમાં આબદ્ધ થઈ જાય છે. જો સંકલ્પ-નિવૃત્તિનું પ્રલોભન ન રહે, તો પ્રાણી બહુ જ સુગમતાપૂર્વક નિર્વિકલ્પ સ્થિતિથી અતીત નિત્ય-ચિન્મય જીવન સાથે અભિન્ન થઈ જાય છે અને પછી સંકલ્પ-પૂર્તિ તથા સંકલ્પ-નિવૃત્તિની દાસતાથી રહિત થઈ જાય છે. અર્થાત્ સુખ-શાંતિથી અતીત જે વાસ્તવિક જીવન છે, તેની સાથે અભિન્ન થઈ જાય છે. જો કે નિર્વિકલ્પ સ્થિતિ સંકલ્પ-પૂર્તિની અપેક્ષાએ ક્યાંય અધિક મહત્ત્વની વસ્તુ છે, કેમકે તેનાં વિના આવશ્યક સામર્થ્યનો વિકાસ નથી થતો,

પરંતુ તેને જ જીવન માની લેવું ભૂલ છે. નિર્વિકલ્પ-સ્થિતિનું પ્રલોભન ન રહેવાથી નિર્વિકલ્પ સ્થિતિ સ્વતઃ રહેવા લાગે છે, કેમકે નિર્વિકલ્પ-સ્થિતિ સંકલ્પ-પૂર્તિની દાસતા અને અપૂર્તિનાં ભયને ખાઈ લે છે. આ દૃષ્ટિએ સંકલ્પ-નિવૃત્તિ બધી અવસ્થાઓથી ઉત્કૃષ્ટ અવસ્થા છે.

ભય તથા પ્રલોભનનાં આધારે જ સીમિત અહં-ભાવ જીવિત છે. સુખની આશા તથા શાંતિની રુચિ, ભય તથા પ્રલોભનને જીવિત રાખે છે. સુખની આશાથી કોઈને કદાચ સુખ મળતું હોત, તો દુઃખનાં ક્યારેય દર્શન જ ન થાત. પણ એ સંભવ નથી. પ્રાણી સુખની આશા કરે છે અને પરિણામમાં દુઃખ ભોગવે છે. આ દૃષ્ટિએ સુખની આશાનું કોઈ સ્થાન જ નથી. સુખની આશાથી રહિત થતાં જ પ્રાણી દુઃખથી છૂટી જાય છે, અર્થાત્ તેનાં ભયનો નાશ થઈ જાય છે.

શાંતિની રુચિ શાંતિથી વિમુખ કરી દે છે. કારણ, કે રુચિનો અંત થવાથી જ શાંતિની અભિવ્યક્તિ થાય છે. એટલું જ નહિ, સુખની આશા તથા દુઃખનાં ભયને કારણે જ શાંતિની રુચિ ઉત્પન્ન થાય છે. સુખની આશા તથા દુઃખનાં ભયનો અંત થતાં જ શાંતિની રુચિ સ્વતઃ મટી જાય છે, જેનાં મટતાં જ ચિરશાંતિ આપોઆપ આવી જાય છે. સુખની આશામાં દુઃખનો ભય નિહિત છે. જો સુખની આશા ન રહે તો દુઃખનો ભય આપોઆપ મટી જાય છે. નિર્ભયતા આવતાં જ પ્રલોભનની દાસતા પણ આપોઆપ મટી જાય છે, અથવા એમ કહો કે ભય મટતાં જ પ્રલોભન પણ મટી જાય છે. ભય અને પ્રલોભનનો અંત થતાં જ સીમિત અહં-ભાવ ગળી જાય છે; અથવા એમ કહો કે સીમિત અહં-ભાવ ગળી જવાથી ભય તથા પ્રલોભન આપોઆપ મટી જાય છે.

સુખની આશા અવિવેકસિદ્ધ છે, જે વિવેક દ્વારા મટી શકે છે, જેનાં મટતાં જ ભય તથા પ્રલોભન આપોઆપ મટી જાય છે. જો કોઈ પ્રાણી વિવેકપૂર્વક સુખની આશાથી રહિત થવામાં પોતાને અસમર્થ જુએ છે, તો તે વિકલ્પ-રહિત વિશ્વાસપૂર્વક પોતાને સમર્પણ કરી ‘અહં’ અને ‘મમ’ થી રહિત થઈ શકે છે, જેનાં થતાં જ સમસ્ત ભય તથા પ્રલોભન મટી જાય છે; અથવા એમ કહો કે નિર્ભયતા અને નિશ્ચિંતતા આપોઆપ આવી જાય છે, જે કોઈ પણ પ્રકારનાં ભય તથા

પ્રલોભનને ઉત્પન્ન નથી થવા દેતી. પ્રત્યેક વ્યક્તિમાં કોઈ-ને-કોઈ અંશમાં વિવેક તથા ભાવ-શક્તિ વિદ્યમાન છે. એ બીજી વાત છે કે કોઈમાં ભાવની ન્યૂનતા અને વિવેકની અધિકતા હોય અને કોઈમાં ભાવની અધિકતા અને વિવેકની ન્યૂનતા હોય, અર્થાત્ કોઈ મસ્તિષ્ક-પ્રધાન હોય છે અને કોઈમાં હૃદયશીલતા અધિક હોય છે. મસ્તિષ્ક-પ્રધાન પ્રાણીઓએ નિજ-વિવેકનાં પ્રકાશમાં ભય તથા પ્રલોભનની વાસ્તવિકતાને જાણીને નિશ્ચિંત તથા નિર્ભય થઈ જવું જોઈએ. જેમ-જેમ નિશ્ચિંતતા તથા નિર્ભયતા સ્થાયી થતી જાય છે, તેમ-તેમ ભય તથા પ્રલોભનનો અભાવ થતો જાય છે, અથવા એમ કહો કે નિશ્ચિંતતા તથા નિર્ભયતાની દૃઢ સ્થાપના થતાં જ ભય તથા પ્રલોભન સ્વતઃ મટી જાય છે. ભય તથા પ્રલોભનની પ્રતીતિ ભલેને હોય, પણ તેનું કોઈ વાસ્તવિક અસ્તિત્વ નથી. જ્યારે વિચારશીલ પ્રાણી વિવેક-દૃષ્ટિથી ભય તથા પ્રલોભનને જુએ છે, ત્યારે તેઓ સ્વતઃ સદાને માટે મટી જાય છે, અથવા એમ કહો કે વિવેક-દૃષ્ટિથી કોઈએ ભય તથા પ્રલોભનનાં દર્શન જ નથી કર્યાં. તેઓ એ જ સમય સુધી પ્રતીત થાય છે, જ્યાં સુધી પ્રાણી વિવેકપૂર્વક તેનું નિરીક્ષણ નથી કરતો. એ નિયમ છે કે વિવેકપૂર્વક નિરીક્ષણ કરવાથી ભય તથા પ્રલોભન મટી જાય છે, કેમકે તેનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ નથી.

હૃદયશીલ પ્રાણીઓએ વિકલ્પ-રહિત વિશ્વાસપૂર્વક પોતાને સમર્પિત કરી નિશ્ચિંત તથા નિર્ભય થઈ જવું જોઈએ. વિકલ્પ-રહિત વિશ્વાસ ત્યારે જ સંભવ છે, જ્યારે બે વિશ્વાસ ન રહે, અર્થાત્ એક જ વિશ્વાસ જીવન થઈ જાય. ત્યાં સુધી કે વિશ્વાસી અને વિશ્વાસમાં વિભાજન ન થઈ શકે, વિશ્વાસ જ વિશ્વાસીનું જીવન થઈ જાય. વિશ્વાસ તેનાં પર નહિ કરવો જોઈએ જેને ઇન્દ્રિય, મન, બુદ્ધિ દ્વારા જાણતા હોઈએ. વિશ્વાસ તેનાં પર થવો જોઈએ જેને ક્યારેય કોઈ ઇન્દ્રિય દ્વારા વિષય નથી કર્યો. હવે કોઈ કહે કે જે ઇન્દ્રિય વગેરેનો વિષય નથી, તેનાં પર વિશ્વાસ કેવી રીતે થઈ શકે ? વિશ્વાસ તેનાં જ ઉપર થાય છે જે ઇન્દ્રિય વગેરેનો નથી. કારણ, કે ઇન્દ્રિય, બુદ્ધિ વગેરે દ્વારા જે કાંઈ જાણવામાં આવે છે, તેનાં પર તો સંદેહ થાય છે. જેનાં પર સંદેહ થાય છે તેનાં પર વિશ્વાસ કરવો ભૂલ

છે. આ દૃષ્ટિએ વિશ્વાસપાત્ર એ જ છે જે ઇન્દ્રિય વગેરેનો વિષય નથી.

જ્યારે પ્રાણી તેનાં પર વિશ્વાસ કરી શકે છે જેનાં પર અનેક સંદેહ થાય છે, તો શું તેનાં પર વિશ્વાસ નથી કરી શકતો જેનાં પર સંદેહ સંભવ જ નથી ? કેમકે સંદેહ તેનાં પર થઈ શકે છે જેમાં દોષનાં દર્શન થાય અને દોષનાં દર્શન તેમાં થાય છે જે દ્વંદ્વાત્મક હોય, અર્થાત્ જેનાં વિષયમાં ઇન્દ્રિય અને બુદ્ધિનાં નિર્ણયમાં ભિન્નતા હોય. જેનાંથી સૌને સત્તા તથા પ્રકાશ મળે છે તે ઇન્દ્રિય વગેરેનો વિષય નથી હોઈ શકતો. આથી જે ઇન્દ્રિય વગેરેનો વિષય નથી એ જ વિશ્વાસ-પાત્ર છે. અનેક વિશ્વાસ નીકળી જવાથી એક વિશ્વાસ સ્વતઃ રહી જાય છે, આ નિયમ જ છે. આ દૃષ્ટિએ એક વિશ્વાસમાં કોઈ ક્ષતિ નથી થઈ શકતી. વિશ્વાસ સંબંધને અને સંબંધ આત્મીયતા, અર્થાત્ પ્રીતિને ઉદય કરે છે. પ્રીતિનો ઉદય થતાં જ કામનો નાશ થઈ જાય છે. કામનો નાશ થવાથી સમસ્ત ભય તથા પ્રલોભનો સ્વતઃ મટી જાય છે, કેમકે કામની ભૂમિમાં જ પ્રલોભન તથા ભય ઉત્પન્ન થાય છે. એક વિશ્વાસ વસ્તુ વગેરેનાં વિશ્વાસને ખાઈને પુષ્ટ થાય છે, જેનાં પુષ્ટ થતાં જ સ્વભાવથી જ નિર્ભયતા તેમજ નિશ્ચિંતતા આવી જાય છે, જેનાં આવતાં જ અનંતની કૃપાશક્તિ સ્વતઃ બધું જ કાંઈ કરવા લાગે છે, અને પછી પ્રાણી બહુ જ સુગમતાપૂર્વક બધાં જ પ્રકારનાં ભય તથા પ્રલોભનોથી રહિત થઈ જાય છે.

વિવેક અને વિશ્વાસ બન્ને સ્વતંત્ર સાધનો છે. બન્ને દ્વારા પ્રાણી કામ-રહિત થઈને બધાં પ્રકારના ભય તથા પ્રલોભનોનો અંત કરી શકે છે. અંતર કેવળ એટલું છે કે વિચારશીલ પ્રતીત થવાવાળા ભય તથા પ્રલોભનની વાસ્તવિકતાને જાણીને તથા હૃદયશીલ ભય તથા પ્રલોભનથી વ્યથિત થઈને એ અનંતને પોકારવા લાગે છે જેને ક્યારેય જાણ્યા નહોતાં. દુઃખીનાં પોકારમાં એ જ સામર્થ્ય છે જે વિચારશીલનાં વિચારમાં છે. દુઃખી પ્રાણીમાં સ્વભાવથી જ નિર્ભરતા આવી જાય છે, જેનાં આવતાં જ ‘અહં’ અને ‘મમ’ આપોઆપ ગળી જાય છે, જેથી સમસ્ત ભય તથા પ્રલોભનો સ્વતઃ મટી જાય છે.

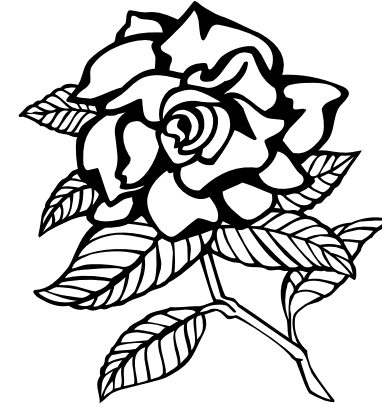
જો કોઈની વિચાર અને વિશ્વાસ બન્નેમાં શ્રદ્ધા હોય તો તેણે વિચારનો ઉપયોગ શરીર, ઇન્દ્રિય વગેરે સમસ્ત દૃશ્ય પર અથવા પોતાનાં વ્યક્તિત્વ પર

કરવો જોઈએ અને વિશ્વાસનો ઉપયોગ એ અનંત પર કરવો જોઈએ, જેને બુદ્ધિ વગેરે દ્વારા ક્યારેય નથી જાણી શકાતાં, અથવા એમ કહો કે વિચાર દ્વારા સમસ્ત વસ્તુઓની આસક્તિથી રહિત થઈ જાય અને વિશ્વાસ દ્વારા પોતાને સમર્પિત કરી સર્વ પ્રકારે નિશ્ચિંત તથા નિર્ભય થઈ જાય. આ પ્રમાણે વિશ્વાસ અને વિચારનો પોતપોતાનાં ક્ષેત્રમાં ઉપયોગ કરી વિચાર દ્વારા સમસ્ત આસક્તિઓનો અંત અને વિશ્વાસ દ્વારા પ્રેમની પ્રાપ્તિ કરી લેવી જોઈએ.

સમસ્ત આસક્તિઓનો અંત થવાથી પણ પ્રાણી કામ-રહિત થઈ જાય છે અને પ્રેમની પ્રાપ્તિથી પણ કામ-રહિત થઈ જાય છે. કામનો નાશ થતાં જ સીમિત અહં-ભાવ આપોઆપ ગળી જાય છે, જેનાં ગળતાં જ સમસ્ત ભય તથા પ્રલોભન આપોઆપ મટી જાય છે અને ચિત્ત શુદ્ધ થઈ જાય છે.

તા. ૨૦-૦૬-૧૯૫૬

અનંતનાં વિધાન-વિવેકનો આદર

મારા નિજ સ્વરૂપ પરમપ્રિય !

પ્રાણી-માત્રને વિવેક, સામર્થ્ય અને વસ્તુ પ્રાપ્ત છે. વિવેક એ અનંતનું વિધાન છે. જ્યારે પ્રાણી પ્રાપ્ત સામર્થ્ય અને વસ્તુનો ઉપયોગ એ વિધાનને વિપરીત કરવા લાગે છે, ત્યારે ચિત્ત અશુદ્ધ થઈ જાય છે. આ દૃષ્ટિએ ચિત્તની અશુદ્ધિ પ્રાણીનો પોતાનો જ બનાવેલો દોષ છે, પ્રાકૃતિક નહિ. પોતાનાં બનાવેલાં દોષોનો અંત કરવાનું દાયિત્વ પોતાનાં જ ઉપર છે. આથી પ્રાપ્ત વિધાનને અનુરૂપ જ પ્રાપ્ત સામર્થ્ય તથા વસ્તુનો ઉપયોગ કરી ચિત્તને શુદ્ધ કરવું અનિવાર્ય છે. ચિત્ત-શુદ્ધિ વર્તમાનની વસ્તુ છે, તેને ભવિષ્ય પર છોડવી અસાધ્ય છે. ચિત્તની અશુદ્ધિ રહેતાં પ્રાણી પોતાનાં સાધન અને સાધ્ય બન્નેયથી જ વિમુખ થઈ જાય છે. સાધન અને સાધ્યની વિમુખતામાં જ અસાધનની ઉત્પત્તિ થાય છે, જેથી બિચારો પ્રાણી ઉત્તરોત્તર અવનતિ તરફ જ ગતિશીલ થાય છે. આ દૃષ્ટિએ સર્વપ્રથમ પ્રાણીએ ચિત્તમાં અંકિત અશુદ્ધિનો અંત કરવો અનિવાર્ય છે, કેમકે અસાધન, અર્થાત્ અકર્તવ્યનાં અભાવમાં જ કર્તવ્ય-પરાયાણતા નિહિત છે. જેમ-જેમ કર્તવ્ય-પરાયાણતા સ્થાયી થતી જાય છે, તેમ-તેમ પ્રાણીનું ચિત્ત સ્વતઃ શુદ્ધ થતું જાય છે, કેમકે કર્તવ્ય-પરાયાણતા રાગ-દ્વેષનો અંત કરવામાં સમર્થ છે, અથવા એમ કહો કે કર્તવ્ય-પરાયાણતા આવી જવાથી ત્યાગ તથા પ્રેમની અભિવ્યક્તિ સ્વતઃ થઈ જાય છે, જેનાં થતાં જ ચિત્ત શુદ્ધ થઈ જાય છે.

શરીર, ઇન્દ્રિય, મન, બુદ્ધિ વગેરે સામર્થ્ય તથા વસ્તુઓનો સમૂહ છે. વસ્તુ અને સામર્થ્યમાં એટલો ભેદ છે કે વસ્તુ વ્યક્ત છે અને સામર્થ્ય અવ્યક્ત છે. અવ્યક્ત સામર્થ્યનો ઉપયોગ વ્યક્ત વસ્તુનાં આશ્રયથી જ થઈ શકે છે. આ દૃષ્ટિએ વસ્તુ અને સામર્થ્યમાં કેવળ ગુણોનો ભેદ અને સ્વરૂપની એકતા છે. એ

બન્ને એક જ ધાતુથી નિર્મિત છે, ગુણોની ભિન્નતાને કારણે અલગ-અલગ ભાસિત થાય છે. બન્નેનું અલગ-અલગ સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ નથી. વિવેકરૂપી વિધાનનો પ્રકાશ બુદ્ધિને પ્રકાશિત કરે છે. બુદ્ધિનાં પ્રકાશથી મનમાં ક્રિયાશીલતા ઉત્પન્ન થાય છે. મનની ક્રિયાશીલતાથી જ્ઞાનેન્દ્રિયોમાં ગતિ થાય છે અને જ્ઞાનેન્દ્રિયોનાં આશ્રયથી કર્મેન્દ્રિયો કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થાય છે.

વિધાન સ્વયં કર્તા થઈ નથી શકતું અને જે કાર્ય કરવાનાં સાધનો છે, તેમાં કર્તાપણની સ્થાપના સંભવ નથી, કેમકે લેખની લેખક નથી થઈ શકતી, અર્થાત્ કરણ કર્તા નથી થઈ શકતાં. આવી સ્થિતિમાં એ પ્રશ્ન સ્વાભાવિક જ ઉત્પન્ન થાય છે કે કર્તા કોણ છે ? કર્તા એ જ હોઈ શકે છે જે શરીર, ઇન્દ્રિય, મન, બુદ્ધિ વગેરે સાથે પોતાને તદ્દરૂપ કરી લે છે, અથવા શરીર, ઇન્દ્રિય વગેરેને પોતાનાં માને છે. એ કર્તામાં જ્યારે કામની ઉત્પત્તિ થઈ જાય છે, ત્યારે કામના-પૂર્તિનાં પ્રલોભનથી પ્રેરિત થઈને બિચારો વસ્તુ તથા સામર્થ્યનો દાસ થઈ જાય છે. ત્યાં સુધી કે સામર્થ્ય અને વસ્તુનાં અસ્તિત્વને જ પોતાનું અસ્તિત્વ માનવા લાગે છે. તેનું પરિણામ એ થાય છે કે મિથ્યા વ્યક્તિત્વનું અભિમાન ઉત્પન્ન થઈ જાય છે, જેનાં થતાં જ વ્યક્તિ અને સમાજમાં ભેદની ઉત્પત્તિ થાય છે. ભેદની ઉત્પત્તિ અનેક પ્રકારનાં સંઘર્ષો ઉત્પન્ન કરવામાં હેતુ છે.

વસ્તુ અને સામર્થ્યનાં સમૂહને પોતાનું અસ્તિત્વ સ્વીકાર કરવું પ્રાપ્ત વિવેકનો અનાદર છે. પ્રાકૃતિક નિયમ અનુસાર બધું જ અનંતની અભિવ્યક્તિ જ છે, અર્થાત્ વ્યક્તિગત કાંઈ નથી. એવી કોઈ વસ્તુ નથી જે સમષ્ટિથી સત્તા ન પામતી હોય અને એવું કોઈ સામર્થ્ય નથી જે સમષ્ટિ શક્તિઓથી અભિન્ન ન હોય. કેવળ વ્યક્તિત્વનું અભિમાન જ એક એવી પ્રતીતિ છે, જે ભાસિત તો થાય છે, પરંતુ તેનું કોઈ અસ્તિત્વ નથી. અસ્તિત્વહીન અહં-ભાવે જ કર્તાને કરણ સાથે તદ્દરૂપ કરી દીધો છે. જો કરણનું વિભાજન કરીને કર્તાની શોધ કરવામાં આવે, તો તેનું કોઈ સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ નથી મળતું. પરંતુ કરણ અને કર્તાની મધ્યમાં કામ જ એક એવી પ્રતીતિ છે, જે કર્તા અને કરણનાં સંબંધને સુરક્ષિત રાખે છે, અર્થાત્ કામની ભૂમિમાં જે કામનાઓ ઉત્પન્ન થાય છે, તેનાં દ્વારા જ

શરીર, ઇન્દ્રિય, મન, બુદ્ધિ વગેરે સાથે સંબંધ દૃઢ થાય છે અને પછી ઇન્દ્રિયોનાં વિષયોમાં પ્રવૃત્તિ થાય છે. પ્રવૃત્તિ-જનિત સુખ-દુઃખનો પ્રભાવ ચિત્તમાં અંકિત થઈ જાય છે, જેથી ચિત્ત અશુદ્ધ થઈ જાય છે.

બુદ્ધિ તથા ઇન્દ્રિય-જ્ઞાનથી જે સ્થૂલ વસ્તુઓ પ્રકાશિત થાય છે, એ સ્થૂલ-ભાગને જ વસ્તુનાં નામથી કહી શકીએ છીએ અને ઇન્દ્રિય, પ્રાણ, મન, બુદ્ધિ વગેરેને સામર્થ્યનાં નામથી કહી શકીએ છીએ. જો કે પોતાનાં સ્તર પર ઇન્દ્રિયો બે ભાગોમાં વિભાજિત થઈ જાય છે — કર્મેન્દ્રિય અને જ્ઞાનેન્દ્રિય. કર્મેન્દ્રિય ક્રિયાશક્તિનો ભાગ છે અને જ્ઞાનેન્દ્રિય ઇચ્છાશક્તિનો ભાગ છે. મનમાં આ બન્ને ભાગો એકત્રિત રહે. ક્રિયાશક્તિ પ્રાણનો ભાગ છે અને ઇચ્છાશક્તિ જ્ઞાનનો ભાગ છે. મન ઇચ્છાશક્તિ અને ક્રિયાશક્તિનો સમૂહ છે. આ જ કારણે પ્રાણનાં નિરોધથી મનમાં સ્થિરતા અને મનનાં નિરોધથી પ્રાણનો નિરોધ થઈ જાય છે. પ્રાણ અને મનમાં બહુ જ ઘનિષ્ઠ એકતા છે. બુદ્ધિ કેવળ જ્ઞાનનું પ્રતીક છે, આ જ કારણે બુદ્ધિનો નિર્ણય મનને માન્ય હોય છે. બુદ્ધિ અને વિવેકની મધ્યમાં જે અહં-ભાવ છે, તેમાં જ કામનો નિવાસ છે. આ જ કારણે કામના અને જિજ્ઞાસા બન્ને અહં-ભાવમાં નિવાસ કરે છે. કામનાપૂર્તિ માટે અહં બુદ્ધિને આધીન અને બુદ્ધિ મનને, મન ઇન્દ્રિયોને અને ઇન્દ્રિયો વિષયોને આધીન થઈ જાય છે; જેથી બિચારો પ્રાણી જડતા, પરાધીનતા, શક્તિહીનતા વગેરે દોષોમાં આબદ્ધ થઈ જાય છે. પરંતુ જ્યારે જડતા, પરાધીનતા વગેરેની વેદના સ્વભાવથી જાગ્રત થાય છે, ત્યારે કામનાનિવૃત્તિની લાલસા ઉત્પન્ન થાય છે, જે ઇન્દ્રિય-જ્ઞાનમાં સંદેહ ઉત્પન્ન કરી દે છે. જેમ-જેમ સંદેહની વેદના દૃઢ થતી જાય છે, તેમ-તેમ જિજ્ઞાસા સબળ થતી જાય છે. જેમ-જેમ જિજ્ઞાસા સબળ થતી જાય છે, તેમ-તેમ કામનાઓ સ્વતઃ મટતી જાય છે. કામનાઓનો અંત થતાં જ સંદેહની નિવૃત્તિ અને નિસ્સંદેહતાની અભિવ્યક્તિ ઉદય થાય છે, જેથી જિજ્ઞાસાની પૂર્તિ અને કામની નિવૃત્તિ થઈ જાય છે, જેનાં થતાં જ સમસ્ત આસક્તિઓ ગળીને પ્રીતિમાં વિલીન થઈ જાય છે અને પછી સીમિત અહં-ભાવનો નાશ થઈ જાય છે, જેનાં થતાં જ પ્રીતિ અનંત સાથે અભિન્ન થઈ જાય છે,

અથવા એમ કહો કે પ્રીતિ અને પ્રીતમથી ભિન્નની સત્તા જ શેષ નથી રહેતી.

વિવેકરૂપી વિધાનથી જ બુદ્ધિ તેમજ ઇન્દ્રિય વગેરેને સામર્થ્ય મળે છે. જો કે બુદ્ધિ અને ઇન્દ્રિયનું જ્ઞાન પાણ જ્ઞાન જેવું જ પ્રતીત થાય છે, પરંતુ ઇન્દ્રિય કે બુદ્ધિનું જ્ઞાન સંદેહ-રહિત નથી હોતું, અર્થાત્ બુદ્ધિ કે ઇન્દ્રિય-જ્ઞાનનાં આધારે પ્રાણી નિસ્સંદેહ નથી થઈ શકતો. જેનાંથી નિસ્સંદેહતા પ્રાપ્ત ન થઈ શકે, તેને જ્ઞાન માની લેવું અજ્ઞાનને જ્ઞાનનું સ્થાન દેવું છે, અથવા એમ કહો કે ઇન્દ્રિય કે બુદ્ધિનાં અલ્પ-જ્ઞાનને પૂરું જ્ઞાન માનવું છે. આવી માન્યતાનો નિજ-વિવેકમાં વિરોધ છે. આ દૃષ્ટિએ વિવેક બુદ્ધિ અને ઇન્દ્રિયની અપેક્ષાએ અલૌકિક તત્ત્વ છે, અથવા એમ કહો કે એ અનંતનું વિધાન છે. અનંતનાં વિધાનનો આદર અને અનુસરણ અનંત સાથે અભિન્ન કરવામાં સમર્થ છે. આ દૃષ્ટિએ વિવેકને વિધાન, બુદ્ધિ, મન, પ્રાણ અને ઇન્દ્રિય વગેરેને સામર્થ્ય અને ઇન્દ્રિય વગેરે જેનાં આશ્રયથી સક્રિય થાય છે, તેને વસ્તુ માનવી જોઈએ. જ્યારે પ્રાણી પ્રમાદવશ વસ્તુને સામર્થ્ય અને સામર્થ્યને જ્ઞાન માની લે છે, ત્યારે વિવેકનો અનાદર થવા લાગે છે. તેનું પરિણામ એ થાય છે કે પ્રીતિ આસક્તિમાં, જિજ્ઞાસા કામનાપૂર્તિનાં સાધનમાં અને સેવા સ્વાર્થ-ભાવમાં બદલાઈ જાય છે, જેનાં બદલાતાં જ કામ, કામના અને ભોગપ્રવૃત્તિમાં જ જીવન-બુદ્ધિ ભાસવા લાગે છે, જેથી ચિત્ત અશુદ્ધ થઈ જાય છે.

વિવેકરૂપી વિધાનમાં કર્તવ્યવિજ્ઞાન, યોગવિજ્ઞાન અને અધ્યાત્મવિજ્ઞાન વિદ્યમાન છે. જો પ્રાણી પ્રાપ્ત વિવેકનો અનાદર ન કરે, તો અકર્તવ્ય, ભોગ અને મિથ્યા અહં-ભાવની ઉત્પત્તિ જ નથી થઈ શકતી. અહં-ભાવની ઉત્પત્તિ વિના કામનો જન્મ જ નથી થઈ શકતો અને કામની ઉત્પત્તિ વિના કામનાઓનો જન્મ સંભવ જ નથી. કામનાઓની પૂર્તિ વિના ભોગ અને ભોગાસક્તિ ઉત્પન્ન જ નથી થઈ શકતી. ભોગાસક્તિ વિના સ્વાર્થભાવની ઉત્પત્તિ સંભવ નથી અને સ્વાર્થભાવ વિના પરાધીનતા, સંકીર્ણતા, જડતા વગેરે વિકારોમાં પ્રાણી આબદ્ધ થઈ જ નથી શકતો. આ દૃષ્ટિએ વિવેકરૂપી વિધાનનો અનાદર જ સમસ્ત દોષોનું મૂળ છે.

વિવેકનો અનાદર જ શરીર, ઈન્દ્રિય, મન, બુદ્ધિ વગેરેમાં અહં-ભાવ ઉત્પન્ન કરે છે, જેથી કર્તૃત્વ અને ભોક્તૃત્વની ઉત્પત્તિ થાય છે, અર્થાત્ પ્રાણી પોતાને કર્તા અને ભોક્તા માની લે છે. કર્તાભાવમાંથી જ કર્મની રુચિ અને ફળની આશા ઉત્પન્ન થાય છે, જેનાં થતાં જ કર્તા ભોક્તા થઈને પોતાનાંમાં ભોગની રુચિ અને ભોગ્ય વસ્તુઓની આસક્તિ ઉત્પન્ન કરી લે છે. ભોગાસક્તિ ભોક્તામાં સ્વાર્થભાવ ઉત્પન્ન કરી દે છે, જેથી તેનું વ્યક્તિત્વ કામના, આસક્તિ અને સ્વાર્થભાવનો સમૂહ બની જાય છે. ભોક્તા, ભોગવાસના અને ભોગ્ય વસ્તુઓમાં ગુણોનો ભેદ અને સ્વરૂપની એકતા છે, અર્થાત્ એ ત્રણેય એક જ ધાતુથી નિર્મિત છે. ભોગ્ય વસ્તુઓનાં વિનાશનું જ્ઞાન તો પ્રત્યક્ષ જ છે અને વિવેકનો આદર કરવાથી ભોગ-વાસનાઓનો અંત થઈ જ જાય છે, જેનાં થતાં જ ‘હું ભોક્તા છું’ — આ સ્વીકૃતિ સ્વતઃ મટી જાય છે. તેનાં મટતાં જ ભોક્તા, ભોગ-વાસના અને ભોગ્ય વસ્તુઓની ભિન્નતા શેષ નથી રહેતી. અથવા એમ કહો કે વસ્તુ, સામર્થ્ય અને વિવેકની એકતા થતાં જ સીમિત અહં-ભાવ ગળી જાય છે, જેનાં ગળતાં જ કામનો નાશ થઈ જાય છે અને પછી કામના, આસક્તિ અને સ્વાર્થભાવ ત્રણેય દોષો મટી જાય છે, અર્થાત્ સ્વાર્થ સેવા-ભાવમાં, કામના જિજ્ઞાસામાં અને આસક્તિ પ્રીતિમાં બદલાઈ જાય છે, જેનાં બદલાતાં જ ચિત્ત શુદ્ધ થઈ જાય છે.

વિવેકનો આદર કરતાં જ પ્રીતિની અભિવ્યક્તિ, જિજ્ઞાસાની જાગૃતિ અને સેવામાં પ્રવૃત્તિ સ્વતઃ થવા લાગે છે. સેવામાં સમસ્ત કર્તવ્ય-વિજ્ઞાન, જિજ્ઞાસાની જાગૃતિમાં અધ્યાત્મ-વિજ્ઞાન અને પ્રીતિની અભિવ્યક્તિમાં આસક્તિ-વિજ્ઞાન નિહિત છે. સેવાની પૂર્ણતા રાગ-રહિત થવામાં છે. રાગ-રહિત થતાં જ ભોગ યોગમાં બદલાઈ જાય છે. યોગ-વિજ્ઞાન શાંતિ, સામર્થ્ય તેમજ સ્વાધીનતાનું એક પ્રતીક છે. આ જ કારણે જેમ-જેમ યોગ-વિજ્ઞાનનો આદર થતો જાય છે, તેમ-તેમ કર્તવ્ય-પાલનનું સામર્થ્ય અને નિષ્કામતા આપોઆપ ઉદ્ભવે છે. નિષ્કામતા પ્રાણીને અધિકાર-લાલસાથી રહિત કરી દે છે. કર્તવ્ય-પરાયાણતા બીજાઓનાં અધિકારોની રક્ષા કરવામાં સમર્થ છે.

બીજાઓનાં અધિકારની રક્ષાથી વિદ્યમાન રાગની નિવૃત્તિ થાય છે અને પોતાનાં અધિકારનાં ત્યાગથી નવીન રાગની ઉત્પત્તિ જ નથી થતી, અર્થાત્ પ્રાણી રાગ-રહિત થઈ જાય છે. આ દૃષ્ટિએ કર્તવ્ય-વિજ્ઞાન અને યોગ-વિજ્ઞાનમાં અત્યંત ઘનિષ્ઠતા છે. કેમકે કર્તવ્ય-પરાયાણતાથી પ્રાણી યોગ-વિજ્ઞાનનો અધિકારી થઈ જાય છે અને યોગ-વિજ્ઞાન કર્તવ્ય-પરાયાણતાનું સામર્થ્ય પ્રદાન કરે છે. એટલું જ નહિ, યોગ-વિજ્ઞાનની પૂર્ણતા નિસ્સંદેહતા તેમજ સ્વાધીનતા તરફ અગ્રેસર કરી અધ્યાત્મ-વિજ્ઞાનનો અધિકારી બનાવી દે છે. અધ્યાત્મ-વિજ્ઞાનમાં પરાધીનતા, જડતા તેમજ સંદેહનો અભાવ કરવાનું સામર્થ્ય સ્વતઃ સિદ્ધ છે. આથી અધ્યાત્મ-વિજ્ઞાન દ્વારા પ્રાણી નિસ્સંદેહતા, સ્વાધીનતા, ચિન્મયતા સાથે અભિન્ન થઈ જાય છે, જેનાં થતાં જ આસ્તિક-વિજ્ઞાનમાં સ્વતઃ પ્રવેશ થઈ જાય છે, જે પ્રેમથી પરિપૂર્ણ છે. અથવા એમ કહો કે કર્તવ્ય-પરાયાણતાની પૂર્ણતા યોગમાં, યોગની પૂર્ણતા બોધમાં અને બોધની પૂર્ણતા પ્રેમની અભિવ્યક્તિમાં નિહિત છે.

વિવેક જે અનંતનું વિધાન છે, સામર્થ્ય અને વસ્તુ પાણ તેની જ અભિવ્યક્તિ છે. આથી વિવેકનાં પ્રકાશમાં જ સામર્થ્ય તથા વસ્તુઓનો સદુપયોગ કરવો અનિવાર્ય છે. વિવેકનાં અનાદરથી જ કામ, કામના અને અકર્તવ્યનો જન્મ થાય છે. આથી સાધકનાં જીવનમાં અવિવેકનું, અર્થાત્ વિવેકનાં અનાદરનું કોઈ સ્થાન જ નથી. અનંતની અહૈતુકી કૃપાશક્તિએ જ પોતાનાં સ્વભાવથી વિવશ થઈને પ્રાણીને વિવેક, સામર્થ્ય તથા વસ્તુ પ્રદાન કરી છે અને પોતાને એટલા ધૂપાવ્યા છે કે પ્રાણી પ્રાપ્ત વિવેક, સામર્થ્ય અને વસ્તુને પોતાની જ માને છે. એ નથી જાણતો કે પોતાની કૃપાથી પોતે મોહિત થઈને એ અનંતે સૌને બધું જ આપ્યું છે. ભલા, આ ઉદારતા પર કોણ એવો હશે, જે પોતાને ન્યોછાવર ન કરી શકે, અર્થાત્ તેની જ પ્રીતિ થઈને ન રહે, જેની આ અનુપમ, અલૌકિક તેમજ અનિર્વચનીય ઉદારતા છે.

હવે જો કોઈ એમ કહે કે તમે જેને ઉદારતા માનો છો, તે તો પ્રાકૃતિક વિધાન છે. તો પાણ એ સ્પષ્ટ થઈ જ જાય છે કે જેનું વિધાન આટલું સુંદર છે, તે ન

જાણે કેટલો સુંદર હશે ! ભલા, તેનાં પ્રેમી થવામાં કોને આપત્તિ તથા હિચક થઈ શકે છે, અર્થાત્ કોઈને પણ નહિ. તેની પ્રીતિ થયા વિના આસક્તિઓનો અંત સંભવ નથી. તેમની જિજ્ઞાસા વિના કામનાઓનો અંત થઈ જ નથી શકતો અને પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિ દ્વારા તેમને જ નાતે સેવા કરવાથી જ સ્વાર્થ-ભાવ ગળી શકે છે. આ દૃષ્ટિએ પ્રીતિ, જિજ્ઞાસા અને સેવા જ ચિત્ત-શુદ્ધિની મુખ્ય સાધના છે, જેની અભિવ્યક્તિ વિવેકનાં આદરમાં નિહિત છે. જ્યાં સુધી સાધકમાં સાધનની અભિવ્યક્તિ નથી થતી, ત્યાં સુધી સાધનમાં સ્વાભાવિક અભિરુચિ, અર્થાત્ નિત-નવીન પ્રિયતા નથી થતી, જેનાં થયા વિના સાધનમાં અસ્વાભાવિકતા અને અસાધનમાં સ્વાભાવિકતા પ્રતીત થાય છે. અર્થાત્ કર્તવ્ય-પરાયાણતામાં કઠિનતા અને અકર્તવ્યમાં સુગમતા પ્રતીત થાય છે, જે વાસ્તવમાં ચિત્તની અશુદ્ધિ છે. આથી પ્રીતિ, જિજ્ઞાસા તથા સેવા દ્વારા ચિત્ત-શુદ્ધિ માટે સર્વદા તત્પર રહેવું જોઈએ, જે વિવેક-સિદ્ધ છે.

તા. ૨૧-૦૬-૧૯૫૬

વસ્તુઓનાં અસ્તિત્વની અસ્વીકૃતિ

મારા નિજ સ્વરૂપ પરમપ્રિય !

વસ્તુઓનાં અસ્તિત્વને સ્વીકાર કરવાથી, તેને પોતાની માનવાથી અને તેનો દુરુપયોગ કરવાથી ચિત્ત અશુદ્ધ થાય છે. જો પોતાનાથી ભિન્નની સ્વીકૃતિ ન થાત, તો ચિત્ત ક્યારેય અશુદ્ધ ન થાત. હવે વિચાર એ કરવાનો છે કે પોતાનાંથી ભિન્નની સ્વીકૃતિનું મૂળ કારણ શું છે ? જ્યારે પ્રાણી કોઈ પ્રતીતિ તથા માન્યતાને જ પોતાનું સ્વરૂપ માની લે છે, ત્યારે તેનાંમાં આપોઆપ પરિચ્છિન્નતાની સત્યતા દૃઢ થઈ જાય છે, જેનાં થતાં જ અનેક પ્રકારનાં ભેદો ઉત્પન્ન થઈ જાય છે. ભેદની ઉત્પત્તિથી ચિત્ત અશુદ્ધ થઈ જાય છે, અથવા એમ કહો કે ‘આ’ ને ‘હું’ સ્વીકાર કરવાથી કામ તથા મોહની ઉત્પત્તિ થાય છે, જે ચિત્તને અશુદ્ધ કરી દે છે. જો કે ‘આ’ ને ‘હું’ સ્વીકાર કરવામાં નિજ અનુભૂતિનો વિરોધ છે, પરંતુ પ્રાણી પ્રમાદવશ પોતાની અનુભૂતિનો આદર નથી કરતો. તેનું પરિણામ એ થાય છે કે દેહમાં જ અહં-બુદ્ધિ દૃઢ થઈ જાય છે, જેનાં થતાં જ અનેક દોષો આપોઆપ ઉત્પન્ન થઈ જાય છે. કેટલા આશ્ચર્યની વાત છે કે પ્રાણી ક્યારેક તો પોતાને દેહ માને છે અને ક્યારેક દેહને પોતાનો માને છે. અર્થાત્ ‘અહં’ અને ‘મમ’ બન્નેની સ્થાપના દેહમાં કરી લે છે. અહંની સ્થાપના કરીને દેહથી ભિન્ન બાહ્ય વસ્તુમાં મમતા કરે છે અને દેહ પ્રત્યે મમતા કરીને પોતાને કોઈ માન્યતા વિશેષમાં આબદ્ધ કરે છે.

પ્રાકૃતિક નિયમ અનુસાર પ્રત્યેક માન્યતામાં પરિચ્છિન્નતાની સ્વીકૃતિ સ્વતઃ સિદ્ધ પ્રતીત થવા લાગે છે. જો કે પ્રાણીમાં આવશ્યકતા સ્વભાવથી જ અનંત સાથે અભિન્ન થવાની છે, કેમકે કોઈ પણ પોતાને સીમિત થઈને સદૈવ નથી રાખવા ઇચ્છતો. પરંતુ માન્યતામાં અસ્તિત્વ-બુદ્ધિ સ્વીકાર કરવાથી કામની ઉત્પત્તિ થાય છે, જેથી સ્વાભાવિક આવશ્યકતામાં શિથિલતા આવી જાય છે અને

અનેક કામનાઓ ઉત્પન્ન થઈ જાય છે, જે વસ્તુઓ સાથે સંબંધ દૃઢ કરી દે છે. આ દૃષ્ટિએ વસ્તુઓનાં અસ્તિત્વની સ્વીકૃતિ તથા તેની સાથે સંબંધ સ્વાભાવિક આવશ્યકતાનાં પ્રમાદથી, અથવા નિજ અનુભૂતિનાં વિરોધને સહન કરવાથી થાય છે.

એ નિયમ છે કે સ્વાભાવિક આવશ્યકતાની વિસ્મૃતિ ભલેને થઈ જાય, પણ તેનો નાશ નથી થતો. સ્વીકૃતિમાં સત્યતા તથા પ્રિયતા ભલેને પ્રતીત થતી હોય, પરંતુ તેનું અસ્તિત્વ નથી હોતું, અર્થાત્ **અસ્તિત્વહીન સ્વીકૃતિ પ્રાણીને ન જાણે કેટલાં નાચ નચાવે છે**, અથવા એમ કહો કે અનેક પ્રકારનાં સંઘર્ષોમાં આબદ્ધ કરી દે છે.

સમસ્ત સ્વીકૃતિઓનાં મૂળમાં શું છે, તેનો નિર્ણય એ સમય સુધી સંભવ નથી, જ્યાં સુધી કે સમસ્ત સ્વીકૃતિઓનો અંત અસ્વીકૃતિ દ્વારા ન કરી દેવામાં આવે. **એવી કોઈ સ્વીકૃતિ હોઈ જ નથી શકતી, જેમાં પરિવર્તન તથા અભાવ ન થાય.** સમસ્ત સ્વીકૃતિઓ બે પ્રકારે ઉત્પન્ન થાય છે — એક તો શ્રવણને આધારે અને એક પોતાને દેહ માની લેવાથી. શ્રવણની પૂર્વે પ્રાણી પોતાને શું માનતો હતો, તેની તેને ખબર નથી અને દેહની તદ્દરૂપતાની પૂર્વે કોની સાથે તાદાત્મ્ય હતું, તેને પણ બિચારો પ્રાણી જાણતો નથી. પરંતુ નિજ-વિવેક દ્વારા તે એ અવશ્ય જાણે છે કે ‘દેહ હું નથી,’ કેમકે જે ‘આ’ છે તે ‘હું’ હોઈ જ નથી શકતો. ‘હું’ શું છે ? આ પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થઈને ‘હું દેહ નથી,’ આ નિર્ણય સુધી પ્રાણીને પહોંચાડી દે છે. પરંતુ બિચારો પ્રાણી સંદેહની વેદનાને ન સહેવાને કારણે જ્યારે પોતાને કોઈ માન્યતા સાથે અભિન્ન કરી લે છે, ત્યારે દેહને પોતાનો માનીને દેહને નાતે દેશ, સમાજ, વર્ગ, જાતિ, સંપ્રદાય, દળ વગેરે માન્યતાઓ સાથે બંધાઈ જાય છે અને દેહની જેમજ સૌને પોતાના માનવા લાગે છે. પરંતુ તેની સ્વાભાવિક આવશ્યકતા વિભુ થવાની છે, એ કારણે કોઈ પણ સીમામાં પોતાને સંતુષ્ટ નથી કરી શકતો. ત્યાં સુધી કે સમસ્ત સૃષ્ટિને પોતાની માનવા છતાં પણ તેને સંતોષ નથી થતો અને પછી તેનાંમાં એ પ્રશ્ન સ્વાભાવિક ઉત્પન્ન થઈ જાય છે કે ‘વાસ્તવમાં મારું કોણ છે અને હું શું છું ?’ આ મૂળ પ્રશ્ન એ સમય સુધી હલ થઈ

જ નથી શકતો, જ્યાં સુધી પ્રાણી કોઈને પણ પોતાનો માને છે અને પોતાને કોઈક માને છે. કારણ, કે વિકલ્પ-રહિત માન્યતા વાસ્તવિકતાની જેમ જ સત્ય પ્રતીત થાય છે. આથી માન્યતાનાં રહેતાં વાસ્તવિકતાનો બોધ સંભવ જ નથી.

‘હું’ અને ‘મારું’ જેમ-જેમ વિભુ થતું જાય છે, તેમ-તેમ વ્યક્તિગત સુખ-દુઃખ નિર્જીવ થતું જાય છે, જેથી પ્રાણીનાં જીવનમાં કરુણા, ઉદારતા, ક્ષમા, સમતા, મુદિતા વગેરે સદ્ગુણોની અભિવ્યક્તિ થતી જાય છે. પરંતુ તે ગુણો કોના છે ? ક્યાંથી આવ્યા છે ? આ સમસ્યા જેમ-ની-તેમ રહે છે. જો કે સદ્ગુણોનાં આધારે વ્યક્તિને આદર, પ્યાર અને આવશ્યક વસ્તુઓ બહુ જ સુગમતાપૂર્વક મળવા લાગે છે, પણ પોતાનાં સંબંધમાં વ્યક્તિ સંદેહ-રહિત નથી થઈ શકતો અને કોઈ-ને-કોઈ ગુણ-દોષ અને માન્યતાનાં આધારે પોતાનાં વ્યક્તિત્વની રક્ષા કરતો રહે છે અથવા એમ કહો કે વ્યક્તિત્વનાં અભિમાનમાં આબદ્ધ રહે છે, જે ચિત્તની અશુદ્ધિ છે.

વ્યક્તિત્વનું અભિમાન સમસ્ત દોષોનું મૂળ છે. કારણ, કે તેનાં રહેતાં અનંત સાથે અભિન્નતા અથવા સ્વતંત્ર અસ્તિત્વનું જ્ઞાન સંભવ જ નથી. અનંત સાથે અભિન્ન થયા વિના સ્વાભાવિક આવશ્યકતાની પૂર્તિ અને અસ્વાભાવિક કામનાઓની નિવૃત્તિ થઈ જ નથી શકતી અને સ્વતંત્ર અસ્તિત્વનાં બોધ વિના અનંત સાથે અભિન્નતા સંભવ નથી. જો કે જેનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ છે, તેનાથી દેશ-કાળની દૂરતા થઈ નથી શકતી. પરંતુ જે માન્યતા તથા સંબંધ અસ્તિત્વહીન છે, તે સ્વતંત્ર અસ્તિત્વનાં બોધમાં આવરણ બની ગયું છે. એ આવરણનો નાશ ત્યારે જ થઈ શકે છે, જ્યારે અસ્તિત્વહીન માન્યતાને વિવેકપૂર્વક અસ્વીકાર કરી દેવામાં આવે.

હવે જો કોઈ એમ કહે કે અસ્વીકાર કરવા છતાં પણ સ્વીકૃતિ જેમ-ની-તેમ પ્રતીત થાય છે. એવી દશામાં સ્વીકૃતિ અનુસાર પોતાનાં પર જે બીજાઓનો અધિકાર છે, તેની યથાશક્તિ રક્ષા કરવામાં આવે અને બીજાઓ પર જે પોતાનો અધિકાર છે, તેનો ત્યાગ કરી દેવામાં આવે. **એ નિયમ છે કે જેને જે આપવાનું છે, તે આપવાથી અને જેની પાસેથી લેવાનું છે, તેની પાસેથી ન લેવાથી આપોઆપ**

સંબંધ-વિચ્છેદ થઈ જાય છે, જેનાં થતાં જ તે સ્વીકૃતિ આપોઆપ મટી જાય છે, જેનાં આધારે સંબંધની સ્થાપના થઈ હતી. સંબંધ કેટલોય જૂનો કેમ ન હોય, વિચ્છેદ થતાં જ સદાને માટે મટી જાય છે. એ નિયમ છે કે સંબંધ ન રહેવાથી જેનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ છે, તેનો બોધ થઈ જાય છે અને જે અસ્તિત્વહીન છે, તેનો અભાવ થઈ જાય છે, જેનાં થતાં જ અનંત સાથે અભિન્નતા અને જેનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ છે, તેનો બોધ થઈ જાય છે. અને પછી જે મૂળ પ્રશ્ન છે કે ‘મારું કોણ છે અને હું શું છું ?’ તે આપોઆપ હલ થઈ જાય છે, જેનાં થતાં જ ચિત્ત શુદ્ધ થઈ જાય છે.

માન્યતામાં સત્યતા અને વસ્તુઓની મમતા એક-માત્ર લોણ-દોણનાં આધારે જ જીવિત છે. જેને કોઈની પાસેથી કાંઈ લેવાનું નથી અને જે પ્રાપ્ત છે તે આપીને દેવાની રુચિનો અંત કરે દે છે, તે બહુ જ સુગમતાપૂર્વક તેની સાથે અભિન્ન થઈ જાય છે, જે સમસ્ત માન્યતાઓની પૂર્વે હતો અને સદૈવ છે, અર્થાત્ જે દેશ-કાળની દૂરતાથી રહિત છે. આપવાની રુચિનો અંત ત્યારે જ થઈ શકે છે, જ્યારે પ્રાણી આપવાનાં અભિમાનથી અને લેવાની આશાથી રહિત થઈ જાય, અર્થાત્ આપેલી વસ્તુને તેની જ જાણે, જેને આપી છે. પોતાની માનીને આપવાથી લેવાની આશા અવશ્ય ઉત્પન્ન થાય છે. લેવાની આશા રહેતાં આપવાની વાત કહેવી ઈમાનદારી નથી, અથવા એમ કહો કે આપવાનાં રૂપમાં લેવું જ છે, આપવું નથી. એટલું જ નહિ, એ પ્રાણીનું લેવું પણ આપવું થઈ જાય છે, જે પોતાનાંમાં પોતાનું કાંઈ નથી પામતો. જેને પોતાનાંમાં પોતાનું કાંઈ પણ પ્રતીત થાય છે, તેનું આપવું પણ લેવું છે, અર્થાત્ તેનો ત્યાગ પણ રાગ જ છે અને પ્રેમ પણ મોહ છે. તેનાં દ્વારા થયેલી સેવા પણ સ્વાર્થ છે. પણ આ રહસ્યને તેઓ જ જાણી શકે છે, જેમણે વિવેક-દૃષ્ટિથી પોતાનાંમાં પોતાનું કાંઈ નથી પામ્યું, પરંતુ સૌમાં તેમને જ પામ્યા જે સર્વદા સૌનાં સર્વ કાંઈ છે. જે સૌનાં સર્વ કાંઈ છે, પ્રત્યેક પ્રાણીએ સર્વદા તેનાં જ થઈને રહેવાનું છે.

એ નિયમ છે કે જે જેનો થઈને રહે છે, તેનામાં તેની જ સત્યતા તેમજ પ્રિયતા અંકિત થઈ જાય છે અને તેનાથી ભિન્નની સ્વીકૃતિ જ શેષ નથી રહેતી.

અસ્વીકૃતિથી તેનો જ નાશ થાય છે, જેની સ્વતંત્ર સત્તા નથી; અને સત્યતા તથા પ્રિયતા તેની જ સુરક્ષિત રહે છે જેની સાથે સ્વરૂપની એકતા છે, તેનાથી ચિત્ત અશુદ્ધ નથી થતું, પરંતુ ચિત્તમાં તેનાં જ પ્રેમની અભિવ્યક્તિ થઈ જાય છે. ત્યાં સુધી કે ચિત્ત છે કે પ્રેમ છે એ કહી નથી શકાતું, અર્થાત્ પ્રેમથી ભિન્ન ચિત્તનું કોઈ અસ્તિત્વ જ નથી ભાસતું, કેમકે એ પ્રેમનો સ્વભાવ જ છે કે તેની અભિવ્યક્તિ જેમાં થાય છે તે પણ પ્રેમ જ થઈ જાય છે. પ્રેમનાં સામ્રાજ્યમાં ન તો સુખની આશા જ રહે છે અને ન જડતા, જેનાં ન રહેવાથી ચિત્તની અશુદ્ધિ આપોઆપ મટી જાય છે.

ચિત્તમાં અશુદ્ધિ એ જ સમય સુધી રહે છે, જે સમય સુધી પ્રાણી વસ્તુઓનાં અસ્તિત્વને અસ્વીકાર નથી કરતો, અથવા તેની મમતાથી રહિત નથી થતો, અથવા પ્રાપ્ત વસ્તુઓનો સદ્વપયોગ અને અપ્રાપ્ત વસ્તુઓનાં ચિંતનનો ત્યાગ નથી કરતો. વસ્તુઓનાં ચિંતનનો ત્યાગ કર્યા વિના વસ્તુઓની આસક્તિ ઉત્તરોત્તર વધતી જ રહે છે. વસ્તુઓની આસક્તિ વસ્તુઓનો સદ્વપયોગ નથી કરવા દેતી. વસ્તુઓનો સદ્વપયોગ કર્યા વિના ન તો વ્યક્તિઓની સેવા જ થાય છે અને ન વસ્તુઓની મમતાનો જ નાશ થાય છે. વસ્તુઓની મમતાથી રહિત થયા વિના વ્યક્તિમાં નિર્લોભતાની અભિવ્યક્તિ જ નથી થતી, જેનાં થયા વિના દરિદ્રતા આપોઆપ આવી જાય છે, જે બિચારા પ્રાણીને અનેક પ્રકારનાં અભાવોમાં આબદ્ધ કરી દે છે, જેથી ચિત્ત અશુદ્ધ થઈ જાય છે. વસ્તુઓનાં સદ્વપયોગ દ્વારા વ્યક્તિઓની સેવા કર્યા વિના ન તો નિર્મોહતાની જ અભિવ્યક્તિ થાય છે અને ન સંગ્રહની રુચિ જ નષ્ટ થઈ શકે છે. નિર્મોહતા વિના પ્રાણી ન તો મૃત્યુનાં ભયથી જ રહિત થાય છે અને ન અમરત્વ સાથે જ તેની અભિન્નતા થાય છે. સંગ્રહની રુચિ પ્રાણીને જડતા અને સંકીર્ણતામાં આબદ્ધ કરી દે છે, જેથી ચિત્ત અશુદ્ધ થઈ જાય છે. હવે જો કોઈ એમ કહે કે વ્યક્તિઓની સેવાથી તો મોહની વૃદ્ધિ થશે. પણ વાત એવી નથી. કારણ, કે મોહની વૃદ્ધિ તો વ્યક્તિઓ દ્વારા સુખની આશા કરવાથી થાય છે, સેવાથી નહિ. વ્યક્તિઓની સેવા વ્યક્તિઓનાં મોહથી રહિત કરી દે છે, કેમકે સેવા એ જ કરી શકે છે, જે સુખની આશાથી રહિત

છે. સુખની આશાથી રહિત થવાથી મોહની ગંધ પણ નથી રહેતી. આ દૃષ્ટિએ વ્યક્તિઓની સેવા વ્યક્તિઓનાં મોહથી રહિત કરવામાં સમર્થ છે.

વ્યક્તિઓનાં મોહથી રહિત થતાં જ ચિત્ત સ્વતઃ શુદ્ધ થઈ જાય છે, કેમકે કોઈ પણ દોષનો અભાવ થવાથી બધા જ દોષો મટી જાય છે. કારણ, કે એક જ દોષ સ્થાન-ભેદથી અનેક રૂપોમાં પ્રતીત થાય છે. વસ્તુઓની મમતા લોભને અને તેનો દુરુપયોગ મોહને ઉત્પન્ન કરે છે. આથી ન તો વસ્તુઓ સાથે મમતા જ કરવાની છે અને ન તેનો દુરુપયોગ જ. વસ્તુઓનાં સદુપયોગથી પ્રાકૃતિક નિયમ અનુસાર આવશ્યક વસ્તુઓ સ્વતઃ મળવા લાગે છે. આ દૃષ્ટિએ વસ્તુઓનાં સદુપયોગમાં જ આવશ્યક વસ્તુઓની ઉપલબ્ધિ નિહિત છે અને વસ્તુઓનાં સદુપયોગમાં જ પરસ્પરમાં સ્નેહની વૃદ્ધિ તથા મોહની નિવૃત્તિ થાય છે. આથી પ્રત્યેક દૃષ્ટિએ વસ્તુઓનો સદુપયોગ કરવો અનિવાર્ય છે. નિર્લોભતા તથા નિર્મોહતાની અભિવ્યક્તિ થતાં જ ચિત્ત સ્વતઃ શુદ્ધ થઈ જાય છે, જેનાં થઈ જવાથી વસ્તુઓનાં અસ્તિત્વની અસ્વીકૃતિનું સામર્થ્ય સ્વતઃ આવી જાય છે.

વસ્તુઓનાં અસ્તિત્વની અસ્વીકૃતિમાં સમસ્ત દોષોનો અંત અને વસ્તુઓથી અતીતનાં જીવન સાથે અભિન્નતા સ્વતઃ થઈ જાય છે. **અપ્રાપ્ત વસ્તુઓનાં ચિંતનનો ત્યાગ પ્રાપ્ત વસ્તુનાં સદુપયોગનું સામર્થ્ય પ્રદાન કરે છે. પ્રાપ્ત વસ્તુઓનો સદુપયોગ વસ્તુઓની મમતાથી રહિત કરવામાં સમર્થ છે. વસ્તુઓની મમતાનો અભાવ નિર્મોહતા તેમજ નિર્લોભતાની અભિવ્યક્તિમાં હેતુ છે.** કેમકે દેહરૂપી વસ્તુની મમતાનો અભાવ નિર્મોહતા અને અન્ય બધી વસ્તુઓની મમતાનો અભાવ નિર્લોભતા છે, જે જડતા અને પરિચ્છિન્નતાનો અંત કરે છે, જેનાં થતાં જ નિષ્કામતા, ઉદારતા, ચિન્મયતા અને અપરિચ્છિન્નતા વગેરે દિવ્ય-જીવન સાથે સાધકની અભિન્નતા થઈ જાય છે. અથવા એમ કહો કે સમસ્ત વસ્તુઓનાં અસ્તિત્વની અસ્વીકૃતિમાં જ સ્વાધીનતા તથા પોતાનું મહત્ત્વ નિહિત છે.

સ્વાધીનતા તથા પોતાનાં મહત્ત્વમાં જ સંતુષ્ટ ન થવાથી અનંત સાથે અભિન્નતા સ્વતઃ થઈ જાય છે, જે વાસ્તવિકતા છે, અથવા એમ કહો કે જીવન

અનંતનો પ્રેમ થઈ જાય છે. પ્રેમની અભિવ્યક્તિમાં જ સમસ્ત અભાવોનો અભાવ છે. કારણ, કે પ્રેમથી ભેદ, ભિન્નતા, નીરસતા વગેરે સમસ્ત દોષોનો અંત થઈ જાય છે. આથી વસ્તુઓનો સદુપયોગ, તેની મમતાનો ત્યાગ તેમજ તેનાં અસ્તિત્વને અસ્વીકાર કરી ચિત્તને શુદ્ધ, શાંત તથા સ્વસ્થ કરવું અનિવાર્ય છે.

તા. ૨૨-૦૬-૧૯૫૬

કર્તવ્યનિષ્ઠમાં જ ઉદારતાની અભિવ્યક્તિ

મારા નિજ સ્વરૂપ પરમપ્રિય !

જ્યાં સુધી પ્રાણીની દૃષ્ટિ બીજાઓનાં કર્તવ્ય તથા ઉદારતા પર લાગેલી છે, ત્યાં સુધી તેનું ચિત્ત અશુદ્ધ રહે છે. કારણ, કે પરાધીન પ્રાણીનું ચિત્ત શુદ્ધ નથી રહી શકતું, અર્થાત્ પરાધીનતા અશુદ્ધિની જનની છે. ‘પર’ ની પ્રતીતિ જ પ્રાણીમાં અધિકાર-લાલસા તથા ભોગાસક્તિને જન્મ આપે છે. અધિકાર-લાલસા અને ભોગની આસક્તિમાં આબદ્ધ પ્રાણીનાં ચિત્તમાં સર્વદા કોઈ-ને-કોઈ અંશમાં ખિન્નતા જ નિવાસ કરે છે. ખિન્નતા કામની જનની છે અને કામ પરાધીનતાનું મૂળ છે. આ દૃષ્ટિએ પરાધીનતા અશુદ્ધિની જનની છે. અથવા એમ કહો કે કામનાં સામ્રાજ્યમાં કોઈ પણ સ્વાધીન નથી રહ્યું અને સ્વાધીનતા વિના કોઈને ચિર-શાંતિ તથા સ્થાયી પ્રસન્નતા તેમજ નિત્ય-નવીન રસની પ્રાપ્તિ નથી થઈ. શાંતિ વિના સામર્થ્ય, પ્રસન્નતા વિના સામર્થ્યનો સદુપયોગ અને નિત્ય-નવીન રસ વિના કામનો નાશ નથી થઈ શકતો, તેનાં વિના ચિત્ત અશુદ્ધ જ રહે છે.

નિજ-વિવેકનાં અનાદરથી જ દેહાભિમાન પુષ્ટ થાય છે, જેનાં થતાં જ ઇન્દ્રિયોનાં જ્ઞાનમાં સત્યતા તથા પ્રિયતા ભાસિત થાય છે, જેથી ‘પર’ની પ્રતીતિ સ્વતઃ થવા લાગે છે, જેનાં થતાં જ પ્રાણીમાં અધિકાર-લાલસા ઉત્પન્ન થાય છે, જે તેને બીજાઓનાં કર્તવ્ય પર નિર્ભર કરી દે છે. કેમકે કોઈનાં અધિકારમાં જ કોઈનું કર્તવ્ય નિહિત છે. આ કારણે અધિકારની દાસતા રહેતાં કોઈ પણ પ્રાણી સ્વાધીનતાનાં સામ્રાજ્યમાં પ્રવેશ નથી કરી શકતો. જો કે સ્વાધીનતાની માંગ પ્રાણીમાં સ્વાભાવિક છે, પરંતુ અધિકાર-કામનાએ તેની પૂર્તિ નથી થવા દીધી. આ દૃષ્ટિએ જે પ્રાણી પોતાનાં અધિકારનો ત્યાગ નથી કરી શકતો, તેને કોઈ પણ પ્રકારે સ્વાધીનતા નથી મળી શકતી. સ્વાધીનતા વિના ન તો કોઈ અમરત્વ પ્રાપ્ત

કરી શકે છે અને ન તેનાં જીવનમાં પ્રેમની જ અભિવ્યક્તિ થઈ શકે છે. એટલું જ નહિ, સ્વાધીનતા પ્રાપ્ત કર્યા વિના પ્રાપ્ત વસ્તુ, સામર્થ્ય તથા યોગ્યતાનો સદુપયોગ પણ નથી કરી શકતો. વસ્તુઓનાં સદુપયોગ વિના વસ્તુઓનો અભાવ નથી મટી શકતો. સામર્થ્યનાં સદુપયોગ વિના અસમર્થતાનો અંત નથી થઈ શકતો અને યોગ્યતાનાં સદુપયોગમાં જ આવશ્યક જ્ઞાન-વિજ્ઞાનની અભિવ્યક્તિ નિહિત છે.

સ્વાધીનતા કર્તવ્ય-પાલનમાં છે, અધિકાર માંગવામાં નહિ. સ્વાધીનતા પ્રાપ્ત પરિસ્થિતિનાં સદુપયોગમાં છે, પરિસ્થિતિ-પરિવર્તનમાં નહિ, પ્રાપ્ત સુખનાં વિતરણમાં છે, સુખની આશામાં નહિ. એટલું જ નહિ, રાગ-દ્વેષની નિવૃત્તિ તથા ત્યાગ અને પ્રેમની પ્રાપ્તિમાં પણ પ્રાણી સર્વદા સ્વાધીન છે. તેનાં સિવાય બીજે કયાંય સ્વાધીનતા છે નહિ.

પ્રત્યેક પરિસ્થિતિ પ્રાકૃતિક ન્યાય છે. પ્રાકૃતિક ન્યાયમાં કોઈનું અહિત નથી, પરંતુ સૌનું હિત છે. આ દૃષ્ટિએ પ્રાણીનો વિકાસ પ્રાપ્ત પરિસ્થિતિનાં સદુપયોગમાં જ નિહિત છે. પણ પરિસ્થિતિનો સદુપયોગ એ જ પ્રાણીઓ કરી શકે છે, જેઓ પરિસ્થિતિમાં જીવન-બુદ્ધિ નથી રાખતાં, પરંતુ પરિસ્થિતિને સાધન-સામગ્રી જ જાણે છે. પરિસ્થિતિ સ્વભાવથી જ પરિવર્તનશીલ છે. જે પરિવર્તનશીલ છે તેનાં પરિવર્તનનો પ્રયાસ કરવો પ્રાપ્ત સામર્થ્યનો દુરુપયોગ કરવો છે. એટલું જ નહિ, જે સામર્થ્ય પ્રાણીને પરિસ્થિતિનાં સદુપયોગ માટે મળ્યું હતું, તેનો વ્યય અપ્રાપ્ત પરિસ્થિતિનાં ચિંતનમાં, અથવા પરિસ્થિતિનાં પરિવર્તનમાં કરવો તેનો દુરુપયોગ છે. સામર્થ્યનાં દુરુપયોગનું બહુ જ ભયંકર પરિણામ થાય છે, અર્થાત્ પ્રાણી સામર્થ્યનાં દુરુપયોગથી ન તો પ્રતિકૂળતાનો જ અંત કરી શકે છે અને ન તેને અનુકૂળતા જ પ્રાપ્ત થાય છે.

એવી કોઈ પરિસ્થિતિ હોઈ જ નથી શકતી, જે સર્વાંશમાં અનુકૂળ હોય, અર્થાત્ પ્રત્યેક પરિસ્થિતિ અનુકૂળતા તથા પ્રતિકૂળતાનો સમૂહ છે. અનુકૂળતાની દાસતા તથા પ્રતિકૂળતાનો ભય પ્રાણીને પરિસ્થિતિનો સદુપયોગ નથી કરવા દેતા, જેને કર્યા વિના ન તો ઉત્કૃષ્ટ પરિસ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે અને ન

પરિસ્થિતિઓથી અતીતનાં જીવનમાં પ્રવેશ જ થાય છે. પ્રાકૃતિક નિયમ અનુસાર અનુકૂળતા અને પ્રતિકૂળતા બન્નેય કર્તવ્યનિષ્ઠ થવા માટે આવશ્યક અંગ છે, કેમકે પ્રતિકૂળતા વિના વસ્તુઓનાં સ્વરૂપનું વાસ્તવિક જ્ઞાન નથી થતું અને અનુકૂળતા વિના પ્રાપ્ત વસ્તુઓનો ઉદારતાપૂર્વક સદ્વ્યવહાર નથી થતો.

વસ્તુઓનાં સ્વરૂપનું યથેષ્ટ જ્ઞાન થયા વિના વસ્તુઓની દાસતાનો અંત નથી થઈ શકતો અને વસ્તુઓનાં સદ્વ્યવહાર વિના પરસ્પરમાં સ્નેહની એકતા સંભવ નથી. સ્નેહની એકતા વિના સંઘર્ષ મટી નથી શકતો. અથવા એમ કહો કે સ્નેહની એકતામાં જ ભેદ તથા ભિન્નતાનો નાશ અને સુંદર સમાજનું નિર્માણ તેમજ ચિર-શાંતિની સ્થાપના નિહિત છે. આ દૃષ્ટિએ અનુકૂળતા અને પ્રતિકૂળતા બન્નેયમાં પ્રાણીનું હિત છે. આથી અનુકૂળતાની દાસતા અને પ્રતિકૂળતાનો ભય ચિત્તમાંથી સદાને માટે કાઢી નાખવો અનિવાર્ય છે, જેનાં નીકળતાં જ અનુકૂળતા તથા પ્રતિકૂળતાનો સદ્વ્યવહાર સ્વતઃ થવા લાગે છે અને પછી પરાધીનતા શેષ નથી રહેતી, જેથી ચિત્ત સુગમતાપૂર્વક શુદ્ધ થઈ જાય છે.

અધિકાર-લાલસાથી રહિત પ્રાપ્ત પરિસ્થિતિનાં સદ્વ્યવહારમાં જ કર્તવ્ય-પરાયણતા છે અને કર્તવ્ય-પરાયણતામાં જ વિદ્યમાન રાગની નિવૃત્તિ છે. અધિકાર-લાલસામાં આબદ્ધ પ્રાણી કર્તવ્યનિષ્ઠ નથી થઈ શકતો. કારણ, કે અધિકારની અપૂર્તિ તેને ક્ષોભિત તથા કોપિત કરી દેશે અને અધિકારની પૂર્તિ તેનાંમાં નવીન રાગ ઉત્પન્ન કરી દેશે. આ દૃષ્ટિએ અધિકારનાં ત્યાગમાં જ કર્તવ્ય-પરાયણતા નિહિત છે. ક્ષોભિત થવાથી પ્રાપ્ત સામર્થ્યનો દ્વાસ થઈ જાય છે અને કોપિત થવાથી કર્તવ્યની વિસ્મૃતિ અર્થાત્ કર્તવ્યનાં જ્ઞાનની સ્મૃતિ આચ્છાદિત થઈ જા છે. સામર્થ્યનો દ્વાસ અને કર્તવ્યનાં જ્ઞાનની વિસ્મૃતિમાં કર્તવ્ય-પરાયણતા સંભવ નથી, કેમકે કર્તવ્યનાં જ્ઞાન તથા સામર્થ્ય દ્વારા જ પ્રાણી કર્તવ્યનિષ્ઠ થઈ શકે છે. જો કે પ્રત્યેક પરિસ્થિતિમાં કર્તવ્યપાલન સંભવ છે, પરંતુ જ્યારે પ્રાણી પ્રાપ્ત સામર્થ્ય તથા જ્ઞાનનો સદ્વ્યવહાર નથી કરતો, ત્યારે કર્તવ્યથી ચ્યુત થઈ જાય છે. રાગ-નિવૃત્તિ માટે જ કર્તવ્ય અપેક્ષિત છે. આથી નવીન રાગની ઉત્પત્તિ પણ પ્રાણીને કર્તવ્યનિષ્ઠ નથી થવા દેતી. આ દૃષ્ટિએ પોતાનાં

અધિકારનો ત્યાગ કર્યા વિના કોઈ પણ પ્રાણી કર્તવ્યનિષ્ઠ નથી થઈ શકતો. અધિકારનાં નામ પર કર્તવ્યની વાત કહેવી અકર્તવ્યમાં કર્તવ્યબુદ્ધિ રાખવી છે.

જે અકર્તવ્ય કર્તવ્યનાં વેષમાં આવે છે તે બહુ જ ભયંકર હોય છે, કેમકે તેનો ત્યાગ કઠિન થઈ જાય છે. અકર્તવ્યનાં રૂપમાં અધિક કાળ સુધી જીવિત નથી રહી શકતો, કેમકે સર્વાંશમાં કોઈ પણ દોષ કોઈ પણ પ્રકારે નથી રહી શકતો. ગુણનો આશ્રય પામીને જ દોષ પોતાનાં અસ્તિત્વને સુરક્ષિત રાખી શકે છે, અથવા એમ કહો કે એકલો દોષ રહી જ નથી શકતો. આ દૃષ્ટિએ કર્તવ્ય અને અકર્તવ્યનો ભેદ જાણવો અનિવાર્ય છે. અધિકારની માંગ અકર્તવ્યની જનની છે, અને બીજાઓનાં અધિકારની રક્ષા કર્તવ્યની જનની છે.

જે પ્રાણીની દૃષ્ટિ સદૈવ બીજાઓનાં અધિકાર પર જ લાગેલી રહે છે, તે જ કર્તવ્યનિષ્ઠ થઈ શકે છે. અને જે પ્રાણી પોતાનાં જ અધિકારને જોતો રહે છે, તે ક્યારેય પણ કર્તવ્યનિષ્ઠ નથી થઈ શકતો. એટલું જ નહિ, એ બિચારો એવી ભયંકર પરિસ્થિતિમાં આબદ્ધ થઈ જાય છે કે એક દોષની નિવૃત્તિ માટે બીજા દોષને અપનાવતો રહે છે. જેમ કે કોઈની રક્ષા માટે કોઈની હિંસા, કોઈનાં વિકાસ માટે કોઈનો દ્વાસ, કોઈનાં લાભ માટે કોઈની હાનિ કરતો રહે છે. પ્રાકૃતિક નિયમ અનુસાર જે રક્ષા, વિકાસ અને લાભનાં મૂળમાં હિંસા, દ્વાસ અને હાનિ છે, તેનાંથી અંતમાં હિંસા, દ્વાસ અને હાનિ જ સિદ્ધ થાય છે. કેમકે જેનાંથી જેની ઉત્પત્તિ થાય છે, તેનો અંત તેમાં જ થાય છે. આથી અકર્તવ્યનાં ત્યાગથી જે કર્તવ્યનો ઉદય થાય છે, એ જ કર્તવ્ય વાસ્તવમાં વિકાસનું મૂળ છે. અકર્તવ્યનો ત્યાગ કર્યા વિના કર્તવ્યનિષ્ઠ થવું કોઈ પણ પ્રકારે સંભવ નથી, અથવા એમ કહો કે અકર્તવ્યનો ત્યાગ પણ નિષેધાત્મક દૃષ્ટિએ કર્તવ્ય જ છે.

પ્રાકૃતિક નિયમાનુસાર પ્રાપ્ત સુખ દુઃખીઓની વસ્તુ છે. તેને પોતાનું માનવું અને તેનો ભોગ કરવો પારકી વસ્તુને પોતાની માનવી છે. પારકી વસ્તુને પોતાની માનવાથી પ્રાણીનો સર્વનાશ થઈ જાય છે. આ કારણે જે સુખ પ્રાપ્ત છે તેનું વિતરણ કરી તેની આસક્તિથી રહિત થવું અનિવાર્ય છે. સુખ વહેંચી દેવાથી દુઃખ સદાને માટે મટી જાય છે અને સુખ-દુઃખથી અતીત વાસ્તવિક જીવન સાથે

અભિન્નતા થઈ જાય છે. જે પ્રાણી સુખ-ભોગ તથા સુખની આશામાં આબદ્ધ થઈ જાય છે, તે ક્યારેય પણ સ્વાધીન નથી થઈ શકતો અને સ્વાધીનતા વિના ચિત્તની શુદ્ધિ સંભવ નથી, કેમકે પરાધીન પ્રાણી સર્વદા સુખની આશામાં આબદ્ધ રહે છે.

સુખની આશા ચિત્તમાં રાગ-દ્વેષ ઉત્પન્ન કરે છે, જેથી ચિત્ત અશુદ્ધ રહે છે. સુખની આશાથી રહિત થવાથી રાગ-દ્વેષ, ત્યાગ તથા પ્રેમમાં બદલાઈ જાય છે અને પછી ચિત્ત સ્વતઃ શુદ્ધ થઈ જાય છે. ચિત્ત એ જ પ્રાણીનું શુદ્ધ થઈ શકે છે, જે બીજાઓનાં કર્તવ્ય પર દૃષ્ટિ નથી રાખતો અને જેની પ્રસન્નતા કોઈની ઉદારતા પર નિર્ભર નથી, પરંતુ જે સ્વયં બીજાઓ માટે ઉદાર પણ છે અને કર્તવ્યનિષ્ઠ થઈને બીજાઓનાં અધિકારની રક્ષા પણ કરે છે, અર્થાત્ ઉદારતા તથા કર્તવ્ય-પરાયણતા જ જેને અભીષ્ટ છે, તેનું જ ચિત્ત શુદ્ધ થઈ શકે છે.

ચિત્તની અશુદ્ધિ ચિત્તને પ્રાણીને આધીન નથી રહેવા દેતી. અર્થાત્ પ્રાણી અશુદ્ધ ચિત્તનો ન તો નિરોધ જ કરી શકે છે અને ન તેનાથી સંબંધ-વિચ્છેદ કરી શકે છે; ન તેને જ્યારે જેમાં લગાડવા ચાહે તેમાં લગાડી શકે છે અને ન જેનાથી હટાવવા ચાહે તેનાથી હટાવી શકે છે. અર્થાત્ ચિત્તને હટાવવા-લગાવવામાં પ્રાણી સ્વાધીન નથી રહેતો, જેનાં વિના જે કરવું જોઈએ તેને કરી નથી શકતો અને જે નહિ કરવું જોઈએ તેનાથી બચી નથી શકતો. જે કરવું જોઈએ તેને ન કરવાથી, જે મળવું જોઈએ તે નથી મળતું. તેનું પરિણામ એ થાય છે કે બિચારો પ્રાણી તેનાંથી વિમુખ થઈ જાય છે જેની સાથે તેની વાસ્તવિક એકતા છે. જે નહિ કરવું જોઈએ તેમાં પ્રવૃત્તિ થવાથી ઉત્તરોત્તર અવનતિ તરફ જ ગતિશીલ થતો રહે છે. આ દૃષ્ટિએ ચિત્તને પોતાને આધીન બનાવી રાખવું અત્યંત આવશ્યક છે. પણ એ ત્યારે સંભવ થશે જ્યારે ચિત્ત સ્વસ્થ થઈ જાય. તેનાં માટે ચિત્તને શાંત તથા શુદ્ધ કરવું અનિવાર્ય છે.

ચિત્તનો નિરોધ થયા વિના આવશ્યક સામર્થ્યનો વિકાસ નથી થતો અને તેનાં વિના સ્વાધીનતા તરફ પ્રગતિ નથી થતી. ચિત્તનાં નિરોધ માટે કોઈ વસ્તુ-વ્યક્તિ વગેરેની અપેક્ષા નથી. પરંતુ બધી વસ્તુ-વ્યક્તિ વગેરે સાથે સંબંધ-વિચ્છેદની આવશ્યકતા છે, કેમકે વસ્તુ-વ્યક્તિ વગેરેનાં સંબંધથી જ ચિત્તની

ગતિ વિપરીત થઈ ગઈ છે, જેથી ચિત્તનો નિરોધ નથી થતો. જ્યારે ચિત્તમાં વસ્તુ કે વ્યક્તિનો રાગ અંકિત થઈ જાય છે, ત્યારે ચિત્ત અશુદ્ધ થઈ જાય છે. કોઈ વસ્તુ ચિત્તને અશુદ્ધ નથી કરતી. વસ્તુનું મહત્ત્વ, તેનો રાગ, તેનો દુરુપયોગ અને તેની કામના ચિત્તને અશુદ્ધ કરે છે. વસ્તુનાં સદુપયોગથી, તેની કામના ન કરવાથી ચિત્ત શુદ્ધ થઈ જાય છે. વ્યક્તિઓ પાસેથી સુખની આશા તથા તેની મમતા ચિત્તને અશુદ્ધ કરે છે. જો વ્યક્તિઓની સેવા કરવામાં આવે અને તેની સાથે મમતા ન કરવામાં આવે તો ચિત્ત અશુદ્ધ નથી થતું, પરંતુ શુદ્ધ થઈ જાય છે. આ દૃષ્ટિએ વસ્તુ અને વ્યક્તિનું હોવું ચિત્તની અશુદ્ધિમાં હેતુ નથી.

પ્રાકૃતિક નિયમ અનુસાર વસ્તુઓનો સદુપયોગ વ્યક્તિઓની સેવામાં છે અને વ્યક્તિઓની સેવા તેનાથી સંબંધ-વિચ્છેદ કરાવવામાં સમર્થ છે. આ દૃષ્ટિએ ન્યાયપૂર્વક સંપાદિત વસ્તુઓ દ્વારા વ્યક્તિઓની સેવા દ્વારા વ્યક્તિઓની સેવા કરવી અને કોઈ પણ વ્યક્તિ પાસેથી સુખની આશા ન કરવી ચિત્તની શુદ્ધિનું સાધન છે. જે પ્રાણી વ્યક્તિઓ પાસેથી સુખની આશા કરે છે તે વ્યક્તિઓની સેવા નથી કરી શકતો અને ન તેની મમતાથી જ રહિત થઈ શકે છે. એ કારણે કોઈ પણ વ્યક્તિએ કોઈ પણ વ્યક્તિ પાસેથી સુખની આશા નહિ કરવી જોઈએ, પરંતુ સુખ આપવા માટે પ્રયાસ કરતો રહેવો જોઈએ. સુખ આપવાની ભાવનામાં જ સુખની આશાનો ત્યાગ નિહિત છે. સુખની આશાનો ત્યાગ સુખની દાસતાથી રહિત કરવામાં સમર્થ છે. સુખની દાસતાથી રહિત થતાં જ ચિત્ત સ્વતઃ શાંત થઈ જાય છે.

ચિત્તની શાંતિ ચિત્તને સ્વયં શુદ્ધ કરી દે છે અને ચિત્તની શુદ્ધિથી ચિત્ત સ્વસ્થ થઈ જાય છે, જેનાં થતાં જ બહુ જ સુગમતાપૂર્વક ચિત્તનો નિરોધ, અથવા ચિત્તથી સંબંધ-વિચ્છેદ થઈ જાય છે, અથવા ચિત્ત સ્વતઃ પોતાને આધીન થઈ જાય છે.

જે ચિત્તને પોતાને આધીન કરી લે છે, તે પરાધીન નથી રહેતો, અથવા એમ કહો કે તેની પ્રસન્નતા કોઈ પરિસ્થિતિ-વિશેષ પર નિર્ભર નથી રહેતી. એવું થવાથી સમસ્ત વિશ્વ તેને આધીન થઈ જાય છે, અથવા એમ કહો કે વિશ્વનાથ

સાથે અભિન્ન થઈ જાય છે, અર્થાત્ અનાથ નથી રહેતો, પરંતુ સનાથ થઈ જાય છે. ચિત્તનાં નિરોધમાં સમસ્ત ભૌતિક વિકાસ નિહિત છે અને ચિત્તનાં બાધિત થવામાં, અર્થાત્ તેની સાથે સંબંધ ન રહેવાથી અધ્યાત્મ-જીવન સાથે અભિન્નતા થાય છે. જ્યાં સુધી પ્રાણીને ચિત્ત જેવી કોઈ વસ્તુ ભાસિત થાય છે, ત્યાં સુધી ચિત્તમાં કોઈ-ને-કોઈ અશુદ્ધિ છે. જ્યારે ચિત્ત સર્વાશમાં શુદ્ધ થઈ જાય છે, ત્યારે તેનો ભાસ નથી થતો, કેમકે ખિન્નતા તથા નીરસતા રહેતાં જ ચિત્તનો ભાસ થાય છે અને ખિન્નતા તથા નીરસતા એ જ સમય સુધી રહે છે, જે સમય સુધી ચિત્તમાં કોઈ-ને-કોઈ પ્રકારની અશુદ્ધિ છે.

ચિત્ત સ્વભાવથી અશુદ્ધ નથી, કેમકે ચિત્ત તો એક અલૌકિક સામર્થ્ય છે. પ્રાકૃતિક નિયમ અનુસાર સામર્થ્યનાં દુરુપયોગમાં સામર્થ્ય દૂષિત થાય છે. જો કે સામર્થ્યમાં સ્વભાવથી કર્તૃત્વ નથી, પરંતુ તેનાં દુરુપયોગનો પ્રભાવ તેનાંમાં કર્તૃત્વનાં આરોપને ભાસિત કરે છે. સામર્થ્યનો સદુપયોગ, અથવા દુરુપયોગ તેને જ આધીન છે, જેને તે પ્રાપ્ત છે. સામર્થ્ય જેની દેન છે, વિવેક પણ તેની જ દેન છે. જ્યારે પ્રાણી પ્રાપ્ત વિવેકનાં પ્રકાશમાં ચિત્તરૂપી સામર્થ્યનો સદુપયોગ કરે છે, ત્યારે ચિત્તમાં કોઈ પ્રકારની અશુદ્ધિનો ભાસ નથી થતો. આ દૃષ્ટિએ ચિત્તમાં અશુદ્ધિ કેવળ અવિવેક-સિદ્ધ છે, જે પ્રાણીનો પોતાનો દોષ છે, ચિત્તનો નહિ. અવિવેક વિવેકનાં અનાદરથી ઉત્પન્ન થાય છે. આથી અવિવેકનું કોઈ પોતાનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ નથી. જેનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ નથી, તેની ઉત્પત્તિ પ્રાપ્તનાં દુરુપયોગથી થાય છે. પ્રાપ્તનો દુરુપયોગ જ સમસ્ત દોષોનું મૂળ છે. પ્રાપ્તનો દુરુપયોગ કોઈની દેન નથી, પરંતુ પોતાનો જ બનાવેલો દોષ છે, જેનો અંત પ્રાણી જ્યારે ઇચ્છે કરે શકે છે. આ દૃષ્ટિએ કર્તવ્ય-પરાયણતા તથા ઉદારતાપૂર્વક પ્રાણી બહુ જ સુગમતાથી ચિત્ત શુદ્ધ કરી શકે છે. કર્તવ્ય-પરાયણતા પોતાનાં અધિકારનાં ત્યાગમાં નિહિત છે અને ઉદારતા કોઈની ઘૃણા ન કરવાથી જ સુરક્ષિત રહી શકે છે. જે કોઈનાથી પણ ઘૃણા કરે છે, તે એ અનંત સાથે ઘૃણા કરે છે, કેમકે સમસ્ત વિશ્વ તેમની જ અભિવ્યક્તિ છે. આ દૃષ્ટિએ અકર્તવ્ય અને ઘૃણા માટે કોઈ સ્થાન જ નથી. અધિકાર-લાલસા અકર્તવ્યને અને પર-દોષ-

દર્શન ઘૃણાને જન્મ આપે છે. પર-દોષ-દર્શનની દૃષ્ટિ નિર્દોષ નથી થવા દેતી, કેમકે પર-દોષદર્શી નિજ-દોષ-દર્શન જ નથી કરી શકતો, જેનાં વિના નિર્દોષતાની અભિવ્યક્તિ સંભવ નથી, કેમકે પોતાનાં દોષનાં જ્ઞાનમાં જ નિર્દોષતા નિહિત છે.

કર્તવ્યનિષ્ઠ પ્રાણી પ્રાપ્ત વસ્તુ, સામર્થ્ય તથા યોગ્યતાનો સદુપયોગ કરે છે, જેથી ખિન્નતા સ્વતઃ મટી જાય છે, જેનાં મટતાં જ ઉદારતાની અભિવ્યક્તિ આપોઆપ થઈ જાય છે. ઉદારતાનું ક્રિયાત્મક રૂપ સેવા, તાત્વિક રૂપ એકતા અને વાસ્તવિક રૂપ પ્રીતિ છે. સેવાથી નીરસતા નિર્જીવ થઈ જાય છે અને પ્રીતિથી તેનો અત્યંત અભાવ થઈ જાય છે. નીરસતાનો અંત થતાં જ ચિત્ત સ્વતઃ શુદ્ધ, શાંત તથા સ્વસ્થ થઈ જાય છે, જે સમસ્ત વિકાસનું મૂળ છે.

તા. ૨૩-૦૬-૧૯૫૬

સંકલ્પ ઉત્પત્તિ-પૂર્તિથી અતીતનું જીવન

મારા નિજ સ્વરૂપ પરમપ્રિય !

સંકલ્પ-ઉત્પત્તિની પૂર્વે જે સ્થિતિ છે, તેમાં અસ્વાભાવિકતા નથી અને ન તે સ્થિતિમાં કોઈ વસ્તુ, વ્યક્તિ વગેરે સાથે સંબંધ દૃઢ થાય છે. એ નિયમ છે કે જ્યાં સુધી કોઈ વસ્તુ, વ્યક્તિ વગેરે સાથે સંબંધની સ્થાપના નથી થતી ત્યાં સુધી રાગ-દ્વેષની પ્રતીતિ નથી થતી અને રાગ-દ્વેષ-રહિત સ્થિતિમાં ચિત્ત અશુદ્ધ નથી થતું. આ દૃષ્ટિએ ચિત્તની અશુદ્ધિનું કારણ ચિત્તમાં રાગ-દ્વેષનું અંકિત થવું છે, બીજું કંઈ નહિ. આથી રાગ-દ્વેષ-રહિત થવાથી જ ચિત્ત શુદ્ધ થઈ શકે છે. સંકલ્પ-ઉત્પત્તિની પૂર્વેની સ્થિતિનો ભાસ જો સ્પષ્ટ થઈ જાય, તો સંકલ્પ-પૂર્તિ-અપૂર્તિનાં સુખ-દુઃખનો પ્રભાવ ચિત્તમાં અંકિત ન થાય, જેનાં થયા વિના ચિત્તમાં અશુદ્ધિ આવી જ નથી શકતી. આ દૃષ્ટિએ સુખનું પ્રલોભન અને દુઃખનો ભય જ ચિત્તને અશુદ્ધ કરે છે. સુખ-દુઃખનો ભાસ થવાથી કોઈ ચિત્ત અશુદ્ધ નથી થતું, ચિત્ત અશુદ્ધ થાય છે સુખનાં મહત્ત્વ અને દુઃખનાં ભયથી.

સુખનો ભાસ થવા છતાં પણ જો તેનું મહત્ત્વ નથી, તો રાગની ઉત્પત્તિ નહિ થાય અને દુઃખનો ભાસ થવા છતાં પણ જો તેનો ભય ન થાય, તો દ્વેષની ઉત્પત્તિ નથી થઈ શકતી. એટલું જ નહિ, સુખનાં મહત્ત્વથી જ દુઃખનો ભય ઉત્પન્ન થાય છે.

જ્યાં સુધી પ્રાણી વસ્તુ, વ્યક્તિ વગેરેનાં અસ્તિત્વને સ્વીકાર નથી કરી લેતો, ત્યાં સુધી સંકલ્પની ઉત્પત્તિ નથી થતી. આ દૃષ્ટિએ વસ્તુ, વ્યક્તિ વગેરેની સત્યતાની સ્વીકૃતિ અને તેનો સંબંધ જ સંકલ્પનું સ્વરૂપ છે. સંકલ્પની ઉત્પત્તિ વસ્તુ, વ્યક્તિ વગેરે સાથે સંબંધ જોડી દે છે. સંકલ્પ-પૂર્તિ-કાળમાં જે વસ્તુઓની પ્રાપ્તિ થાય છે, તે વસ્તુઓ સાથે સંબંધ નથી રહેતો. તાત્પર્ય એ છે કે સંકલ્પ-અપૂર્તિ-કાળમાં વસ્તુઓ અપ્રાપ્ત છે, પણ તેનો સંબંધ જેમ-નો-તેમ સુરક્ષિત છે

અને સંકલ્પ-પૂર્તિ-કાળમાં વસ્તુઓ પ્રાપ્ત છે, પણ તેની સાથે સંબંધ નથી રહેતો, ચાહે તે કાળ કેટલોય અલ્પ કેમ ન હોય.

પણ આ રહસ્યને કોઈ વિરલા જ જાણે છે. એક સંકલ્પની પૂર્તિ અને બીજા સંકલ્પની ઉત્પત્તિની પૂર્વે જે સ્થિતિ છે, તેમાં કોઈ વસ્તુ વગેરે સાથે સંબંધ નથી, કેમકે તે એ જ સ્થિતિ છે, જે સંકલ્પ-ઉત્પત્તિની પૂર્વે હતી.

એ નિયમ છે કે દેશ, કાળ, વસ્તુ વગેરે સાથે સંબંધ કોઈ-ને-કોઈ ક્રિયાની ઉત્પત્તિમાં જ નિહિત છે. સંકલ્પ ઉત્પત્તિની ક્રિયા કોઈ-ને-કોઈ વસ્તુ, વ્યક્તિ વગેરે સાથે સંબંધ જોડે છે. ઇચ્છિત વસ્તુનાં પ્રાપ્તિ કાળમાં સંકલ્પ-ઉત્પત્તિની ક્રિયા શેષ નથી રહેતી, જેનાં ન રહેવાથી એ સ્થિતિ સાથે અભિન્નતા થઈ જાય છે, જે ક્રિયા-ઉત્પત્તિની પૂર્વે હતી અને એ જ કાળમાં સુખનો ભાસ થાય છે. આનાંથી એ સ્પષ્ટ વિદિત થાય છે કે સુખનો ભાસ કોઈ વસ્તુ-વ્યક્તિ વગેરે પર નિર્ભર નથી; પરંતુ તેનાં પર નિર્ભર છે, જે સંકલ્પ-ઉત્પત્તિની પૂર્વે છે.

જો સુખનો ભાસ ઇચ્છિત વસ્તુની પ્રાપ્તિ પર નિર્ભર હોત, તો તે સુખ જે સંકલ્પ-પૂર્તિ-કાળમાં હતું, ઇચ્છિત વસ્તુ રહેતાં પણ રહેત. પરંતુ એ સુખનો ભાસ એ જ સમય સુધી રહે છે, જે સમય સુધી બીજા સંકલ્પની ઉત્પત્તિ નથી થતી, અર્થાત્ સંકલ્પ-ઉત્પત્તિ સુખથી વિમુખ કરે છે. પરંતુ પ્રાણી અસાવધાનીને કારણે એ સુખનો આરોપ ઇચ્છિત વસ્તુ, વ્યક્તિ વગેરેમાં કરી લે છે. તેનું પરિણામ એ થાય છે કે ઇચ્છિત વસ્તુઓનું મહત્ત્વ વધી જાય છે, તેની સત્યતા દૃઢ થઈ જાય છે, જેનાં થતાં જ પ્રાપ્ત વસ્તુઓમાં મમતા અને અપ્રાપ્ત વસ્તુઓનું ચિંતન આપોઆપ થવા લાગે છે. અથવા એમ કહો કે સંકલ્પ-વિકલ્પનો પ્રવાહ સ્વતઃ વહેવા લાગે છે, વ્યક્તિ, દેશ, કાળ વગેરેની સત્યતા ભાસવા લાગે છે અને જે દેશ, કાળ, વસ્તુ, વ્યક્તિ વગેરેનો પ્રકાશક છે, અર્થાત્ જે અનંત, નિત્ય, ચિન્મય છે, તેનાથી વિમુખતા થઈ જાય છે, જેથી સંકલ્પ-ઉત્પત્તિ અને પૂર્તિમાં જ જીવન ભાસવા લાગે છે. અને જે વાસ્તવિક જીવન છે, તેનાં અભાવ જેવું પ્રતીત થાય છે. જો કે સંકલ્પ-ઉત્પત્તિ-પૂર્તિનાં મૂળમાં વાસ્તવિક જીવનની જિજ્ઞાસા વિદ્યમાન રહે છે, અથવા એમ કહો કે જેને ઇન્દ્રિય, મન, બુદ્ધિ વગેરે

દ્વારા જાણ્યો નથી, જે ક્યારેય મળ્યો નથી, તેની તરસ પ્રાણીમાં સ્વાભાવથી છે, જેને કોઈ પણ વસ્તુ છીપાવી નથી શકી. પરંતુ કામના-પૂર્તિનાં પ્રલોભને ન તો જિજ્ઞાસાની પૂર્તિ થવા દીધી અને ન તેનાં પ્રેમની અભિવ્યક્તિ થવા દીધી, જેની તરસ પ્રાણીમાં સ્વાભાવિક છે.

જ્યારે પ્રાણી સંકલ્પ-ઉત્પત્તિ-પૂર્તિની દ્વંદ્વાત્મક પરિસ્થિતિથી પોતાને સંતુષ્ટ નથી પામતો, ત્યારે વિદ્યમાન જિજ્ઞાસા આપોઆપ જાગ્રત થાય છે, જે કામનાઓને ખાઈને સ્વતઃ પૂરી થઈ જાય છે. પરંતુ જ્યાં સુધી પ્રાણીને સંકલ્પ-ઉત્પત્તિમાત્રનો શ્રમ સહન થાય છે, અર્થાત્ અસહ્ય નથી થતો, ત્યાં સુધી જિજ્ઞાસાની પૂર્ણ જાગૃતિ સંભવ નથી. જો કે ચિર-વિશ્રામની આવશ્યકતા પ્રાણીમાં સ્વાભાવિક છે, પરંતુ ક્રિયાજનિત સુખાસક્તિ એ આવશ્યકતાને આચ્છાદિત કરતી રહે છે, પરંતુ મટાડી નથી શકતી. એટલું જ નહિ, પ્રત્યેક શ્રમનું ઉદ્ગમ અને અંત વિશ્રામમાં નિહિત છે.

એવો કોઈ શ્રમ છે જ નહિ, જે આદિ અને અંતથી રહિત હોય. આ જ કારણે શ્રમ દ્વારા જે વસ્તુઓની ઉત્પત્તિ થાય છે, તે વસ્તુઓ પણ આદિ અને અંતથી રહિત નથી. પરંતુ ચિર વિશ્રામથી જેની પ્રાપ્તિ થાય છે, તે આદિ અને અંતથી રહિત છે, અર્થાત્ અનંત છે. પ્રત્યેક શ્રમનાં મૂળમાં કોઈ-ને-કોઈ કામના રહે છે. તેની પૂર્તિ માટે જ શ્રમની અપેક્ષા છે. કામનાઓ જે ભૂમિમાં ઉપજે છે, તે ભૂમિ અવિવેક-સિદ્ધ છે, અર્થાત્ નિજ-વિવેકનાં અનાદરમાં જ કામની ઉત્પત્તિ થાય છે અને કામથી જ કામનાઓ જન્મ પામે છે. પરિવર્તનશીલ, સીમિત સૌંદર્ય જ કામનું સ્વરૂપ છે, અથવા એમ કહો કે ઉત્પત્તિ-વિનાશ-યુક્ત વસ્તુઓમાં સત્યતા, સુંદરતા તેમજ પ્રિયતાનો ભાસ જ કામ છે.

એટલું જ નહિ, રસ તથા જીવનની રુચિ પણ કામ જ છે. જો કે કામનાઓની પૂર્તિમાં ન તો જીવન જ છે અને ન એ રસ, જે નીરસતામાં ન બદલાઈ જાય. પરંતુ પ્રાણી રસનાં ભાસને રસ તથા શરીરનાં અસ્તિત્વ-માત્રને જીવન માની લે છે. પરંતુ આ માન્યતાથી તે પોતાને પૂર્ણ સંતુષ્ટ નથી કરી શકતો, કેમકે શરીરનું અસ્તિત્વ નિત્ય નથી અને કામના-પૂર્તિનો રસ આપોઆપ

નીરસતામાં બદલાઈ જાય છે. એ અસ્તિત્વ, જેનો નાશ ન થાય; અર્થાત્ નિત્ય હોય અને એ રસ, જે નીરસતામાં ન બદલાય; અર્થાત્ અનંત હોય, કામના-પૂર્તિ દ્વારા સંભવ નથી. જો કે નિત્ય-જીવન અને અનંત રસની લાલસા પ્રાણીમાં સ્વાભાવિક છે, પરંતુ પરિવર્તનશીલ, સીમિત સૌંદર્યની આસક્તિ એ લાલસાને શિથિલ કરી દે છે, જેથી બિચારો પ્રાણી કામના-પૂર્તિનાં શ્રમમાં આબદ્ધ રહે છે.

કામના-પૂર્તિનાં ક્ષેત્રમાં શ્રમની અત્યંત આવશ્યકતા છે. પરંતુ કામની નિવૃત્તિ માટે શ્રમ લેશમાત્ર પણ અપેક્ષિત નથી, કેમકે અનંત, નિત્ય સૌંદર્યની લાલસાની જાગૃતિ-માત્રથી કામનો નાશ થઈ જાય છે. હવે જો કોઈ એમ કહે કે શું એ લાલસાની જાગૃતિ શ્રમ નથી ? કદાપિ નહિ. કેમકે શ્રમ શરીર, ઇન્દ્રિય, મન, બુદ્ધિ વગેરે દ્વારા થાય છે અને અનંત, નિત્ય સૌંદર્યની લાલસા શરીર વગેરે વસ્તુઓથી સંબંધ-વિચ્છેદ કરી દે છે. શરીર-રહિત જીવનમાં શ્રમની ગંધ પણ નથી. હવે જો કોઈ એમ કહે કે શરીર-રહિત પણ કોઈ જીવન છે ? તો કહેવું પડશે કે શરીર-યુક્ત જ જીવન છે, તો પછી મૃત્યુ શું છે ? આથી નિર્વિવાદ સત્ય છે કે શરીરથી અતીત જ જીવન છે, શરીરમાં જીવન નથી. પરંતુ શરીરમાં જીવનનો મિથ્યાભાસ છે. હા, એ અવશ્ય કહી શકીએ છીએ કે એ મિથ્યા જીવનનાં ભાસમાં વાસ્તવિક જીવનની લાલસા નિહિત છે. જે પ્રમાણે નિર્બળતા બળની લાલસાથી ભિન્ન બીજું કંઈ નથી, એ જ પ્રમાણે જીવનનો ભાસ વાસ્તવિક જીવનની લાલસાથી ભિન્ન કંઈ નથી. જો નિર્બળતાનો ભાસ ન થાય તો બળની આવશ્યકતા જ જાગ્રત નથી થઈ શકતી, અર્થાત્ નિર્બળતાનો ભાસ બળની આવશ્યકતાની જાગૃતિમાં હેતુ છે અને બળની આવશ્યકતા બળની પ્રાપ્તિમાં સમર્થ છે. વર્તમાનની આવશ્યકતામાં જ ભવિષ્યની ઉપલબ્ધિ નિહિત છે. આથી જીવનનાં ભાસમાં જ જીવનની આવશ્યકતાની જાગૃતિ અને જીવનની આવશ્યકતાની જાગૃતિમાં જ જીવનની પ્રાપ્તિ સ્વતઃ સિદ્ધ છે. પ્રાકૃતિક નિયમ અનુસાર પ્રાપ્તિ કોઈ અન્યની નથી થતી, પરંતુ તેની જ થાય છે જે નિત્ય પ્રાપ્ત છે.

કામના તેની જ થાય છે જેનો ભાસ હોય, પણ અસ્તિત્વ નિત્ય ન હોય. અને આવશ્યકતા તેની જ હોય છે જેનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ હોય, પણ ભાસ નહિ.

જો આવું ન હોત તો કામનાઓની નિવૃત્તિ અને આવશ્યકતાની પૂર્તિ જ સિદ્ધ ન થાત. કામના-યુક્ત અનિત્ય જીવનમાં કામના-પૂર્તિ-અપૂર્તિનું દ્વંદ્વ રહે છે. પરંતુ કામનાઓની નિવૃત્તિથી જે સ્વાભાવિક આવશ્યકતાની પૂર્તિ થાય છે એ વાસ્તવિક જીવનમાં પૂર્તિ-અપૂર્તિનું દ્વંદ્વ નથી, અર્થાત્ તે દ્વંદ્વાતીત, અનંત, નિત્ય ચિન્મય જીવન છે. આ દૃષ્ટિએ શ્રમનો સંબંધ કેવળ એ જ સમય સુધી છે જે સમય સુધી કામનો નાશ નથી થયો, અર્થાત્ જેને કામમાં જ જીવન પ્રતીત થાય છે તે શ્રમને જ મહત્ત્વ આપે છે. પરંતુ શ્રમ માટે પણ વિશ્રામ અપેક્ષિત છે, કેમકે પ્રત્યેક ગતિ માટે સ્થિરતા અનિવાર્ય છે. કારણ, કે સ્થિરતા વિના ગતિ થઈ જ નથી શકતી અને વાસ્તવિક જીવનની પ્રાપ્તિ માટે પણ વિશ્રામ આવશ્યક છે. તાત્પર્ય એ છે કે વિશ્રામની આવશ્યકતા સૌને સર્વત્ર, સર્વદા છે. જેનાં વિના કોઈ સમસ્યા હલ ન થઈ શકે, અથવા કોઈ પ્રકારે પણ ત્યાગ ન કરી શકાય તેનાં મહત્ત્વને ભૂલી જવું અને તેને ન અપનાવવો — આનાથી વધીને પ્રાણીની બીજી કોઈ અસાવધાની હોઈ જ નથી શકતી. આથી કામનો નાશ તથા વાસ્તવિક જીવન સાથે અભિન્ન થવા માટે ચિર-વિશ્રામ, જે સ્વતઃ પ્રાપ્ત છે, તેને અપનાવી લેવો અનિવાર્ય છે. તેને અપનાવ્યા વિના કોઈ પ્રકારનો વિકાસ સંભવ જ નથી.

જો કોઈ કારણે તેની અપ્રાપ્તિ પ્રતીત થાય જે સ્વાભાવિક પ્રાપ્ત છે, તો તેની પ્રાપ્તિ માટે તેનાથી ભિન્ન જે કાંઈ પ્રતીત થઈ રહ્યું છે, તેનાં વાસ્તવિક સ્વરૂપને જાણવાનો પ્રયાસ નિજ-વિવેકપૂર્વક કરવો અનિવાર્ય છે. વિશ્રામથી ભિન્ન શ્રમ અને નિત્ય-જીવનથી ભિન્ન અનિત્ય-જીવનની જે પ્રતીતિ છે તેનું વિવેક દૃષ્ટિએ શું સ્વરૂપ છે ? અથવા એમ કહો કે ઇન્દ્રિય-દૃષ્ટિથી જે વસ્તુઓમાં સત્યતા અને સુંદરતા પ્રતીત થાય છે, બુદ્ધિ-દૃષ્ટિથી એ જ વસ્તુઓમાં મલિનતા અને ક્ષણભંગુરતાનું દર્શન થાય છે અને વિવેક-દૃષ્ટિથી કોઈએ એ પ્રતીત થવાવાળી વસ્તુઓનાં અસ્તિત્વનું જ દર્શન નથી કર્યું, કેમકે વિવેક-દૃષ્ટિ જડતાથી વિમુખ કરી ચિન્મયતા સાથે અભિન્ન કરી દે છે.

ચિન્મય-સામ્રાજ્યમાં કોઈએ ન તો કામને જોયો અને ન શ્રમને. આથી કામ અને શ્રમનું અસ્તિત્વ એ જ સમય સુધી પ્રતીત થાય છે જ્યાં સુધી પ્રાણી

ઇન્દ્રિય-દૃષ્ટિ પર બુદ્ધિ-દૃષ્ટિથી વિજયી નથી થતો, અને બુદ્ધિ-દૃષ્ટિનાં પરિણામને અપનાવીને તેનાથી વિવેકપૂર્વક અસંગ નથી થઈ જતો. ઇન્દ્રિય-દૃષ્ટિ પ્રાણીનાં ચિત્તમાં વસ્તુઓનાં રાગને અંકિત કરે છે અને બુદ્ધિ-દૃષ્ટિ એ અંકિત રાગનો નાશ કરે છે, જેનાં થતાં જ ભોગ યોગમાં બદલાઈ જાય છે, અથવા એમ કહો કે પ્રાણી સંકલ્પ-પૂર્તિની દાસતાથી સંકલ્પ-નિવૃત્તિની શાંતિમાં વિશ્રામ પામે છે. પરંતુ વિવેકદૃષ્ટિ પ્રાણીને સંકલ્પ-નિવૃત્તિની શાંતિથી પણ અસંગ કરી દે છે, જેનાં થતાં જ બધી અવસ્થાઓથી અતીત ચિન્મય સામ્રાજ્યમાં પ્રવેશ થઈ જાય છે.

ચિન્મય સામ્રાજ્યમાં કોઈ પ્રકારનું વૈષમ્ય તથા અભાવ નથી. વિષમતા અને અભાવનો અંત થવાથી રાગ-દ્વેષની નિવૃત્તિ આપોઆપ થઈ જાય છે, જેનાં થતાં જ ત્યાગ તથા પ્રેમ આપોઆપ આવી જાય છે. અથવા એમ કહો કે સ્વાધીનતા તથા પ્રેમની અભિવ્યક્તિ થઈ જાય છે, કેમકે ત્યાગ પરાધીનતાને ખાઈ લે છે. સ્વાધીનતાની અભિવ્યક્તિમાં અમરત્વ અને પ્રેમની અભિવ્યક્તિમાં અગાધ-અનંત રસ નિહિત છે.

સંકલ્પ-પૂર્તિ-અપૂર્તિથી અતીતનાં જીવનની સત્તા સ્વીકાર કરવાથી સમસ્ત વસ્તુ, અવસ્થા વગેરેથી સંબંધ-વિચ્છેદ થઈ જાય છે, કેમકે સંકલ્પ દ્વારા જ વસ્તુ, અવસ્થા વગેરે સાથે સંબંધ દૃઢ થાય છે. હવે જો કેઈ એમ કહે કે સંકલ્પથી અતીતનાં જીવનની સ્વીકૃતિ સંભવ નથી, તો શું સંકલ્પ જે પરિસ્થિતિ સાથે સંબંધ દૃઢ કરે છે તેની સ્વીકૃતિ સંભવ છે ? કદાપિ નહિ. કારણ, કે પ્રત્યેક પરિસ્થિતિ પરિવર્તનશીલ તથા અભાવરૂપ છે. અભાવની સત્તા સ્વીકાર કરવી અને જે ચિન્મય-જીવનમાં કોઈ પ્રકારનો અભાવ નથી તેની સત્તા અસ્વીકાર કરવી પ્રમાદ સિવાય બીજું હોઈ જ શું શકે છે ? વસ્તુ, અવસ્થા વગેરેથી અતીતની સત્તાને સ્વીકાર ન કરવી જ ચિત્તને અશુદ્ધ કરવું છે. વસ્તુઓની સ્વીકૃતિ ભલેને ચિત્તમાં અંકિત રહે, પણ વસ્તુઓની પ્રાપ્તિ તો સંભવ જ નથી. આ દૃષ્ટિએ વસ્તુઓની સ્વીકૃતિ કાંઈ અર્થ નથી રાખતી. તેમ છતાં પણ જો કોઈને વસ્તુઓથી અતીતનાં જીવનની સ્વીકૃતિ અભીષ્ટ નથી, અથવા તેની સ્વીકૃતિમાં

અસમર્થતા હોય તો વસ્તુઓની સ્વીકૃતિ પણ નહિ કરવી જોઈએ. વસ્તુઓની અસ્વીકૃતિથી વસ્તુઓથી સંબંધ-વિચ્છેદ થઈ જાય છે, જેનાં થતાં જ વસ્તુઓથી અતીતનાં જીવનની પ્રાપ્તિ સ્વતઃ થઈ જાય છે. જેની પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે, તેની સ્વીકૃતિની અપેક્ષા જ નથી રહેતી અને જેની પ્રાપ્તિ સંભવ નથી, તેની સ્વીકૃતિ કાંઈ અર્થ નથી રાખતી. વસ્તુઓથી અતીતનાં જીવનની સ્વીકૃતિ વસ્તુઓની દાસતાથી રહિત કરવામાં સાધનરૂપ છે, બીજું કાંઈ નહિ. પ્રાકૃતિક નિયમ અનુસાર સાધન અસાધનનો નાશ કરી સાધ્ય સાથે સાધકને અભિન્ન કરી સ્વયં મટી જાય છે. જે પ્રમાણે ઔષધિ રોગને ખાઈને સ્વતઃ મટી જાય છે અને પરિણામમાં આરોગ્યતા જ શેષ રહે છે, એ જ પ્રમાણે સાધનરૂપ સ્વીકૃતિ અસાધનરૂપ સ્વીકૃતિને ખાઈને સ્વયં મટી જાય છે. અને સાધ્ય જ પોતાનાં મહિમામાં પોતે સ્થિત થઈ, જેમ-નો-તેમ પોતે પોતાને પ્રકાશિત કરે છે, અર્થાત્ જે પોતે પોતાનાંમાં સ્વતઃ સિદ્ધ છે, તેની સિદ્ધિ માટે કોઈ અન્યની અપેક્ષા નથી રહેતી.

આ દૃષ્ટિએ સાધનનાં નિર્માણમાં જ સાધ્યની ઉપલબ્ધિ નિહિત છે. અને ચિત્તની શુદ્ધિથી જ સાધકમાં સાધનની અભિવ્યક્તિ થાય છે. આથી સર્વાત્મભાવથી પ્રાપ્ત પરિસ્થિતિનો સદુપયોગ કરી, રાગ-દ્વેષથી રહિત થઈને ચિત્તને શુદ્ધ કરવું અનિવાર્ય છે. સર્વાત્મભાવ વિના રાગ-દ્વેષનો અંત સંભવ નથી. કારણ, કે જે ભિન્નતા તથા ભેદને સ્વીકાર કરી લે છે, તેનું ચિત્ત રાગ-દ્વેષ-રહિત નથી થઈ શકતું, જેનાં થયા વિના ન તો સ્વાધીનતાની પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે અને ન પ્રેમની અભિવ્યક્તિ.

સર્વાત્મભાવની અભિવ્યક્તિ ત્યારે જ સંભવ છે, જ્યારે પ્રાણી પ્રાપ્ત વસ્તુઓનાં સદુપયોગથી મમતા-રહિત થઈને વ્યક્તિઓની સેવા કરી, તેનાથી સુખની આશાથી રહિત થઈ જાય. કારણ, કે સુખની આશાએ જ પ્રાણીને વસ્તુ-વ્યક્તિ વગેરેની દાસતામાં આબદ્ધ કરી દીધો છે, જેથી ચિત્ત અશુદ્ધ થઈ જાય છે. આથી ચિત્તની શુદ્ધિ માટે વસ્તુ, વ્યક્તિ, અવસ્થા, પરિસ્થિતિ દ્વારા સુખની આશાથી રહિત થવું અનિવાર્ય છે.

તા. ૨૪-૦૬-૧૯૫૬

કરવામાં સાવધાન અને થવામાં પ્રસન્ન

મારા નિજ સ્વરૂપ પરમપ્રિય !

જ્યારે પ્રાણી કરવામાં સાવધાન અને થવામાં પ્રસન્ન નથી રહેતો, ત્યારે ચિત્ત અશુદ્ધ થઈ જાય છે. પ્રાકૃતિક નિયમ અનુસાર પ્રત્યેક વ્યક્તિમાં કરવાની રુચિ વિદ્યમાન છે. એ રુચિની પૂર્તિ તથા નિવૃત્તિનું સામર્થ્ય પણ પ્રાપ્ત છે. આ દૃષ્ટિએ પ્રાપ્તિનાં સદુપયોગમાં જ પ્રાણીનો પુરુષાર્થ નિહિત છે. પરંતુ જ્યારે પ્રાણી અસાવધાનીથી પ્રાપ્તનો સદુપયોગ નથી કરતો, ત્યારે ન તો કરવાની રુચિનો નાશ થાય છે અને ન ઉત્કૃષ્ટતા તરફ તેની પ્રગતિ જ થાય છે. કરવાની રુચિનો નાશ થયા વિના કોઈને પણ વિશ્રામ નથી મળતો, જેનાં વિના આવશ્યક વિકાસ નથી થતો. એટલું જ નહિ, કરવાની રુચિને કારણે જે નહિ કરવું જોઈએ તે કરવા લાગે છે, અર્થાત્ કર્તવ્યનાં અભાવમાં જ અકર્તવ્યનો જન્મ થાય છે, જેથી ચિત્ત ઉત્તરોત્તર અશુદ્ધ જ થતું જાય છે.

હવે વિચાર એ કરવાનો છે કે જે કરવા યોગ્ય નથી, અર્થાત્ અકર્તવ્ય છે, તેમાં પ્રાણીની પ્રવૃત્તિ જ શા માટે થાય છે ? જે કર્તા પોતાનાં લક્ષ્યને જાણ્યા વિના કર્મમાં પ્રવૃત્ત થાય છે, તેની પ્રવૃત્તિ સાવધાની-પૂર્વક નથી થતી, જેનાં ન થવાથી બિચારો કર્તા ન તો કર્તૃત્વનાં અભિમાનથી રહિત થઈ શકે છે અને ન ફળની આશાથી. કર્તૃત્વનાં અભિમાનને કારણે પ્રાણી પોતાની પ્રવૃત્તિમાં પોતે બંધાઈ જાય છે. અર્થાત્ તેનાં ચિત્તમાં કરેલાં કર્મોનાં સંસ્કાર અંકિત થઈ જાય છે. કેમકે પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિનાં બે રૂપો હોય છે, એક તો એ જે દૃશ્ય-રૂપે પ્રતીત થાય છે અને બીજું એ જે અદૃશ્ય-રૂપે તેનાં અહં-ભાવમાં અંકિત થઈ જાય છે. પ્રવૃત્તિનું જે રૂપ દૃશ્ય-રૂપે પ્રતીત થાય છે, તેનું સુખ-દુઃખ પ્રવૃત્તિકાળમાં જ કર્તાને પ્રત્યક્ષ થઈ જાય છે. પરંતુ પ્રવૃત્તિનું બીજું રૂપ જે અદૃશ્યનાં રૂપમાં તેનાં અહં-ભાવમાં અંકિત થઈ જાય છે, તેનું ફળ પ્રાકૃતિક વિધાન અનુસાર કાલાન્તરમાં કોઈ-ને-કોઈ

પરિસ્થિતિનાં રૂપમાં પ્રગટ થાય છે. જે પ્રાણીઓ પ્રવૃત્તિનાં એ રૂપ પર દૃષ્ટિ નથી રાખતાં જે અદૃશ્યનાં રૂપમાં અંકિત થાય છે, તેઓ ભવિષ્યને ઉજજવળ બનાવવામાં સમર્થ નથી થતાં. કારણ, કે વર્તમાનનાં સુખ-દુઃખ ઉપર જ તેમની દૃષ્ટિ રહે છે, જે દૂરદર્શિતા નથી. દૂરદર્શિતા વિના કોઈ પણ પોતાનાં ભવિષ્યને સુંદર નથી બનાવી શકતો. આથી પ્રવૃત્તિનાં બાહ્ય રૂપ પર જ દૃષ્ટિ નહિ રાખવી જોઈએ, પરંતુ પ્રવૃત્તિનાં એ રૂપ ઉપર પણ પૂરે-પૂરું ધ્યાન આપવું જોઈએ, જે કર્તામાં અદૃશ્ય-રૂપે અંકિત થાય છે. કર્તા, કર્મ અને ફળ જોવામાં ભલેને અલગ-અલગ માલૂમ પડતા હોય, પણ વાસ્તવમાં પ્રત્યેક કર્મ અને ફળ કર્તાનું જ રૂપાંતર છે. આથી જે કર્તા જેવો હોય છે, તેવું જ તેનું કર્મ હોય છે અને જેવું કર્મ હોય છે, તેવું તેનું ભવિષ્ય હોય છે. સુંદર કર્તાનું કર્મ અને ભવિષ્ય સુંદર હોય છે અને અસુંદર કર્તાનું કર્મ અને ભવિષ્ય અસુંદર હોય છે.

હવે વિચાર એ કરવાનો છે કે કર્તા અસુંદર કેમ થાય છે ? જે કર્તા ક્રિયાજનિત સુખમાં જ પોતાને આબદ્ધ રાખે છે, એ જ અસુંદર થઈ જાય છે, કેમકે ક્રિયાજનિત સુખ પ્રાણીને જડતા તથા પરાધીનતામાં આબદ્ધ કરી દે છે. જડતા અને પરાધીનતામાં આબદ્ધ થવાથી કર્તાની પ્રવૃત્તિ નિરુદ્દેશ્ય થવા લાગે છે. જે પ્રવૃત્તિનાં મૂળમાં વાસ્તવિક ઉદ્દેશ્ય નથી, કેવળ પ્રવૃત્તિજનિત સુખ જ જેનો ઉદ્દેશ્ય છે તે ક્યારેય પણ કર્તવ્યરૂપ નથી થઈ શકતી.

પ્રાકૃતિક નિયમ અનુસાર પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિનો ઉદ્દેશ્ય હોવો જોઈએ, કેમકે પ્રવૃત્તિ જ જીવન નથી. જો પ્રવૃત્તિ જ જીવન હોત, તો તેની નિવૃત્તિ ન થાત, પરંતુ કોઈ પ્રવૃત્તિ એવી છે જ નહિ જે આપોઆપ નિવૃત્તિમાં વિલીન ન થઈ જાય. એટલું જ નહિ, પ્રવૃત્તિ દ્વારા જે પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન થાય છે તે પણ આપોઆપ બદલાઈ જાય છે, અર્થાત્ તેમાં પણ સ્થિરતા નથી, અથવા એમ કહો કે પ્રત્યેક પરિસ્થિતિ સ્વરૂપથી પરિવર્તનશીલ, અપૂર્ણ તથા અભાવરૂપ જ છે. આથી એ સ્પષ્ટ વિદિત થાય છે કે પ્રવૃત્તિ-માત્રમાં જ જીવન નથી. આ દૃષ્ટિએ પ્રત્યક્ષ પ્રવૃત્તિનો કોઈ ઉદ્દેશ્ય હોવો જોઈએ, ત્યારે જ પ્રવૃત્તિની સાર્થકતા સિદ્ધ થઈ શકે છે. જેનાંમાં પ્રવૃત્તિની રુચિ છે, તેનાંમાં ઉદ્દેશ્યનું જ્ઞાન પણ નિહિત છે. જો એવું ન

હોત, તો કર્તવ્ય-અકર્તવ્યનો જ ઉત્પન્ન ન થાત, અથવા પોતાનાં પ્રત્યે થવાવાળા અકર્તવ્યનું જ્ઞાન જ વ્યક્તિને ન થાત. પણ એવો કોઈ વ્યક્તિ છે જ નહિ, જે પોતાનાં પ્રત્યે થવાવાળી બુરાઈને બુરાઈ ન જાણતો હોય.

જેને બુરાઈનું જ્ઞાન છે, તેનાં દ્વારા બુરાઈ શા માટે થાય છે ? તેનું એકમાત્ર કારણ એ જ છે કે તે લક્ષ્યનો નિર્ણય કર્યા વિના જ પ્રવૃત્તિનો આરંભ કરી દે છે. આથી કર્તા એ જ સુંદર હોઈ શકે છે, જેની પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિ ઉદ્દેશ્ય-પૂર્ણ હોય.

પ્રાકૃતિક નિયમ અનુસાર વ્યક્તિનું લક્ષ્ય એ જ હોઈ શકે છે, જેની પ્રાપ્તિ અનિવાર્ય છે, જેનો સંબંધ વર્તમાન જીવન સાથે છે અને જેનાંમાં કોઈ પણ પ્રકારે પરિવર્તન સંભવ નથી. અર્થાત્ લક્ષ્ય સદૈવ નિત્ય હોય છે અને પરિસ્થિતિ ભલે ગમે તેવી કેમ ન હોય, તેમાં સતત પરિવર્તન થતું રહે છે. આ દૃષ્ટિએ કોઈ પણ પરિસ્થિતિ કોઈનું પણ લક્ષ્ય નથી હોઈ શકતી. **વ્યક્તિ આ વાતને ભલેને ન જાણે, અથવા ન માને, પણ એ ધ્રુવ સત્ય છે કે પરિસ્થિતિ લક્ષ્ય નથી.** પરિસ્થિતિ લક્ષ્ય ન હોવા છતાં પણ પ્રત્યેક પરિસ્થિતિ સાધનરૂપ અવશ્ય છે. આ નાતે બધી પરિસ્થિતિઓ આદરણીય છે.

જે ઉદ્દેશ્ય નિત્ય છે, તેનું જ્ઞાન પણ વ્યક્તિમાં સ્વતઃ સિદ્ધ છે. પણ પ્રવૃત્તિ-માત્રને જ ઉદ્દેશ્ય માની લેવાથી એ સ્વતઃ સિદ્ધ જ્ઞાનની વિસ્મૃતિ થઈ જાય છે. વિસ્મૃતિ તેની નથી થતી, જેને પ્રાણી જાણતો નથી. જાણેલાંની વિસ્મૃતિને જ વિસ્મૃતિ કહે છે. ઉદ્દેશ્યનું જ્ઞાન તો છે, પણ તેનાં પર દૃષ્ટિ નથી. જ્યારે પ્રવૃત્તિનું પરિણામ વ્યક્તિને સંતુષ્ટ નથી કરી શકતું, ત્યારે તેનાંમાં ઉદ્દેશ્યની જિજ્ઞાસા સ્વતઃ જાગ્રત થાય છે. એ નિયમ છે કે જેની વિસ્મૃતિ થઈ ગઈ હોય, તેની જિજ્ઞાસા જો જાગ્રત થઈ જાય, તો તેનું જ્ઞાન સ્વતઃ થઈ જાય છે. આ દૃષ્ટિએ પ્રત્યેક વ્યક્તિ પોતાનાં લક્ષ્યને સ્વતઃ જાણી શકે છે.

જેનું જે લક્ષ્ય છે, તેને એ શિખવાડી નથી શકાતું, કેમકે જે વાત સ્વયં જાણવાની છે તેને શિખવી-શિખવવી તેનાંથી વિમુખ થવું તથા કરવું છે. હા, એ અવશ્ય છે કે વ્યક્તિ પોતાનાં ઉદ્દેશ્યને બીજાઓની સામે પ્રગટ કરી શકે છે અને

એ પણ સંભવ છે કે લક્ષ્યમાં ભિન્નતા ન હોય. પણ ભિન્નતા ન હોવા છતાં પણ વ્યક્તિ જ્યાં સુધી પોતાનાં લક્ષ્યને પોતે નથી જાણતો, ત્યાં સુધી તે તેનાં માટે પોતાનું સર્વસ્વ ન્યોછાવર નથી કરી શકતો. જેનાં માટે સર્વસ્વ ન્યોછાવર નથી કરી શકાતું, તે વર્તમાનની વસ્તુ નથી હોઈ શકતી, અને જે વર્તમાનની વસ્તુ નથી હોઈ શકતી અને જેની પ્રાપ્તિ નથી થઈ શકતી, તે લક્ષ્ય નથી હોઈ શકતું. આથી પ્રત્યેક વ્યક્તિએ પ્રાપ્ત વિવેકનાં પ્રકાશમાં પોતાનાં લક્ષ્યને જાણવું અનિવાર્ય છે.

એવો કોણ વ્યક્તિ છે, જે એ નથી જાણતો કે મને ઉત્કૃષ્ટતા, સામર્થ્ય, સ્વાધીનતા, નિસ્સંદેહતા, જીવન અને પ્રેમની આવશ્યકતા છે. પણ આ જાણેલાં ઉદ્દેશ્ય પર દૃષ્ટિ નથી રહેતી. તેનું એકમાત્ર કારણ એ છે કે પોતાનાં ઉદ્દેશ્યને વ્યક્તિ બીજાઓ દ્વારા શીખવા ચાહે છે. જેનો ઉદ્દેશ્ય ઉત્કૃષ્ટતા તરફ ગતિશીલ થવું છે, તેણે સ્વાર્થને સેવામાં બદલવો પડશે, કેમકે સેવા વિના કોઈને પણ આદર, કીર્તિ, યશ તથા ઉત્કૃષ્ટ ભોગોની પ્રાપ્તિ નથી થઈ શકતી. આ પ્રકારનો ઉદ્દેશ્ય પ્રાણીનો ત્યાં સુધી નથી થઈ શકતો, જ્યાં સુધી તે પોતાને દેહ માને છે, અથવા એમ કહો કે દેહથી ભિન્ન નથી જાણતો. પોતાને દેહ માનવામાં પ્રાપ્ત વિવેકનો વિરોધ છે. આથી જે નિર્ણયમાં વિવેકનો વિરોધ છે એ નિર્ણય નિર્વિવાદ નથી હોઈ શકતો, અર્થાત્ નિત્ય નથી હોઈ શકતો. પરંતુ છતાં પણ ઉત્કૃષ્ટતા તરફ ગતિશીલ થવું અવનતિ નથી. પ્રાકૃતિક નિયમ અનુસાર પરિસ્થિતિ-જનિત સત્યતા અને સુંદરતા એ જ સમય સુધી પ્રતીત થાય છે, જે સમય સુધી તે પ્રાપ્ત ન થઈ જાય, અથવા તેને વિવેકપૂર્વક જાણવાનો પ્રયાસ ન કરવામાં આવે. **પરિસ્થિતિની પ્રાપ્તિ પરિસ્થિતિથી અરુચિ ઉત્પન્ન કરવામાં સ્વતઃ સમર્થ છે. પરંતુ ક્યારે ? જ્યારે દૃષ્ટિ સદૈવ ઉત્તરોત્તર ઉત્કૃષ્ટતા તરફ જ લાગેલી રહે, અથવા એમ કહો કે ભૌતિક વિકાસની પરાકાષ્ઠામાં વસ્તુઓથી અતીતનાં જીવનની જિજ્ઞાસા તથા લાલસા સ્વતઃ જાગ્રત થાય છે. આ દૃષ્ટિએ ક્રમશઃ ભૌતિક વિકાસ પણ વ્યક્તિને વાસ્તવિક ઉદ્દેશ્ય તરફ અગ્રેસર કરે છે.**

આનાથી એ સ્પષ્ટ થાય છે કે આજે જે વસ્તુઓમાં જ જીવન-બુદ્ધિ રાખે છે, તે કાલે વસ્તુઓથી અતીત જે જીવન છે, તેનાં પર વિશ્વાસ કરવાનો, અથવા

તેને પ્રાપ્ત કરવાનો અધિકારી થઈ જાય છે. આ દૂરદર્શિતાની દૃષ્ટિએ સમસ્ત વ્યક્તિઓનો ઉદ્દેશ્ય એક હોઈ શકે છે. પરંતુ જે વ્યક્તિ અદૂરદર્શી છે, તે કેટલાક કાળ માટે ઉત્કૃષ્ટ પરિસ્થિતિઓને જ જીવન માની લે છે. પણ તેની એ માન્યતા સ્થાયી નથી રહી શકતી, કેમકે આખી સૃષ્ટિનો મૂળ આધાર એક છે. આથી સમસ્ત પ્રાણીઓનો વાસ્તવિક ઉદ્દેશ્ય પણ એક જ છે. એ ઉદ્દેશ્યનું વર્ણન વ્યક્તિઓએ યોગ્યતા અને રુચિભેદથી અનેક પ્રકારે કર્યું છે. પણ જેનું વર્ણન છે, તે એક અને અનંત છે. આ જ કારણે પ્રત્યેક વ્યક્તિ તેને પોતપોતાનાં દૃષ્ટિકોણથી જુએ છે, તેનાં સંબંધમાં વિચારે છે અને તેને પ્રાપ્ત કરવા માટે પરિસ્થિતિ અનુસાર પ્રયત્નશીલ રહે છે. એટલું જ નહિ, જેમ-જેમ એ ઉદ્દેશ્ય તરફ અગ્રેસર થતો જાય છે, તેમ-તેમ તેનો વ્યક્તિગત સ્વભાવ ગળતો જાય છે અને જેમ-જેમ વ્યક્તિગત સ્વભાવ ગળતો જાય છે, તેમ-તેમ તે અનંત-નિત્ય-ચિન્મય જીવન સાથે અભિન્ન થતો જાય છે. જે કાળમાં વ્યક્તિ પોતાનાં સીમિત સ્વભાવનો અંત કરી દે છે, એ જ કાળમાં તે વાસ્તવિક લક્ષ્ય સાથે અભિન્ન થઈ જાય છે.

જ્યારે વ્યક્તિ પોતાનાં એ વાસ્તવિક ઉદ્દેશ્ય પર વિશ્વાસ કરી લે છે જે સમસ્ત કામનાઓનાં મૂળમાં વિદ્યમાન છે, ત્યારે તેને પ્રત્યેક પરિસ્થિતિ સમાન પ્રતીત થવા લાગે છે, કેમકે પરિસ્થિતિનું બાહ્ય રૂપ કામનું જ પરિણામ છે, બીજું કંઈ નહિ. આ રહસ્ય જેમ-જેમ સ્પષ્ટ થતું જાય છે, તેમ-તેમ કામનાઓ સ્વતઃ નિવૃત્ત થતી જાય છે. જે કાળમાં સમસ્ત કામનાઓ મટી જાય છે, એ જ કાળમાં પ્રાણી વાસ્તવિક ઉદ્દેશ્ય માટે આકુળ તથા વ્યાકુળ થવા લાગે છે. એ નિયમ છે કે વ્યાકુળતાની જાગૃતિ પ્રાણીનાં એ અહં-ભાવને ખાઈ લે છે, જેમાં કામનો નિવાસ હતો. કામનો અંત થતાં જ વ્યાકુળતા પ્રીતિમાં બદલાઈ જાય છે અને નિરસંદેહતાની અભિવ્યક્તિ થઈ જાય છે. સમસ્ત કામનાઓની ભૂમિ કામ છે. એ કારણે કામનાઓની નિવૃત્તિ થવા છતાં પણ કામ નિર્જીવ દશામાં રહે છે, જેને વ્યાકુળતાની અગ્નિ ભસ્મીભૂત કરી દે છે.

પ્રત્યેક વ્યક્તિનાં જીવનમાં કેટલીક કામનાઓ એવી હોય છે જેની પૂર્તિ અનિવાર્ય છે અને કેટલીક એવી પણ ઉત્પન્ન થવા લાગે છે જેની પૂર્તિ સંભવ જ

નથી. જે કામનાઓની પૂર્તિ વિના વિદ્યમાન રાગની નિવૃત્તિ નથી થઈ શકતી, તેની પૂર્તિ માટે પરિસ્થિતિ પ્રાકૃતિક ન્યાયથી સ્વતઃ પ્રાપ્ત થાય છે. જે કામનાઓની નિવૃત્તિ અનિવાર્ય છે, તેનાં માટે એ અનંતની અહૈતુકી કૃપાથી પ્રાણીને વિવેક પ્રાપ્ત છે. આ દૃષ્ટિએ પ્રાણીએ એક જ ઉદ્દેશ્યની પૂર્તિ માટે વિવેકપૂર્વક કામનાઓની નિવૃત્તિ પણ કરવાની છે અને સેવાભાવ અથવા કર્તવ્ય-બુદ્ધિથી તેને પૂરી પણ કરવાની છે; પરંતુ કામના-પૂર્તિ પણ કામના-નિવૃત્તિનું જ સાધન છે, નવીન કામનાઓને જન્મ આપવા માટે નહિ.

જે વિવેકમાં કામના-નિવૃત્તિનું સામર્થ્ય છે, એ જ વિવેકથી પ્રાણીને કામના-પૂર્તિનું વિધાન પણ પ્રાપ્ત છે. અર્થાત્ વિધાન-વિરોધી પ્રવૃત્તિ દ્વારા કોઈ પણ કામનાને પૂરી નથી કરવાની, કેમકે જે વિધાનનો અનાદર કરે છે, તે કરવામાં સાવધાન નથી રહી શકતો, તે કામના-પૂર્તિ દ્વારા કામના-નિવૃત્તિની સ્થિતિને પ્રાપ્ત નથી કરી શકતો. જે વિધાનથી આખી સૃષ્ટિ પોતપોતાનાં કાર્યમાં નિયુક્ત છે, એ જ વિધાનથી વ્યક્તિને પરિસ્થિતિ મળી છે અને એ જ વિધાનનો પ્રકાશ વિવેક છે. એટલું જ નહિ, સમસ્ત સૃષ્ટિમાં જે સામર્થ્ય કાર્ય કરી રહ્યું છે, તેની જ પાસેથી વ્યક્તિને પણ સામર્થ્ય મળ્યું છે. અને આનાથી એ સ્પષ્ટ વિદિત થાય છે કે વ્યક્તિમાં જે વિવેક, સામર્થ્ય અને વસ્તુ છે તે અનંતની જ દેન છે. આ દૃષ્ટિએ પ્રાણી સમસ્ત સૃષ્ટિ સાથે અભિન્ન છે. આથી જે વ્યક્તિને જે પરિસ્થિતિ પ્રાપ્ત છે તેનું હિત તેનાં જ સદુપયોગમાં નિહિત છે. પરંતુ વ્યક્તિ અસાવધાનીને કારણે પ્રાપ્ત પરિસ્થિતિનો સદુપયોગ નથી કરતો અને અપ્રાપ્ત પરિસ્થિતિનાં ચિંતનમાં આબદ્ધ થઈ જાય છે. તેનું પરિણામ એ થાય છે કે જે વિવેક અને સામર્થ્ય તેને પ્રાપ્ત પરિસ્થિતિનાં સદુપયોગ દ્વારા પરિસ્થિતિઓથી અતીત તરફ અગ્રેસર થવા માટે મળ્યું હતું, તે નષ્ટ થઈ જાય છે અને વિવેકનો અનાદર થઈ જાય છે. એટલું જ નહિ, ઉત્કૃષ્ટ પરિસ્થિતિ પણ પ્રાપ્ત નથી થતી, પરંતુ પ્રાપ્ત પરિસ્થિતિમાં પણ અનેકો પ્રતિકૂળતાઓ આપોઆપ આવી જાય છે, જેનાથી ભયભીત થઈને પ્રાણી કર્તવ્યચ્યુત થઈ જાય છે, જે વિનાશનું મૂળ છે.

પ્રત્યેક વ્યક્તિએ સાવધાનીપૂર્વક પ્રાપ્ત પરિસ્થિતિનો સદુપયોગ કરવાનો

છે. એ ત્યારે સંભવ થશે, જ્યારે તે જે પરિસ્થિતિમાં જે કરી શકે છે, તેનાં સિવાય કાંઈ પણ કરવાની વાત ન વિચારે અને જે કરી શકે છે તેનાથી પોતાને ન બચાવે. પ્રત્યેક વ્યક્તિ પરાયા દુઃખથી કરુણિત થઈ શકે છે, અને પ્રાપ્ત સુખને વિતરિત કરી શકે છે અને વિવેક-પૂર્વક બીજાઓથી સુખની આશાનો ત્યાગ કરી શકે છે. આથી સુખની આશાથી રહિત પ્રાપ્ત સુખનો સદ્વ્યય અને પર-દુઃખથી દુઃખી થવાથી જ વ્યક્તિ પરિસ્થિતિનો સુંદરતા-પૂર્વક સદ્વ્યય કરી શકે છે.

જે વ્યક્તિ બીજાઓથી સુખની આશા કરતો હોય અને પરાયા દુઃખથી પોતાને બચાવતો હોય અને પ્રાપ્ત સુખને દુઃખીઓની ધરોહર ન માનતો હોય, તે કેટલોય સામર્થ્યશાળી કેમ ન હોય, પરિસ્થિતિનો સદ્વ્યય નથી કરી શકતો. જે પરિસ્થિતિનો સદ્વ્યય નથી કરી શકતો તે પરિસ્થિતિની દાસતાથી મુક્ત નથી થઈ શકતો. આ દૃષ્ટિએ પ્રાપ્ત પરિસ્થિતિનો આદરપૂર્વક સદ્વ્યય કરવાનો છે અને પ્રાપ્ત પરિસ્થિતિની દાસતાથી પણ રહિત થવાનું છે. એ નિયમ છે કે પરિસ્થિતિઓની દાસતાથી રહિત થવાનું સામર્થ્ય તેને જ પ્રાપ્ત થાય છે, જે પ્રાપ્ત પરિસ્થિતિમાં જ પોતાનું હિત માને છે અને તેનો સદ્વ્યય આદરપૂર્વક ઉદ્દેશ્ય પર દૃષ્ટિ રાખતાં વિધિવત્ કર્તવ્ય-બુદ્ધિથી, અથવા સેવા-ભાવથી રાગ-રહિત થવા માટે કરે છે.

પ્રાપ્ત પરિસ્થિતિમાં હિત છે, આ વાતને એ જ જાણી શકે છે, જે અનંતનાં મંગલમય વિધાન પર વિશ્વાસ કરે છે. જેને પ્રાકૃતિક વિધાનમાં શ્રદ્ધા નથી રહેતી, તે પ્રાપ્ત પરિસ્થિતિમાં પોતાનાં હિતનો અનુભવ નથી કરી શકતો. આથી પ્રત્યેક પરિસ્થિતિ કોઈ વિધાનથી નિર્મિત છે, આનાં પર અવિચલ શ્રદ્ધા તથા વિકલ્પ-રહિત વિશ્વાસ કરવો અનિવાર્ય છે. પરિસ્થિતિનો આદરપૂર્વક સદ્વ્યય એ જ કરી શકે છે, જે પરિસ્થિતિને ભોગ-સામગ્રી, અર્થાત્ પોતાનું જીવન નથી માનતો, પરંતુ સાધન-સામગ્રી જાણે છે. પરિસ્થિતિનાં સદ્વ્યય-કાળમાં પોતાનાં ઉદ્દેશ્ય પર દૃષ્ટિ એ જ રાખી શકે છે, જે ઉદ્દેશ્યની પૂર્તિને વર્તમાનની વસ્તુ માને છે, તેનાં માટે ભવિષ્યની આશા નથી કરતો અને ન તેનાથી નિરાશ થાય છે, પરંતુ ઉદ્દેશ્ય-પૂર્તિ માટે જેનાંમાં નિત્ય નવીન ઉત્કંઠા

તથા ઉત્સાહ જાગ્રત રહે છે.

પરિસ્થિતિનો સદ્વ્યય વિધિવત્ એ જ કરી શકે છે, જે વિવેક-વિરોધી-ચેષ્ટાઓને સહન જ નથી કરી શકતો, અર્થાત્ જે કોઈ પણ ભય તથા પ્રલોભનથી પ્રેરિત થઈને વિવેકનો અનાદર કરવા માટે મોટામાં મોટી કઠિનતાઓને અપનાવી લે છે અને વિવેકનાં અનાદરથી પ્રાપ્ત થવાવાળી સુખ-સુવિધાઓનો હર્ષપૂર્વક ત્યાગ કરી દે છે. કર્તવ્ય-બુદ્ધિથી પરિસ્થિતિનો સદ્વ્યય એ જ કરી શકે છે જે પોતાને અધિકાર-લોલુપતાથી રહિત કરી બીજાઓનાં અધિકારની રક્ષામાં પોતાનો અધિકાર માને છે. અર્થાત્ જે પોતાનાં અધિકારનો ત્યાગ કરી શકે છે, એ જ કર્તવ્યનિષ્ઠ થઈ શકે છે. સેવાભાવથી પરિસ્થિતિનો સદ્વ્યય એ જ કરી શકે છે, જે સુખ-લોલુપતાથી રહિત થઈને પર-દુઃખને પોતાનું દુઃખ માની લે છે, અર્થાત્ જેનું હૃદય કરુણાથી ભરપૂર રહે છે. જે કોઈ પણ દુઃખીને પોતાનું સુખ આપવામાં સંકોચ નથી કરતો અને દુઃખીઓનાં દુઃખને અપનાવી લેવામાં જ જેને પોતાનાં દુઃખની નિવૃત્તિ ભાસે છે, અથવા જે સૌમાં પોતાનાં સેવ્યનાં દર્શન કરી શકે છે. રાગ-રહિત થવા માટે પરિસ્થિતિનો સદ્વ્યય એ જ કરી શકે છે, જેની દૃષ્ટિ પરિસ્થિતિનાં પરિવર્તનમાં લાગેલી રહે છે, જે સમસ્ત પરિસ્થિતિઓને અપૂર્ણ તથા અભાવરૂપ જાણે છે.

કોઈ પણ વ્યક્તિ પરિસ્થિતિઓનો સદ્વ્યય કર્યા વિના પરિસ્થિતિઓનાં બંધનથી રહિત નથી થઈ શકતો, કેમકે વિદ્યમાન રાગની નિવૃત્તિ પરિસ્થિતિઓનાં સદ્વ્યયમાં નિહિત છે. અને રાગ-રહિત થવામાં જ યોગીમાં યોગ, જિજ્ઞાસુમાં તત્ત્વ-જ્ઞાન અને પ્રેમીમાં પ્રેમની અભિવ્યક્તિ નિહિત છે. અથવા એમ કહો કે સમસ્ત વિકાસ રાગ-રહિત થવામાં જ નિહિત છે, કેમકે રાગ-રહિત થવા વિના ન તો ચિત્તનો નિરોધ જ થઈ શકે છે, ન દેહાભિમાન જ ગળી શકે છે અને ન સમર્પિત થવાનું સામર્થ્ય જ આવે છે. અર્થાત્ રાગ-રહિત થવા વિના પ્રેમી પ્રેમાસ્પદને રસ પ્રદાન કરી જ નથી શકતો. આ દૃષ્ટિએ પ્રાણી-માત્રે રાગ-રહિત થવું અનિવાર્ય છે અને રાગ-રહિત થવા માટે એ મંગલમય વિધાનથી મળેલી પરિસ્થિતિનો સદ્વ્યય સાવધાનીપૂર્વક કરવાનો છે. આથી જે

કરવામાં સાવધાન નથી રહી શકતો, તે પણ વાસ્તવિક ઉદ્દેશ્યની પૂર્તિ તરફ અગ્રેસર નથી થઈ શકતો. આ દૃષ્ટિએ કરવામાં સાવધાન રહેવું અનિવાર્ય છે.

જે વ્યક્તિ પ્રત્યેક પરિસ્થિતિમાં એ અનંતનું મંગલમય વિધાન સ્વીકાર કરી લે છે, તે ન તો અપ્રાપ્ત પરિસ્થિતિનું ચિંતન કરે છે, ન પ્રાપ્ત પરિસ્થિતિથી અરુચિ કરે છે, ન તેમાં મમતા રાખે છે અને ન પરિસ્થિતિની વિપરીત કાંઈ પણ કરવાનું વિચારે છે. જે પરિસ્થિતિ પ્રાપ્ત છે તેને અનુરૂપ જે કરી શકે છે, કરે છે; જે નથી કરી શકતો, તેનાં માટે લેશ-માત્ર પણ ચિંતિત નથી થતો. આ કારણે તેનાં જીવનમાં અસમર્થતા તથા પરાધીનતા શેષ નથી રહેતી. તે જે કરી શકે છે, તે કરવામાં અસાવધાની નથી કરતો. એ કારણે તેનાં જીવનમાં અકર્મણ્યતા તથા આળસની ઉત્પત્તિ જ નથી થતી. અકર્મણ્યતા તથા આળસનો અંત થવાથી પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિનાં અંતમાં સ્વતઃ વિશ્રામ પ્રાપ્ત થાય છે, જે આવશ્યક સામર્થ્ય તથા યોગ્યતાનાં વિકાસમાં હેતુ છે. **જેમ-જેમ પ્રાપ્ત વસ્તુ, સામર્થ્ય તથા યોગ્યતાનો સદ્વ્યય કરે છે, તેમ-તેમ તે ઉત્તરોત્તર પોતાનાં નિર્દિષ્ટ લક્ષ્ય તરફ અગ્રેસર થતો રહે છે.** તેની એ પ્રગતિ એ સમય સુધી સ્વતઃ થાય છે, જે સમય સુધી તે પોતાનાં અભીષ્ટ લક્ષ્ય સાથે અભિન્ન નથી થઈ જતો.

વિવેક-વિરોધી ચેષ્ટાઓનો અંત કર્યા વિના કોઈ પણ વ્યક્તિ કરવામાં સાવધાન નથી રહી શકતો, કેમકે વિવેકનો વિરોધ સહન કરવાથી અકર્તવ્યમાં કર્તવ્ય-બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થઈ જાય છે. જો એવું ન હોત તો પ્રાણી પોતાનાં વિકાસ માટે બીજાઓ દ્વારા, પોતાનાં આદર માટે બીજાનો અનાદર, પોતાનાં લાભ માટે બીજાઓની હાનિ અને પોતાની રક્ષા માટે બીજાઓનો વિનાશ કદાપિ ન કરેત, અર્થાત્ તેનાંમાં હિંસા વગેરે દોષોની ઉત્પત્તિ જ ન થાત. અથવા એમ કહો કે વિવેકનો વિરોધ સહન કરવામાં જ બે વ્યક્તિઓ, બે વર્ગો, બે દેશો, બે મતો તથા દળોમાં સંઘર્ષની ઉત્પત્તિ થાય છે. સમસ્ત સંઘર્ષોનું મૂળ એકમાત્ર નિજ-વિવેકનો અનાદર કરવો છે અને સમસ્ત આસક્તિઓની ઉત્પત્તિ પણ એકમાત્ર વિવેક-વિરોધી ચેષ્ટાઓમાં જ છે. આ દૃષ્ટિએ કરવામાં સાવધાન એ જ રહી શકે છે, જેની પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિ વિવેકનાં પ્રકાશથી પ્રકાશિત છે. વિવેકનાં પ્રકાશથી પ્રકાશિત

પ્રવૃત્તિઓમાં સર્વાત્મભાવ તેમજ સર્વ-હિતકારી સદ્ભાવનાઓની અભિવ્યક્તિ થાય છે.

કરવામાં સાવધાન રહેવા માટે વાસ્તવિક ઉદ્દેશ્યનું જ્ઞાન, પ્રાપ્ત પરિસ્થિતિનો આદર અને તેનો સદુપયોગ તથા પરિસ્થિતિને અનુરૂપ જ કર્તવ્યનિષ્ઠા અને અપ્રાપ્ત પરિસ્થિતિનાં ચિંતનનો ત્યાગ તથા વિવેકનાં પ્રકાશથી પ્રકાશિત પ્રવૃત્તિઓનું થવું અનિવાર્ય છે. જે વ્યક્તિ કરવામાં સાવધાન રહે છે, તેનું ચિત્ત અશુદ્ધ નથી થતું, તેને જે કાંઈ થઈ રહ્યું છે તેમાં પોતાનાં મંગલનાં જ દર્શન થાય છે, કેમકે તેમાં અનંતનું મંગલમય વિધાન ઓત-પ્રોત છે.

એ નિયમ છે કે મંગલમય વિધાનથી જે કાંઈ થાય છે તેમાં કોઈનું અહિત નથી હોતું. તો પછી જે થઈ રહ્યું છે તેમાં પ્રસન્ન ન થવું પ્રમાદ સિવાય બીજું હોઈ જ શું શકે છે ? અર્થાત્ કાંઈ નહિ. પ્રમાદવશ જ પ્રાણી ઘટનાઓનાં અર્થને નથી અપનાવતો, પરંતુ પોતાને ઘટનાઓનાં ચિંતનમાં આબદ્ધ કરી ખિન્ન થતો રહે છે, જે તેને, જે થઈ રહ્યું છે તેમાં પ્રસન્ન નથી થવા દેતું. એટલું જ નહિ, પ્રતિકૂળતાઓનો ભય અને અનુકૂળતાઓની દાસતા પણ તેને, જે થઈ રહ્યું છે તેમાં પ્રસન્ન નથી થવા દેતી, કેમકે અનુકૂળતાનો વિયોગ અને પ્રતિકૂળતાનું આવવું તેને સહન નથી થતું, જેનું એકમાત્ર કારણ મંગલમય વિધાન પર દૃષ્ટિ ન રાખવી છે.

જો કે સમસ્ત ઘટનાઓનો અર્થ એક છે, કેમકે એવી કોઈ ઘટના હોઈ જ નથી શકતી, જે પ્રાણીને સંયોગની દાસતા અને વિયોગનાં ભયથી મુક્ત થવાની પ્રેરણા નથી આપતી, અથવા વિરક્તિ તથા ઉદારતાનો પાઠ નથી ભણાવતી. વિરક્તિ તથા ઉદારતાને અપનાવી લેવાથી જે કાંઈ થઈ રહ્યું છે તેમાં મંગળ જ મંગળ છે, કેમકે પ્રતિકૂળતા વિના વિરક્તિ અને અનુકૂળતા વિના ઉદારતા સુરક્ષિત જ નથી રહી શકતી. જો પ્રાણી પ્રતિકૂળતાઓથી વિરક્તિને સુદૃઢ અને અનુકૂળતાથી ઉદારતાને સજીવ બનાવી રાખે, તો અનુકૂળતા અને પ્રતિકૂળતા બન્નેય તેનાં માટે મંગલમય સિદ્ધ થાય છે, કેમકે વિરક્તિથી સ્વાધીનતા તથા ઉદારતાથી પ્રેમની અભિવ્યક્તિ થાય છે.

હવે જો કોઈ એમ કહે કે પ્રાપ્ત વસ્તુઓનાં પરિવર્તનમાં, સંયોગનાં વિયોગમાં, સુખનાં અભાવમાં અને દુઃખનાં પ્રાદુર્ભાવમાં ભલા, વ્યક્તિ કેવી રીતે પ્રસન્ન રહી શકે છે ? જો સંયોગનો વિયોગ ન થાત, તો નિત્ય-યોગની પ્રાપ્તિ સંભવ જ ન થાત. આ દૃષ્ટિએ સંયોગનાં વિયોગમાં પણ વ્યક્તિનું પોતાનું મંગલ જ છે. જો વસ્તુઓમાં સતત પરિવર્તન ન થાત, તો પ્રાણી ન તો વસ્તુઓની દાસતાથી મુક્ત થાત અને ન વસ્તુઓથી અતીતનાં જીવનમાં તેની શ્રદ્ધા જ થાત, જેનાં થયા વિના સ્વાધીનતા તથા ચિન્મયતા સંભવ જ નથી, કેમકે વસ્તુઓની દાસતા જડતા તથા પરાધીનતામાં આબદ્ધ કરે છે. આ દૃષ્ટિએ વસ્તુઓનાં પરિવર્તનમાં પણ પ્રાણીનું મંગલ જ છે. જો સુખ અભાવરૂપ ન હોત અને દુઃખ આપોઆપ ન આવેત, તો પ્રાણીનાં જીવનમાં ન તો સુખની દાસતાથી મુક્ત થવાનો પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થાત અને ન તે દુઃખહારીને પોકારેત જ અને ન વાસ્તવિક આનંદની શોધ જ કરેત. આ દૃષ્ટિએ સુખનાં અભાવ અને દુઃખનાં પ્રાદુર્ભાવમાં પણ પ્રાણીનું મંગલ જ છે. આથી પ્રત્યેક દૃષ્ટિએ એ નિર્વિવાદ સિદ્ધ થઈ જાય છે કે જે કાંઈ થઈ રહ્યું છે, તેમાં કોઈનું અમંગલ નથી. તો પછી થવામાં પ્રસન્ન ન રહેવું ભૂલ સિવાય બીજું હોઈ જ શું શકે છે ?

જો કે જે કાંઈ થઈ રહ્યું છે, તેમાં પ્રાણીનું મંગલ જ છે. પરંતુ પ્રાણી અવિવેકને કારણે તેને જોઈ નથી શકતો, તેનું પરિણામ એ થાય છે કે તે ભોગમાં જ જીવન માની બેસે છે. જીવનમાં ભલેને ભોગનું કોઈ સ્થાન હોય, પણ ભોગમાં જીવન નથી. આ રહસ્યને જાણી લેવાથી ભોગથી અરુચિ સ્વતઃ જાગ્રત થાય છે, જે ભોગ-વાસનાઓનો અંત કરવામાં સમર્થ છે. તેનો અંત થતાં જ પ્રાણીનો પ્રવેશ સહજ યોગમાં, અર્થાત્ નિત્ય-યોગમાં સ્વતઃ થઈ જાય છે, જે થવામાં પ્રસન્ન રહેવાનું સામર્થ્ય પ્રદાન કરે છે. જે થવામાં પ્રસન્ન નથી રહી શકતો, તે ક્ષોભ તથા ક્રોધથી રહિત નથી થઈ શકતો. જે ક્રોધથી રહિત નથી થઈ શકતો તેને વાસ્તવિક સ્મૃતિ પ્રાપ્ત નથી થઈ શકતી, અર્થાત્ તેને ન તો કર્તવ્યનું જ જ્ઞાન થઈ શકે છે અને ન પોતાનાં સ્વરૂપ, અથવા અનંતની સ્મૃતિ જ રહી શકે છે.

કર્તવ્યની વિસ્મૃતિ અકર્તવ્યનાં રૂપમાં, સ્વરૂપની વિસ્મૃતિ

દેહાભિમાનમાં અને અનંતની વિસ્મૃતિ પ્રાણીને આસક્તિઓમાં આબદ્ધ કરી દે છે, જેથી ચિત્ત અશુદ્ધ જ થાય છે. ક્ષોભરહિત થયા વિના પ્રાણી ન તો સામર્થ્ય તથા યોગ્યતાનો સદુપયોગ જ કરી શકે છે અને ન તેને આવશ્યક સામર્થ્ય તથા યોગ્યતા જ પ્રાપ્ત થાય છે, કેમકે ક્ષોભ શાંતિને ભંગ કરી દે છે. શાંતિ ભંગ થતાં જ પ્રાપ્ત સામર્થ્યનો દ્વાસ થવા લાગે છે અને અપ્રાપ્ત સામર્થ્યનો વિકાસ નથી થતો. આ કારણે ક્ષોભિત થવામાં પ્રાણીનું અહિત જ છે. આથી ન તો ક્ષોભિત થવાનું છે અને ન ક્રોધિત. પણ એ ત્યારે જ સંભવ થશે, જ્યારે પ્રાણી જે થઈ રહ્યું છે, તેમાં પ્રસન્ન રહે.

અકર્તવ્યમાં આબદ્ધ પ્રાણી ન તો કરવાની રુચિનો જ અંત કરી શકે છે, ન જીવવાની આશા તથા મૃત્યુનાં ભયનો જ અને ન મેળવવાનાં પ્રલોભનથી જ રહિત થઈ શકે છે. અર્થાત્ તેનાંમાં કરવાનો રાગ જેમ-નો-તેમ વિદ્યમાન રહે છે, જેથી તેને યથેષ્ટ વિશ્રામ પ્રાપ્ત નથી થતો અને ન તે વસ્તુ, અવસ્થા, પરિસ્થિતિ વગેરેની દાસતાથી જ રહિત થાય છે. એટલું જ નહિ, બિચારો જડતામાં જ આબદ્ધ રહે છે, અથવા એમ કહો કે સ્વાધીનતા, ચિન્મયતા તેમજ ચિર-વિશ્રામથી વંચિત રહી જાય છે. અકર્તવ્યને કારણે જ બિચારો પ્રાણી દેહમાં અહં-બુદ્ધિ સ્વીકાર કરે છે, જેથી જીવવાની આશા અને મૃત્યુનાં ભયથી આકાન્ત રહે છે. જીવવાની આશા અને મૃત્યુનો ભય કોઈ-ને-કોઈ અપ્રાપ્ત વસ્તુ, વ્યક્તિ વગેરેની પ્રાપ્તિનાં પ્રલોભનમાં આબદ્ધ રાખે છે. આ દૃષ્ટિએ એ સ્પષ્ટ વિદિત થાય છે કે અકર્તવ્યમાં આબદ્ધ પ્રાણીનો વિકાસ નથી થતો, પરંતુ દ્વાસ જ થાય છે, જેનું એકમાત્ર કારણ કર્તવ્યની વિસ્મૃતિ જ છે બીજું કાંઈ નહિ.

દેહાભિમાનમાં આબદ્ધ પ્રાણી ન તો મોહ-રહિત જ થઈ શકે છે અને ન કામ-રહિત. મોહ-રહિત તેમજ કામ-રહિત થયા વિના કોઈને પણ વાસ્તવિક જીવનની પ્રાપ્તિ નથી થતી, જેનું એકમાત્ર કારણ સ્વરૂપની વિસ્મૃતિ જ છે.

આસક્તિઓમાં આબદ્ધ પ્રાણીમાં ન તો અખંડ સ્મૃતિ જ ઉદય થાય છે અને ન દિવ્ય-ચિન્મય પ્રીતિની જ અભિવ્યક્તિ થાય છે, જેનું એકમાત્ર કારણ અનંતની વિસ્મૃતિ જ છે. આથી એ નિર્વિવાદ સિદ્ધ છે કે જે સ્વતઃ થઈ રહ્યું છે,

તેમાં પ્રસન્ન રહેવામાં જ સૌનું હિત નિહિત છે.

પ્રાકૃતિક નિયમ અનુસાર જે કરવામાં સાવધાન છે, એ જ થવામાં પ્રસન્ન રહી શકે છે, અને જે થવામાં પ્રસન્ન રહે છે, એ જ કરવામાં સાવધાન થઈ શકે છે. કારણ, કે સાવધાનીપૂર્વક કરેલી પ્રવૃત્તિ એ જ હોઈ શકે છે, જે નિજ-વિવેકને અનુરૂપ છે. પ્રાણીને જે વિધાનથી વિવેક મળ્યો છે, એ જ વિધાનને આધીન સમસ્ત સૃષ્ટિમાં કાર્ય થઈ રહ્યું છે. અથવા એમ કહો કે વ્યક્તિ અને સમષ્ટિનું વિધાન એક છે. એટલું જ નહિ, સમષ્ટિ શક્તિઓ સર્વદા વિધાનને આધીન રહે છે. જો વ્યક્તિ વિધાનનો અનાદર ન કરે, તો પ્રવૃત્તિઓમાં અકર્તવ્ય જેવી વસ્તુની ઉત્પત્તિ જ ન થાય, અર્થાત્ તેનું જીવન કર્તવ્યનું પ્રતીક બની જાય. એ નિયમ છે કે કર્તવ્યનિષ્ઠ થતાં જ સમષ્ટિ શક્તિઓ સ્વતઃ વ્યક્તિને અનુકૂળ થઈ જાય છે, જેથી તેનો વિકાસ આપોઆપ થવા લાગે છે. આ દૃષ્ટિએ જે કર્તવ્યનિષ્ઠ છે, એ જ થવામાં પ્રસન્ન રહી શકે છે. જો કોઈને જે થઈ રહ્યું છે તેમાં પ્રસન્નતા નથી થતી, તો સમજવું જોઈએ કે તેનાં કર્તવ્યમાં કોઈ દોષ છે.

પ્રાકૃતિક નિયમ અનુસાર સમસ્ત સૃષ્ટિ વ્યક્તિને સર્વદા સુંદર બનાવવા માટે સ્વભાવથી જ ગતિશીલ રહે છે, કેમકે સૃષ્ટિ તેમની જ અભિવ્યક્તિ છે, જેમાં અનંત નિત્ય સૌંદર્ય છે. પરંતુ જ્યારે વ્યક્તિ પ્રાપ્ત વિવેકનો આદર તથા બળનો સદુપયોગ નથી કરતો, ત્યારે પ્રાકૃતિક ન્યાયથી તેનાં બળનો દ્વાસ થવા લાગે છે અને વિવેક આચ્છાદિત થઈ જાય છે. તેનું પરિણામ એ થાય છે કે પ્રાણી ચિન્મયતાથી જડતા, અસીમથી સસીમ અને સ્વાધીનતાથી પરાધીનતા તરફ સ્વતઃ જવા લાગે છે અને એ વાતને ભૂલી જાય છે કે આ પોતાની જ અસાવધાનીનું પરિણામ છે. આ દશામાં પ્રાણી જે થઈ રહ્યું છે, તેમાં પ્રસન્ન નથી રહી શકતો.

બળનાં સદુપયોગ તથા વિવેકનાં આદરમાં સમસ્ત વિકાસ નિહિત છે. આ દૃષ્ટિએ અવનતિ થવી પ્રાણીની પોતાની અસાવધાની છે. પ્રાકૃતિક નિયમ અનુસાર પ્રત્યેક વ્યક્તિએ સર્વથા ઉત્તરોત્તર ઉન્નતિ તરફ ગતિશીલ થવાનું છે. પરંતુ જ્યારે વ્યક્તિ મળેલી સ્વાધીનતાનો દુરુપયોગ કરવા લાગે છે, ત્યારે તેની

અવનતિ થાય છે. અથવા એમ કહો કે જ્યારે વ્યક્તિ એ અનંત ઉદારતાનો દુરુપયોગ કરે છે, ત્યારે જ તેનું અહિત થાય છે. વ્યક્તિને સામર્થ્યનાં સદુપયોગ તથા દુરુપયોગની, વિવેકનાં આદર તથા અનાદરની સ્વાધીનતા એટલા માટે નથી મળી કે તે પોતાનાં દ્વારા જ પોતાનો સર્વનાશ કરી નાખે અને તેનું કારણ એમ માની બેસે કે પ્રાકૃતિક વિધાનમાં કોઈ નિયમ નથી, ચાહે જે કાંઈ, ચાહે જ્યારે થઈ જાય.

પણ વાત એવી નથી. વૃક્ષોમાં પણ જે ગતિ થઈ રહી છે, એ પણ એક નિયમને આધીન જ છે. જે વૃક્ષોથી બીજા વૃક્ષો પોષિત થાય છે, તેની આયુ અને સ્વાધીનતા એ વૃક્ષોની અપેક્ષાએ અધિક હોય છે જેનાથી બીજા વૃક્ષોની ક્ષતિ થાય છે. જ્યારે વૃક્ષમાં ગતિ પણ અવૈધાનિક નથી, તો પછી એમ માની લેવું કે જે કાંઈ થઈ રહ્યું છે, તે કોઈ વિધાનને અનુરૂપ નથી, શું યુક્તિ-યુક્ત છે ? કદાપિ નહિ. જ્યારે વ્યક્તિ એ સ્વીકાર કરી લે છે કે જે કાંઈ થઈ રહ્યું છે તે મંગલમય વિધાનથી થઈ રહ્યું છે, ત્યારે પ્રત્યેક પરિસ્થિતિમાં તે નિશ્ચિંત તથા નિર્ભય રહે છે. નિર્ભય અને નિશ્ચિંત પ્રાણી બળનો સદુપયોગ અને વિવેકનો આદર સ્વતઃ કરવા લાગે છે. કરવામાં સાવધાન એ જ રહી શકે છે, જે થવામાં પ્રસન્ન છે.

કર્તવ્ય-વિજ્ઞાન અને અધ્યાત્મ-વિજ્ઞાન એ જ વિધાનની અભિવ્યક્તિ છે, જેને આધીન સમષ્ટિ શક્તિઓ ક્રિયાશીલ છે. વ્યક્તિ અને સમષ્ટિ શક્તિઓમાં અંતર કેવળ એટલું છે કે વ્યક્તિને જે સ્વાધીનતા છે, તે સમષ્ટિ શક્તિઓને નથી. કારણ, કે વ્યક્તિ કર્તવ્ય-વિજ્ઞાનથી વિપરીત અકર્તવ્ય, યોગ-વિજ્ઞાનથી વિપરીત ભોગ અને અધ્યાત્મ-વિજ્ઞાનથી વિપરીત ભૌતિક વિકાસમાં જ જીવનની પૂર્ણતા માની બેસે છે. આ મળેલી સ્વાધીનતાનો દુરુપયોગ છે, સદુપયોગ નહિ. સ્વાધીનતા દુરુપયોગ માટે નહિ, પરંતુ સદુપયોગ માટે જ મળી હતી.

જો વ્યક્તિ એ મળેલી સ્વાધીનતાનો દુરુપયોગ ન કરેત, તો તે જડતા, પરાધીનતા તેમજ શક્તિહીનતામાં આબદ્ધ ન થાત. સ્વાધીનતા જે અનંતની દેન છે, સમષ્ટિ શક્તિઓ તેને જ આધીન ક્રિયાશીલ છે. આ જ કારણે જે વ્યક્તિ

મળેલી સ્વાધીનતાનો દુરુપયોગ કરે છે, તેનાં માટે પરિસ્થિતિ પ્રતિકૂળ થઈ જાય છે. પરંતુ એ પ્રતિકૂળતામાં વ્યક્તિનું અહિત નથી, પરંતુ તેનાં સુધારાની જ એક વ્યવસ્થા છે. પરંતુ ભોગજનિત સુખાસક્તિને કારણે પ્રાણીને પ્રાકૃતિક વ્યવસ્થા દુઃખદ પ્રતીત થાય છે. અથવા એમ કહો કે દુઃખથી ભયભીત પ્રાણી પ્રાકૃતિક વિધાનનો આદર નથી કરતો. જો કે દુઃખ વિકાસનું મૂળ છે. પણ આ રહસ્ય એ જ જાણે છે જેને પ્રાકૃતિક વિધાનમાં અવિચળ શ્રદ્ધા હોય છે અને જે પ્રાપ્ત સ્વાધીનતાનો દુરુપયોગ નથી કરતો. સ્વાધીનતાનાં સદુપયોગમાં જ સ્વાધીનતાની સુરક્ષા નિહિત છે.

એ અનંતનું કેવું અદ્ભૂત વિધાન છે કે પરાધીનતાની વેદનામાં સ્વાધીનતાની સાધના અને સ્વાધીનતાની પ્રાપ્તિ સ્વતઃ સિદ્ધ છે. આવા અનુપમ વિધાનથી મળેલાં વિવેકનો આદર તથા બળનો સદુપયોગ શું પ્રાણીએ ન કરવો જોઈએ ? અર્થાત્ અવશ્ય કરવો જોઈએ.

સમષ્ટિ શક્તિઓની ક્રિયાશીલતામાં કર્તૃત્વનું અભિમાન નથી. એ નિયમ છે કે જેનાંમાં કર્તૃત્વનું અભિમાન નથી હોતું, તેનાં દ્વારા થવાવાળી ક્રિયાઓ અહિતકર નથી હોતી. કર્તૃત્વનું અભિમાન તેનાંમાં જ નથી હોતું, જે અહં-ભાવ-શૂન્ય છે. અહં-ભાવ-શૂન્ય એ જ હોય છે, જે કામ-રહિત છે અને કામ-રહિત એ જ છે, જેનાંમાં ભેદ તથા ભિન્નતાની ગંધ નથી. આ દૃષ્ટિએ સમષ્ટિ શક્તિઓમાં કોઈની સાથે ભેદ તથા ભિન્નતા નથી. આ જ કારણે તેનાં દ્વારા જે કાંઈ થઈ રહ્યું છે, તેનાંથી કોઈનું અમંગળ નથી થઈ શકતું.

આથી કોઈ પણ વ્યક્તિએ સમષ્ટિ શક્તિઓથી ભયભીત નહિ થવું જોઈએ, પરંતુ મળેલી સ્વાધીનતાનાં સદુપયોગ દ્વારા નિર્ભય થઈ જવું જોઈએ. પરંતુ વિવેકનાં અનાદરથી પ્રાણી પ્રાપ્ત બળનો દુરુપયોગ કરવા લાગે છે, જે વાસ્તવમાં કરવામાં સાવધાન ન રહેવું છે. કર્તવ્ય-વિજ્ઞાન યોગ-વિજ્ઞાનનું સાધન છે, કેમકે કર્તવ્યનિષ્ઠ પ્રાણી જ રાગ-રહિત થઈને ભોગ-વાસનાઓનો અંત કરી યોગમાં પ્રવેશ કરે છે. યોગ-વિજ્ઞાન અધ્યાત્મ-વિજ્ઞાનનું સાધન છે, કેમકે યોગની પૂર્ણતામાં જ સામર્થ્ય, સ્વાધીનતા તથા ચિન્મયતા નિહિત છે. આ

દૃષ્ટિએ વ્યક્તિને જે વિવેક પ્રાપ્ત છે તેનાં દ્વારા કર્તવ્ય-વિજ્ઞાનથી યોગ-વિજ્ઞાનમાં અને યોગ-વિજ્ઞાનથી અધ્યાત્મ-વિજ્ઞાનમાં પ્રવેશ કરવો અનિવાર્ય છે. અથવા એમ કહો કે કર્તવ્ય-પરાયાણતાની પૂર્ણતામાં ભોગવાસનાઓનો અંત તથા વસ્તુઓથી અતીતનાં જીવનની પ્રાપ્તિ સ્વતઃ સિદ્ધ છે.

જો કે સમસ્ત પ્રાણીઓનો વાસ્તવિક ઉદ્દેશ્ય એક છે, પરંતુ યોગ્યતા તથા રુચિ તેમજ પરિસ્થિતિ-ભેદથી પ્રત્યેક વ્યક્તિ વાસ્તવિક ઉદ્દેશ્ય સુધી પહોંચવા માટે પોતપોતાની રુચિ અનુસાર કર્તવ્ય-પાલનની પદ્ધતિને સ્વીકાર કરે છે. પદ્ધતિ ભલે જે હોય, પણ તેમાં અકર્તવ્યની ગંધ ન હોય, તો પ્રત્યેક પદ્ધતિ દ્વારા વ્યક્તિ ક્રમશઃ ઉત્તરોત્તર વાસ્તવિક ઉદ્દેશ્ય સુધી પહોંચવા માટે સમર્થ થઈ જાય છે, કેમકે **સાધન-પદ્ધતિઓ એ અનંતની જ વિભૂતિ છે.**

હવે વિચાર એ કરવાનો છે કે વ્યક્તિ કઈ માન્યતાને સ્વીકાર કરી, કયા સ્તરથી ઉદ્દેશ્ય-પૂર્તિ માટે કર્તવ્યમાં પ્રવૃત્ત થઈ રહ્યો છે ? કર્તવ્ય એ જ છે, જેનો સંબંધ વર્તમાન સાથે હોય અને પ્રાપ્ત પરિસ્થિતિને અનુરૂપ હોય. એ કારણે કર્તવ્ય-પાલનમાં અસમર્થતા અને અસફળતાની ગંધ પણ નથી. પ્રાકૃતિક નિયમાનુસાર પ્રત્યેક વ્યક્તિમાં ક્રિયા-શક્તિ, ભાવ-શક્તિ અને વિવેક-શક્તિ — ત્રણેય કોઈ-ને-કોઈ અંશમાં વિદ્યમાન છે. અથવા એમ કહો કે એ ત્રણેયમાંથી કોઈ એક કાળમાં કોઈ એકની પ્રધાનતા અને અન્યની ગૌણતા રહે છે. જે વ્યક્તિમાં ક્રિયાશીલતા અધિક હોય અને ભાવ તથા વિવેકની ગૌણતા હોય, તે ભૌતિક વિકાસમાં જ ઉત્કૃષ્ટતા માને છે અને વિવેકપૂર્વક પવિત્ર-ભાવથી વર્તમાન કાર્યને સુંદર-માં-સુંદર કરવાનો પ્રયાસ કરે છે. જેમ-જેમ ભાવની પવિત્રતા તથા કાર્ય-કુશળતાપૂર્વક વર્તમાન કાર્યને સુંદર કરતો જાય છે, તેમ-તેમ સ્વભાવથી સ્વાર્થભાવ ગળતો જાય છે અને કરવાનાં રાગની પણ નિવૃત્તિ થતી જાય છે. જેમ-જેમ સ્વાર્થભાવ ગળતો જાય છે અને ક્રિયાજન્ય સુખનો રાગ મટતો જાય છે, તેમ-તેમ ક્રિયા-શક્તિ ભાવ-શક્તિમાં વિલીન થતી જાય છે. જેમ-જેમ ક્રિયા-શક્તિ ભાવ-શક્તિમાં વિલીન થતી જાય છે, તેમ-તેમ વિવેકનો પ્રકાશ સ્પષ્ટ થતો જાય છે, જેનાં થતાં જ દેહાભિમાન ગળી જાય છે અને પછી ચિત્ત

સ્વતઃ શુદ્ધ થઈ જાય છે, જેનાં થતાં જ ક્રિયા, ભાવ અને વિવેકમાં અભિન્નતા થઈ જાય છે.

જે વ્યક્તિમાં ક્રિયાશીલતાની પ્રધાનતા છે, તે પોતાને જો સેવક માની લે છે અને સમસ્ત વિશ્વ સાથે એકતા સ્વીકાર કરી લે છે, તો તે બહુ જ સુગમતાપૂર્વક કરવામાં સાવધાન થઈ શકે છે. તેનાં દ્વારા સેવા સ્વતઃ થાય છે અને તેનું પરિણામ સુંદર સમાજનું નિર્માણ થાય છે. અથવા એમ કહો કે તે કરે છે સેવા અને થાય છે સુંદર સમાજનું નિર્માણ, કેમકે સેવા વ્યક્તિ અને સમાજનાં ભેદનો નાશ કરી દે છે, જેનાં થતાં જ વ્યક્તિ પોતાનાંમાં અને વિશ્વમાં ભેદ નથી કરી શકતો. અથવા એમ કહો કે વિશ્વરૂપ થઈ જાય છે, જેનાં થતાં જ તે સ્વતઃ એ અનંતની, જેનાં કોઈ અંશમાં સમસ્ત સૃષ્ટિ છે, પ્રીતિ થઈને તેની સાથે અભિન્ન થઈ જાય છે.

જે વ્યક્તિમાં વિવેકની પ્રધાનતા છે, તે સ્વભાવથી જ ઇન્દ્રિયોનાં જ્ઞાન પર સંદેહ કરે છે. જેમ-જેમ સંદેહની વેદના સબળ તથા સ્થાયી થાય છે, તેમ-તેમ ઇન્દ્રિય-જ્ઞાનનાં આધારે ઉત્પન્ન થયેલી કામનાઓ સ્વતઃ મટતી જાય છે. જે કાળમાં સંદેહની વેદના અસહ્ય થઈ જાય છે, એ જ કાળમાં જિજ્ઞાસાની પૂર્તિ અને સમસ્ત કામનાઓની નિવૃત્તિ સ્વતઃ થઈ જાય છે. જિજ્ઞાસાની પૂર્તિમાં નિસ્સંદેહતા, સ્વાધીનતા, અમરત્વ અને ચિન્મયતા સ્વતઃ સિદ્ધ છે. સ્વાધીનતાની અભિવ્યક્તિ વસ્તુઓની દાસતાથી રહિત કરી દે છે, જેનાં થતાં જ દીનતા તથા અભિમાન સદાને માટે ગળી જાય છે, જેનાં ગળતાં જ ભેદ નષ્ટ થઈ જાય છે. તેનાં દ્વારા પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિ સર્વાત્મભાવથી, કર્તૃત્વનાં અભિમાનથી રહિત સ્વતઃ થવા લાગે છે. તેનાં ચિત્તમાં રાગ-દ્વેષની ગંધ પાણ નથી રહેતી, અથવા એમ કહો કે અસંગતા અને અભિન્નતા તેનો સ્વભાવ થઈ જાય છે. વિવેકનાં સ્તરથી વ્યક્તિ જે કાંઈ કરે છે, તે રાગ-નિવૃત્તિનું સાધન છે અને જે છે, તે સ્વરૂપ છે. અસંગતામાં સ્વાધીનતા અને અભિન્નતામાં પ્રેમની અભિવ્યક્તિ સ્વતઃ સિદ્ધ છે.

ભાવ-પ્રધાન વ્યક્તિમાં સૃષ્ટિનાં પ્રકાશક પ્રત્યે અવિચળ શ્રદ્ધા તથા વિશ્વાસ સ્વતઃ હોય છે. અથવા એમ કહો કે તે તેનાં પર વિશ્વાસ કરે છે, જે દેશ-

કાળની દૂરતાથી રહિત છે, અર્થાત્ જે સર્વત્ર-સર્વદા સર્વરૂપે પોતાનાં મહિમામાં પોતે સ્થિત છે. ભાવ-પ્રધાન વ્યક્તિ તે અનંતનાં વિશ્વાસ, સંબંધ તથા પ્રીતિને જ પોતાનું અસ્તિત્વ જાણે છે, કેમકે વિશ્વાસ અને વિશ્વાસીમાં તથા પ્રેમ અને પ્રેમીમાં વિભાજન સંભવ નથી. હવે જો કોઈ એમ કહે કે વ્યક્તિમાં તો અનેક વિશ્વાસ હોય છે; તો પછી વિશ્વાસી અને વિશ્વાસમાં ભેદ કેમ નથી હોઈ શકતો ? જેનાંમાં અનેક વિશ્વાસ હોય છે, જેનો અનેક સાથે સંબંધ હોય છે, તે વાસ્તવમાં વિશ્વાસી નથી. વિશ્વાસી એ જ છે, જેનાંમાં બે વિશ્વાસ નથી. અથવા એમ કહો કે વિશ્વાસ વિકલ્પ-રહિત ત્યારે થાય છે, જ્યારે તેનાં પર કરવામાં આવે જેને જાણતાં નથી, તેમ છતાં પાણ માનીએ છીએ, અર્થાત્ વિશ્વાસી જેની ઇન્દ્રિય તથા બુદ્ધિ-જ્ઞાનથી નથી જાણતાં. તેનાં દ્વારા જે કાંઈ થાય છે, તે પૂજા છે, બીજું કાંઈ નહિ, કેમકે જ્યારે તેનું અસ્તિત્વ પ્રેમાસ્પદનાં પ્રેમથી ભિન્ન કાંઈ છે જ નહિ, ત્યારે તેનાં દ્વારા પ્રેમાસ્પદની પૂજા સિવાય બીજું થઈ જ શું શકે છે ? એટલું જ નહિ, પ્રીતિ-નિર્મિત દૃષ્ટિથી કોઈએ પ્રીતમથી ભિન્નને જોયો જ નથી. આથી તે જે કાંઈ કરે છે, તે પૂજા છે અને જે કાંઈ થઈ રહ્યું છે તે તેનાં પ્રેમાસ્પદની લીલા છે.

ક્રિયા-પ્રધાન વ્યક્તિની સમસ્ત પ્રવૃત્તિઓ સેવા, વિવેક-પ્રધાન વ્યક્તિની સમસ્ત પ્રવૃત્તિઓ રાગ-રહિત થવાનું સાધન અને ભાવ-પ્રધાન વ્યક્તિની પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિ પૂજા હોય છે. કર્તવ્યનો આરંભ ભલે જે માન્યતા તથા સ્તરથી કેમ ન થાય, પાણ અંતમાં સૌની એકતા આપોઆપ થઈ જાય છે. કારણ, કે ક્રિયા, ભાવ તથા વિવેક — ત્રણેય શક્તિઓ કોઈ એકમાં જ છે, અથવા એમ કહો કે એ ત્રણેયનાં સદુપયોગથી જે ઉદ્દેશ્યની પૂર્તિ થાય છે તે પાણ એક જ છે. એટલું જ નહિ, એ અનંતનું સામર્થ્ય જ વ્યક્તિમાં ક્રિયારૂપે, એ અનંતનો પ્રેમ જ વ્યક્તિમાં ભાવરૂપે અને એ અનંતનું નિત્ય-જ્ઞાન જ વ્યક્તિમાં વિવેકરૂપે ભાસિત થાય છે. આ દૃષ્ટિએ સમસ્ત સાધન-પદ્ધતિઓ એ અનંતની જ અભિવ્યક્તિ છે.

આથી સાધનનો આરંભ કોઈ પાણ પદ્ધતિથી કેમ ન થાય, પરિણામમાં ભેદ નથી. જો કોઈને ભેદની પ્રતીતિ થાય છે, તો તેણે સમજવું જોઈએ કે તેનાં કરવામાં કોઈ અસાવધાની છે. પ્રત્યેક કર્તવ્યની પૂર્ણતામાં બીજા કર્તવ્યની

ઉત્પત્તિ સ્વતઃ સિદ્ધ છે. આ ક્રમથી પ્રત્યેક વ્યક્તિ પોતપોતાની યોગ્યતા, રુચિ તથા સામર્થ્યને અનુરૂપ કર્તવ્ય-પાલન દ્વારા ચિત્ત શુદ્ધ કરી શકે છે.

ચિત્તની શુદ્ધિમાં જ સમસ્ત વિકાસ નિહિત છે. કારણ, કે ચિત્ત શુદ્ધ થયા વિના અસમર્થતાનો નાશ નથી થતો અને ન અભાવનો જ અભાવ થાય છે અને ન અગાધ, અનંત રસની જ ઉપલબ્ધિ થાય છે. એટલું જ નહિ, ચિત્તની શુદ્ધિમાં જ ઉત્કૃષ્ટ પરિસ્થિતિ તેમજ આવશ્યક વસ્તુઓની પ્રાપ્તિ પણ નિહિત છે, કેમકે ચિત્તની અશુદ્ધિથી જ પ્રાણી વસ્તુઓનાં અભાવમાં આબદ્ધ થઈ જાય છે, જેથી ઉત્તરોત્તર અવનતિ તરફ જ ગતિશીલ થતો રહે છે. **કરુણા, ઉદારતા, આત્મીયતામાં જ સમસ્ત વિકાસ નિહિત છે. કરુણાની અભિવ્યક્તિ એ જ પ્રાણીઓમાં થાય છે, જે પારકા દુઃખને પોતાનાં દુઃખથી પણ અધિક મહત્ત્વ આપે છે, અર્થાત્ જે દુઃખીઓને જોઈએ પોતાનું દુઃખ ભૂલી જાય છે.**

એ નિયમ છે કે જેમ-જેમ પ્રાણી પોતાનાં દુઃખને ભૂલતો જાય છે અને બીજાઓનાં દુઃખને અપનાવતો જાય છે, તેમ-તેમ તેનું ચિત્ત ઉત્તરોત્તર શુદ્ધ થતું જાય છે અને જેમ-જેમ ચિત્ત શુદ્ધ થતું જાય છે, તેમ-તેમ કરુણાની અભિવ્યક્તિ થતી જાય છે. જેમ-જેમ કરુણાની અભિવ્યક્તિ થતી જાય છે, તેમ-તેમ પ્રાકૃતિક વિધાન અનુસાર સેવા-સામગ્રી સ્વતઃ પ્રાપ્ત થતી જાય છે. કરુણ પ્રાણી જેમ-જેમ સેવા-સામગ્રીનો સદુપયોગ કરતો જાય છે, તેમ-તેમ સેવા-સામગ્રીની સ્વતઃ વૃદ્ધિ થતી જાય છે, અર્થાત્ વસ્તુઓનો અભાવ શેષ નથી રહેતો અને ન કરુણ પ્રાણીમાં વસ્તુઓની દાસતા જ શેષ રહે છે અને ન જેની સેવા કરે છે, તેનાં મોહમાં જ આબદ્ધ થાય છે, પરંતુ તેનાંમાં ઉત્તરોત્તર નિર્મોહતા તથા સ્નેહની એકતાનો પ્રાદુર્ભાવ થતો જાય છે. નિર્મોહતાથી અવિવેકનો અંત થઈ જાય છે અને સ્નેહની એકતા પારસ્પરિક સંઘર્ષોને ખાઈ લે છે. આ દૃષ્ટિએ વ્યક્તિનું કલ્યાણ અને સુંદર સમાજનું નિર્માણ પણ ચિત્તની શુદ્ધિમાં જ નિહિત છે.

ચિત્તની શુદ્ધિ વિના ઉદારતાની અભિવ્યક્તિ પણ સંભવ નથી, કેમકે ઉદારતા એ જ પ્રાણીઓને પ્રાપ્ત થાય છે, જે પતિતમાં પતિતને પણ અપનાવવા માં અચકાતા નથી, અર્થાત્ પ્રીતિ જ જેનો સ્વભાવ બની ગયો છે. ઘૃણા તથા

તિરસ્કારની જેનાં ચિત્તમાં ગંધ પણ નથી, જે બધા રૂપોમાં પોતાનાં પ્રીતમનાં જ દર્શન કરે છે, અથવા એમ કહો કે જેમણે પ્રેમાસ્પદથી ભિન્નની સત્તાને જ સ્વીકાર નથી કરી. જ્યારે પ્રાણી પ્રેમાસ્પદથી ભિન્નની સત્તાને જ સ્વીકાર નથી કરતો, ત્યારે અનેક વિશ્વાસ એક વિશ્વાસમાં અને અનેક ચિંતન એક ચિંતનમાં સ્વતઃ વિલીન થઈ જાય છે, જેનાં થતાં જ ચિત્ત શુદ્ધ થઈ જાય છે અને એ જ કાળમાં ઉદારતાની અભિવ્યક્તિ થઈ જાય છે. ઉદારતાની અભિવ્યક્તિ ભેદ તથા ભિન્નતાની નાશક છે. જ્યાં સુધી ચિત્ત સર્વાશમાં શુદ્ધ નથી થતું, ત્યાં સુધી ઉદારતા સાધનરૂપ છે અને જ્યારે ચિત્ત સર્વાશમાં શુદ્ધ થઈ જાય છે, ત્યારે ઉદારતા પ્રાણીનું સ્વરૂપ થઈ જાય છે, જેનાં થતાં જ સૌનાં પ્રત્યે આત્મીયતાનો ભાવ સ્વતઃ જાગ્રત થાય છે. આત્મીયતાથી પણ ભેદ તથા ભિન્નતા મટી જાય છે. ભેદનો નાશ પરાધીનતા તથા સંગ્રહની ભાવનાને ખાઈ લે છે અને ભિન્નતા મટતાં જ પ્રેમની અભિવ્યક્તિ થઈ જાય છે.

આ દૃષ્ટિએ કરુણા, ઉદારતા તથા આત્મીયતાની અભિવ્યક્તિ ચિત્તની શુદ્ધિમાં જ નિહિત છે. કરુણાની અભિવ્યક્તિ વિના અસમર્થતાનો અંત નથી થતો, કેમકે કરુણાથી જ પ્રાપ્ત સામર્થ્યનો સદ્વ્યય અને અપ્રાપ્ત સામર્થ્યની પ્રાપ્તિ થાય છે. જે પ્રાણીઓમાં કરુણા ઉદિત નથી થતી, તેઓ પ્રાપ્ત સામર્થ્યનાં સદ્વ્યયની તો કોણ કહે, દુર્વ્યય કરી બેસે છે, જેથી સમષ્ટિ શક્તિઓ દ્વારા તેની વિરોધી શક્તિ સ્વતઃ ઉત્પન્ન થઈ જાય છે, જેનાં થતાં જ તે પ્રાણીઓ ભયભીત થઈ જાય છે. એ નિયમ છે કે જેમ-જેમ પ્રાણી ભયભીત થતો જાય છે, તેમ-તેમ સંગ્રહી થતો જાય છે. જેમ-જેમ સંગ્રહી થતો જાય છે, તેમ-તેમ જડતા તથા પરાધીનતામાં આબદ્ધ થતો જાય છે અને જેમ-જેમ જડતા વગેરેમાં આબદ્ધ થતો જાય છે, તેમ-તેમ અસમર્થ થતો જાય છે. અર્થાત્ જે કરવું જોઈએ તેને કરી નથી શકતો અને જે ન કરવું જોઈએ તેને કરવા લાગે છે, જેથી તેનો અને બીજાઓનો દ્વાસ જ થાય છે. આ દૃષ્ટિએ અસમર્થતાનો અંત કરવા માટે ચિત્ત-શુદ્ધિ અનિવાર્ય છે.

ઉદારતાની અભિવ્યક્તિમાં જ અભાવનો અભાવ નિહિત છે, કેમકે

ઉદારતા વિના ન તો સર્વાત્મભાવની જ ઉત્પત્તિ થાય છે, ન સ્નેહની જ એકતા ઉદિત થાય છે અને ન પ્રાપ્ત વસ્તુ, સામર્થ્ય તથા યોગ્યતાનો સદ્વ્યય જ થઈ શકે છે. **ઉદારચરિત્ર પ્રાણીની સેવા માટે પ્રાકૃતિક વિધાન લાલાયિત રહે છે.** આ કારણે આવશ્યકતાની પૂર્તિ અને ઇચ્છાઓની નિવૃત્તિ સ્વતઃ થઈ જાય છે. ઇચ્છાઓની નિવૃત્તિથી નિત્ય-યોગ, ચિર-શાંતિ, સામર્થ્ય અને સ્વાધીનતા, તથા આવશ્યકતાની પૂર્તિથી દિવ્ય-ચિન્મય પ્રીતિની અભિવ્યક્તિ સ્વતઃ થાય છે, કેમકે પ્રીતિ જ પ્રાણીની વાસ્તવિક આવશ્યકતા છે અને તેની પ્રાપ્તિમાં જ અગાધ-અનંત રસની ઉપલબ્ધિ નિહિત છે. આ દૃષ્ટિએ સમસ્ત વિકાસનું મૂળ ચિત્તની શુદ્ધિ જ છે.

કરુણા ભૌતિક વિકાસનું મૂળ છે અને ઉદારતા તથા આત્મીયતામાં જ સ્વાધીનતા અને પ્રેમની અભિવ્યક્તિ છે, અથવા એમ કહો કે **કરુણા સામર્થ્યની, ઉદારતા સ્વાધીનતાની અને આત્મીયતા પ્રેમની પ્રતીક છે.** સામર્થ્ય, સ્વાધીનતા અને પ્રેમની અભિવ્યક્તિમાં જ જીવનની પૂર્ણતા નિહિત છે.

જેમ-જેમ પ્રાણી કર્તવ્યનિષ્ઠ, અર્થાત્ કરવામાં સાવધાન થતો જાય છે, તેમ-તેમ તેનાં ચિત્તની અશુદ્ધિ સ્વતઃ મટતી જાય છે. જેમ-જેમ તેનાં ચિત્તની અશુદ્ધિ મટતી જાય છે, તેમ-તેમ ચિત્ત તેને આધીન થતું જાય છે. જો ચિત્ત પોતાને આધીન ન પ્રતીત થાય, તો સમજવું જોઈએ કે કર્તવ્ય-પાલનમાં કોઈ દોષ છે. કારણ, કે કર્તવ્ય-પરાયણતા વિદ્યમાન રાગનો અંત કરી દે છે, જેનાં થતાં જ ચિત્ત સ્વાધીન થઈ જાય છે. એટલું જ નહિ, પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિનાં અંતમાં ચિત્તનો નિરોધ આપોઆપ થવા લાગે છે. ચિત્તનાં નિરોધમાં જેમ-જેમ ગાઢતા થતી જાય છે, તેમ-તેમ આવશ્યક સામર્થ્યનો પ્રાદુર્ભાવ સ્વતઃ થતો જાય છે.

આવશ્યક સામર્થ્યનો પ્રાદુર્ભાવ જડતાને ચિન્મયતામાં, પરાધીનતાને સ્વાધીનતામાં અને મૃત્યુને અમરત્વમાં વિલીન કરી દે છે, જેનાં થતાં જ ચિત્તથી અસંગતા સ્વતઃ પ્રાપ્ત થાય છે, જેથી અધ્યાત્મ-જીવન સાથે અભિન્નતા થઈ જાય છે. અર્થાત્ વસ્તુ, અવસ્થા તેમજ પરિસ્થિતિઓથી અતીતનું જે જીવન છે, તેની સાથે એકતા થઈ જાય છે, અથવા એમ કહો કે સ્વાધીનતા પ્રાપ્ત થઈ જાય છે.

સ્વાધીનતામાં જ સંતુષ્ટ ન થવાથી આપોઆપ પ્રેમની અભિવ્યક્તિ થાય છે, જેનાં થતાં જ ચિત્ત જેવી કોઈ વસ્તુ શેષ જ નથી રહેતી, અથવા એમ કહો કે ચિત્તનો નિરોધ, ચિત્તથી અસંગતા અને ચિત્તનો અભાવ થઈ જવામાં જ ચિત્ત-શુદ્ધિની પરાવધિ છે. એ નિયમ છે કે જ્યાં સુધી ચિત્ત સર્વાશમાં શુદ્ધ નથી થતું, ત્યાં સુધી જ તે પોતાને આધીન નથી થતું, ન તેનાથી સંબંધ જ વિચ્છેદ થાય છે અને ન તેનો અભાવ, અર્થાત્ ચિત્ત ચિન્મય નથી થઈ શકતું.

સાવધાનીપૂર્વક પ્રાપ્ત પરિસ્થિતિનાં સદુપયોગથી જ પ્રાણીમાં ચિત્તનાં નિરોધનું સામર્થ્ય આવે છે. ચિત્તનાં નિરોધથી જ ચિત્તથી સંબંધ-વિચ્છેદ અને સંબંધ-વિચ્છેદથી જ ચિત્તનો અભાવ થઈ જાય છે. પણ આ રહસ્ય તેઓ જ જાણે છે, જેઓ કરવામાં સાવધાન અને થવામાં પ્રસન્ન છે.

ચિત્ત-શુદ્ધિ વર્તમાનની વસ્તુ છે. તેને ભવિષ્ય પર નહિ છોડવી જોઈએ અને ન તેનાથી ક્યારેય નિરાશ થવું જોઈએ, પરંતુ ચિત્ત-શુદ્ધિ માટે નિત્ય-નવીન આશા તથા ઉત્કંઠા જાગ્રત રહેવી જોઈએ. ત્યારે જ ચિત્ત શુદ્ધ થઈ શકે છે અને ચિત્ત શુદ્ધ થવાથી સમસ્ત સમસ્યાઓ હલ થઈ શકે છે. આ દૃષ્ટિએ ચિત્ત-શુદ્ધિ અનિવાર્ય છે.

ચિત્ત સ્વરૂપથી અશુદ્ધ નથી. કારણ, કે ચિત્ત સ્વયં કર્તા નથી. તે તો અલૌકિક શક્તિ છે, અથવા એમ કહો કે ભૌતિક વિકાસની પરાકાષ્ઠા છે. ચિત્ત એટલી ઊંડી ખાણ છે કે તેનો તાગ એ સમય સુધી લાગી નથી શકતો, જે સમય સુધી તેમાંથી એ અશુદ્ધિનો અંત ન કરી દેવામાં આવે, જે પ્રાણીએ પોતાનાં પ્રમાદથી તેમાં અંકિત કરી દીધી છે.

વિવેકનો અનાદર, સામર્થ્યનો દુરુપયોગ, પરિસ્થિતિમાં જીવન-બુદ્ધિ વગેરે કારણોથી પ્રાણી ચિત્તને અશુદ્ધ કરે છે. વિવેકનો અનાદર, સામર્થ્યનો દુરુપયોગ અને પરિસ્થિતિમાં જીવન-બુદ્ધિ સ્વીકાર કરવી પ્રાકૃતિક દોષ નથી. જાણેલાં ન માનવું તેનો જ દોષ છે, જે નથી માનતો. જાણેલાથી વિપરીત સામર્થ્યનો વ્યય પણ તેનો જ દોષ છે, જે કર્તા છે. સતત પરિવર્તનશીલ પરિસ્થિતિઓમાં જીવન-બુદ્ધિ સ્વીકાર કરવી પણ તેનો જ દોષ છે, જેણે સ્વીકાર

કર્તા છે. તે કોણ દેવતા છે જે જ્ઞાનનો આદર, સામર્થ્યનો સદ્વ્યય તથા પરિસ્થિતિઓથી વિમુખતા સ્વીકાર નથી કરવા દેતો ? એ દેવતાએ જ ચિત્તને અશુદ્ધ કર્યું છે. જ્યારે પ્રાણી તેની શોધ કરવા લાગે છે, તો તે દેવતા તેનાં પ્રમાદથી ભિન્ન નથી. આ દૃષ્ટિએ ચિત્તની અશુદ્ધિ પ્રાણીની પોતાની ભૂલ છે. ભૂલને ભૂલ જાણી લેવાથી તે સ્વતઃ મટી જાય છે. આ દૃષ્ટિએ ચિત્તની શુદ્ધિમાં પ્રાણી સર્વદા સ્વાધીન છે.

જો પ્રાણી ચિત્ત-શુદ્ધિમાં સ્વાધીન ન હોત, તે તેનો પ્રશ્ન જ ઉત્પન્ન ન થાત. પ્રાકૃતિક નિયમ અનુસાર એ જ સમસ્યા ઉત્પન્ન થાય છે, જેનો હલ અનિવાર્ય છે. પરંતુ પ્રાણી જ્યારે અસાવધાનીથી ઉત્પન્ન થયેલી સમસ્યાઓથી ભયભીત થઈ જાય છે, ત્યારે સમસ્યા હલ કરવાનું સામર્થ્ય હોવા છતાં પણ સમસ્યા હલ નથી કરી શકતો. ચિત્તની અશુદ્ધિ ભલે ગમે તેટલી જૂની કેમ ન હોય, પણ વર્તમાનમાં મટી શકે છે. જે પ્રમાણે અનંત કાળનાં અંધકારને વર્તમાનનો પ્રકાશ ખાઈ લે છે, એ જ પ્રમાણે દીર્ઘકાળની અશુદ્ધિ વર્તમાનમાં મટી શકે છે. પરંતુ ક્યારે ? જ્યારે પ્રાણીને અસહ્ય થઈ જાય. અશુદ્ધિ એ જ વ્યક્તિઓને અસહ્ય થાય છે, જે શુદ્ધિને વર્તમાનની વસ્તુ માને છે. અશુદ્ધિનું જ્ઞાન જે જ્ઞાનથી થાય છે, એ જ જ્ઞાનમાં શુદ્ધિનો ઉપાય વિદ્યમાન છે. આ દૃષ્ટિએ જેને ચિત્તમાં અશુદ્ધિ ભાસે છે, તેનાંમાં શુદ્ધિનું સામર્થ્ય વિદ્યમાન છે. આથી વિદ્યમાન સામર્થ્યનાં સદ્વ્યયોગ દ્વારા પ્રાણીનું ચિત્ત શુદ્ધ થઈ શકે છે.

ચિત્તની અશુદ્ધિનું જ્ઞાન જેને છે, શું તે સ્વયં ચિત્ત છે, અથવા ચિત્તથી અતીત ? જો તે પોતાને ચિત્તથી અલગ જાણે છે, તો તેને ચિત્તની અશુદ્ધિનું જ્ઞાન જ કેવી રીતે થયું ? જો ચિત્તથી અલગ નથી માનતો, તો તેણે પોતાની અશુદ્ધિનો ચિત્તમાં આરોપ કેમ કર્યો ? પ્રાકૃતિક નિયમ અનુસાર જેની સાથે કોઈ-ને-કોઈ પ્રકારની એકતા તથા ભિન્નતા ન હોય, તેને તેનો ન તો ભાસ જ થઈ શકે છે અને ન તેની સાથે સંબંધ જ થઈ શકે છે. આથી એ સ્પષ્ટ વિદિત થાય છે કે જેને ચિત્તની અશુદ્ધિનું જ્ઞાન છે, અથવા જેને ચિત્તનો ભાસ થાય છે, અથવા જે ચિત્ત સાથે સંબંધ સ્વીકાર કરે છે, તે પણ એ જ ધાતુથી નિર્મિત છે, જેનાંથી ચિત્ત. પરંતુ

એક ધાતુથી નિર્મિત હોવા છતાં પણ ગુણોની ભિન્નતા છે. ગુણોની ભિન્નતાને કારણે જ તેને ચિત્તની અશુદ્ધિનું જ્ઞાન, ચિત્ત સાથે સંબંધ અને ચિત્તની પ્રતીતિ થાય છે. જેને ચિત્ત શુદ્ધ કરવું છે, તેણે ચિત્ત સાથે સ્વરૂપની એકતા અને ગુણોની ભિન્નતા સ્વીકાર કરવી અનિવાર્ય છે.

જ્યારે તેનાંમાં ચિત્તનાં અશુદ્ધ થવાની વેદના જાગ્રત થઈ જાય છે, ત્યારે તે ચિત્તની અશુદ્ધિથી થવાવાળા સુખનો ત્યાગ કરવામાં સમર્થ થાય છે. જેમ-જેમ તે એ સુખનો ત્યાગ કરતો જાય છે, તેમ-તેમ ચિત્ત સ્વતઃ શુદ્ધ થતું જાય છે. પ્રાણી જે કાળમાં અશુદ્ધિ-જનિત સુખનો સર્વાંશમાં ત્યાગ કરી દે છે, એ જ કાળમાં ચિત્ત સ્વતઃ શુદ્ધ થઈ જાય છે, જેનાં થતાં જ ચિત્તની અશુદ્ધિનું જ્ઞાન અને શુદ્ધિનો ઉપાય તથા ચિત્તની શુદ્ધિ — આ ત્રણેયમાં અભિન્નતા થઈ જાય છે, જેનાં થતાં જ સીમિત અહં-ભાવ સદાને માટે ગળી જાય છે અને પછી ભેદ તથા ભિન્નતા જેવી કોઈ વસ્તુ જ શેષ નથી રહેતી. આ દૃષ્ટિએ અહં-ભાવની ભૂમિમાં જ સમસ્ત અશુદ્ધિ અંકિત છે, જેની નિવૃત્તિ ત્યારે જ સંભવ છે, જ્યારે વ્યક્તિ સાવધાનીપૂર્વક જે કરી શકે છે, તેને કરી નાખે અને જે નથી કરી શકતો તેને માટે લેશમાત્ર પણ ચિંતા ન કરે. અર્થાત્ નિશ્ચિંત થઈ જાય, તો બહુ જ સુગમતાપૂર્વક ચિત્ત શુદ્ધ થઈ શકે છે. અથવા એમ કહો કે જે કરી શકે છે તેને કરી નાખવાથી, કર્તૃત્વનું અભિમાન શેષ નથી રહેતું, જેનાં ન રહેવાથી જે કરવું જોઈએ તે સ્વતઃ થવા લાગે છે અને જે ન કરવું જોઈએ તેની ઉત્પત્તિ જ નથી થતી, જેનાં ન થવાથી અકર્તવ્યની ગંધ પણ નથી રહેતી અને કર્તવ્ય-પરાયણતા સ્વાભાવિક થઈ જાય છે, જેનાં થતાં જ જે કાંઈ થઈ રહ્યું છે, તેમાં અનંતનું મંગલમય વિધાન જ પ્રતીત થાય છે.

હવે વિચાર એ કરવાનો છે કે ચિત્તની અશુદ્ધિથી થવાવાળું સુખ શું છે ? પરાધીનતામાં સ્વાધીનતા સમાન સુખી થવું તથા જડતામાં ચિન્મયતા, અભાવમાં ભાવ અને મૃત્યુમાં જીવનને સ્વીકાર કરવું જ અશુદ્ધિ-જનિત સુખ છે. અશુદ્ધિ-જનિત સુખ-લોલુપતાની ભૂમિ કામના-અપૂર્તિનાં દુઃખથી ભયભીત થવું અને કામનાપૂર્તિનાં સુખમાં આબદ્ધ થવું જ છે. જ્યારે પ્રાણી કામના-પૂર્તિનાં સુખની

દાસતામાં જડતા, અભાવ, પરાધીનતા તેમજ મૃત્યુનો અનુભવ કરી લે છે, ત્યારે તે અશુદ્ધિ-જનિત સુખ-લોલુપતાનો ત્યાગ કરવામાં સમર્થ થાય છે, અર્થાત્ વસ્તુ, વ્યક્તિ વગેરેની દાસતાથી રહિત થઈ જાય છે. જેનાં થતાં જ કરવામાં સાવધાન અને થવામાં પ્રસન્ન રહેવાનું સામર્થ્ય આવી જાય છે, જે ચિત્તને શુદ્ધ કરવામાં સમર્થ છે.

તા. ૨૫-૦૬-૧૯૫૬

मूल पुस्तकमें जो विशेषता होती है, वह अनुवादमें नहीं आ पाती । अनुवादमें प्रायः लेखकके कई भाव पूरी तरह व्यक्त नहीं हो पाते । इसलिये जिज्ञासु पाठकोंसे निवेदन है कि यदि उन्हे हिन्दी भाषाका ज्ञान हो तो वे मूल हिन्दी पुस्तकको भी अवश्य पढनेकी कृपा करें ।

ચિત્તમાં અશુદ્ધિ એ જ સમય સુધી રહે છે, જે સમય સુધી પ્રાણી વસ્તુઓનાં અસ્તિત્વને અસ્વીકાર નથી કરતો, અથવા તેની મમતાથી રહિત નથી થતો, અથવા પ્રાપ્ત વસ્તુઓનો સદુપયોગ અને અપ્રાપ્ત વસ્તુઓનાં ચિંતનનો ત્યાગ નથી કરતો. વસ્તુઓનાં ચિંતનનો ત્યાગ કર્યા વિના વસ્તુઓની આસક્તિ ઉત્તરોત્તર વધતી જ રહે છે. વસ્તુઓની આસક્તિ વસ્તુઓનો સદુપયોગ નથી કરવા દેતી. વસ્તુઓનો સદુપયોગ કર્યા વિના ન તો વ્યક્તિઓની સેવા જ થાય છે અને ન વસ્તુઓની મમતાનો જ નાશ થાય છે. વસ્તુઓની મમતાથી રહિત થયા વિના વ્યક્તિમાં નિર્લોભતાની અભિવ્યક્તિ જ નથી થતી, જેનાં થયા વિના દરિદ્રતા આપોઆપ આવી જાય છે, જે બિચારા પ્રાણીને અનેક પ્રકારનાં અભાવોમાં આબદ્ધ કરી દે છે, જેથી ચિત્ત અશુદ્ધ થઈ જાય છે.

— આ જ પુસ્તકમાંથી